

Synnøve Veinan Hellerud / Sigrid Moen

LÝÐRÆÐI OG TÆKNI

Saga 19. aldar

Lestrarráð!

Kæri nemandi

Allir námsmenn þurfa að temja sér góðar námsvenjur. Hér eru góð ráð sem gætu hjálpað þér við lestur.

Áður en þú byrjar lesturinn

- Skoðaðu bókina vel, myndir, kort og gröf.
- Lestu efnisyfirlit og kaflaheiti.
- Um hvað fjallar bókin?
- Hvað veist þú um efnið?

Á meðan þú lest

- Finndu aðalatriðin.
- Skrifaðu hjá þér minnispunkta.
- Gott er að gera skýringarmyndir eða hugarkort.
- Spurðu um það sem þú skilur ekki, t.d. orð og orðasambönd.

Eftir lesturinn

- Rifjaðu upp það sem þú last.
- Veltu fyrir þér hvað eru aðalatriði og hvaða atriði skipta minna máli.
- Hugsaðu um það sem þú hefur lært og tengdu við það sem þú vissir áður.
- Reyndu að endursegja textann með eigin orðum.

LÝÐRÆÐI OG TÆKNI

Saga 19. aldar

Synnøve Veinan Hellerud
Sigrid Moen

PÝÐING OG ÍSLENSK STAÐFÆRSLA
Gunnar Karlsson

Notkun bókarinnar

Við erum öll þátttakendur í sögunni. Hvar og hvenær við erum fædd ræður miklu um hvaða ákvarðanir við tökum og hvað við hugsum. Ef við viljum skilja hvers vegna fólk hugsaði og tók ákvarðanir eins og það gerði áður fyrr verðum við að reyna að setja okkur inn í aðstæður þess. Í þessari bók er farið meira en 200 ár til baka í tíma og sagan rakin í um það bil hundrað ár þaðan. Á þeim tíma urðu miklar breytingar sem höfðu áhrif á allt, frá hversdagslífi fólks til afstöðunnar milli Evrópu og annarra heimshluta. Þið eigið eftir að kynnst tímabili með spennandi fólki og stórbrotnum atburðum. Í norsku frumgerðinni

eru atriði úr sögu Noregs rakin í samhengi við veraldarsöguna en í íslensku þýðingunni er megninu af þeim sleppt og hliðstæð Íslandssaga sett í staðinn.

Hver kafli byrjar á stórrri mynd og texta sem gefur hugmynd um efni kaflans. Köflunum er síðan skipt í tvo hluta, A og B. Í A-hluta eru fleiri myndir, styttri texti og fjölbreytilegum aðferðum beitt við að koma

efninu á framfæri. Í B-hluta er farið dýpra í sama efni.

Verkefni

Verkefni bókarinnar eru af fimm gerðum.

Finnið svarið

eru spurningar sem hægt er að finna svar við í texta bókarinnar sjálfar.

Umræðuefni

eru verkefni sem þið finnið ekki bein svör við í bókinni. Við sumum þeirra kunna fleiri en eitt svar að vera möguleg og þá getur verið ómaksins vert að ræða þau. Þið eigið ekki endilega að vera alltaf sammála.

Viðfangsefni

eru umfangsmeiri verkefni, oft samin út frá myndum eða töflum í bókinni. Stundum þarf að leita að heimildum annars staðar en í bókinni.

Þjálfíð hugann

eru ýmiss konar þrautir: að skýra hugtök með setningum þar sem bannað er að nota ákveðin orð, að finna orð sem á ekki heima í félagi með öðrum. Oft kalla verkefnin á samvinnu nemenda.

Heimildavinna

eru verkefni þar sem unnið er með heimildaklausur sem eru oftast í texta bókarinnar.

Hér er farið dýpra í efnið en í meginmálinu, einkum með því að segja frá einhverju einstöku.

NÆRMYND

Hér er fjallað um einstök sagnfræðileg viðfangsefni. Nemendur gerast sjálfir sagnfræðingar og beita aðferðum sem sagnfræðingar nota í vinnu sinni.

SÉRSVIÐ

Torkennileg orð og ný hugtök eru skýrð innan ramma nálægt staðnum þar sem þau koma fyrst fyrir í textanum:

Embættismaður er maður í þjónustu ríkisins, oftast háskólamenntaður, til dæmis prestur, liðsforingi eða sýslumaður.

Kjarni

★ Eftir hvern A- og B-hluta hvers kafla er efnið dregið saman í nokkrum aðgreindum atriðum.

Efni

Notkun bókarinnar 2

Gamla samfélagið 4

Bylting! 10

- a Gamla samfélagið riðar til falls 12
- Kjarni 18
- b Ameríska stjórnarbyltingin 19
- Franska stjórnarbyltingin 27
- Napóleon tekur völdin 35
- Napóleonsstyrjaldir á Norðurlöndum 39
- Kjarni og tímaás 43

Fólksfjölgun og tækni 44

- a Iðnbylting 46
- Kjarni 53
- b Samfélagsbreytingar 54
- Síðbúin atvinnubylting á Íslandi 57
- Sameinuð stöndum við! 64
- Kjarni og tímaás 75

Þjóðríki verða til 76

- a Þjóðverjar mynda þjóðríki 78
- Kjarni 81
- b Sameining Ítalíu 82
- Sameining Þýskalands 85
- Kjarni 89
- Ísland í þjóðernisbaráttu 90
- Kjarni og tímaás 103

Evrópumenn leggja heiminn undir sig 104

- a Tímar heimsvaldastefnu 106
- Kjarni 112
- b Indland – gimsteinninn í kórónunni 113
- Kapphlaupið um Afríku 121
- Var Ísland nýlenda? 129
- Kjarni og tímaás 131

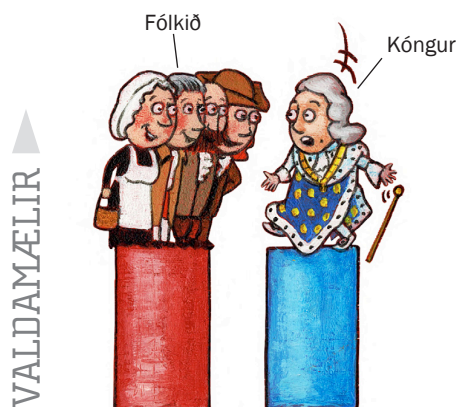
Þjóðfrelsi og lýðræði 132

- a Hægfara lýðræðisþróun 134
- b Mannréttindi kvenna 137
- Leiðin til lýðveldis 146
- Kjarni og tímaás 152

Atriðaorðaskrá 153

Tilvitnanir 156

Myndalisti 158

Valdamælirinn gefur innsýn í skiptingu valds í samfélaginu.

Gamla samfélagið

Í þessari bók er fjallað um miklar breytingar sem urðu frá lokum 18. aldar til upphafs 20. aldar. Á rétt rúmlega einni öld urðu gífurlegar breytingar sem höfðu áhrif á allt, frá hversdagslífi fólks til afstöðunnar milli Evrópu og annarra heimshluta. Til að skilja það sem gerðist verðum við fyrst að fá að vita dálítið um gamla samfélagið. Hvernig var lífið á 17. og 18. öld?

Altaristafla þar sem prestsfjölskyldunni í Kirkjubæ í Hróarstungu um miðja 17. öld, er komið fyrir undir krossi Krists.

EFFIGIES ADMODVM REVRENDI ET DOCTISSIMI
VIRI D. OLAI EINERI PASTORIS KIRKEBÆENSIS ET
ECCLESIAE MVLANAR PRÆPOSITI VIGILATISSI
VNA CVM VXORIS EIVS ET XV. LIBERORVM.

Venjuleg íslensk fjölskylda

Málverkið á blaðsiðunni á undan er af íslenskri fjölskyldu á 17. öld. Karlinn er séra Ólafur Einarsson skáld og prestur í Kirkjubæ í Hróarstungu, Norður-Múlasýslu. Konan er Kristín Stefánsdóttir. Hann hafði stundað nám í báðum skólum landsins, á Hólum og í Skálholti og síðar við háskólann í Kaupmannahöfn. Hún var prestsdóttir frá Odda á Rangárvöllum en hafði aldrei komið í skóla því það máttu konur ekki gera á þessum tímum. Þau eru hér máluð með 15 börnum sínum. Tólf þeirra eru sýnd á lífi á myndinni en aðeins ellefu virðast hafa náð full-orðinsaldri. Þrjú börn þeirra hafa verið dáið þegar myndin var máluð og eru þau sýnd í reifum neðst á miðri myndinni. Þetta var að vísu óvenjulegur barnafjöldi en algengt var að fólk eignaðist mörg börn. Barnadauði var líka mikill á Íslandi, við vitum ekki hve mikill á 17. öld en um miðja 19. öld dó um þriðja hvert barn á fyrsta ári.

Ójafnaðarsamfélag

Ólafur og Kristín voru þó ekkert miðlungsfolk. Hann var prestur og því töldust þau hjónin til eins af yfirstéttarhópum þjóðarinnar. Annar yfirstéttarhópur var *sýslumenn*, þeir voru embættismenn sem höfðu það hlutverk að stjórna landinu. Æðstu *embættismenn* voru lögmenn (tveir hverju sinni), landfógeti, amtmenn (oftast tveir) og stiftamtmaður. Flestir prestar, sýslumenn og lögmenn voru Íslendingar. Landfógeti, amtmenn og stiftamtmenn voru flestir danskir af því að Ísland var í ríki Danakonungs. En fyrir kom að Íslendingar fengju þessi störf.

Yfirstéttarmenn höfðu margfalt betri fjárráð en aðrir og áttu mikinn hluta af jarðeignum landsins. Flestar jarðirnar leigðu þeir bændum en

bjuggu á þeim bestu sjálfir. Lengi voru engir þéttbýlisstaðir á landinu nema nokkur byggðarhverfi sjómanna. En um miðja 18. öld var tekið að byggja Reykjavík upp sem bæ með iðnaði, verslun og aðsetri embættismanna. Verslun við útlönd var nánast öll í höndum Dana sem sjaldan höfðu heimili á Íslandi fyrir en á 19. öld.

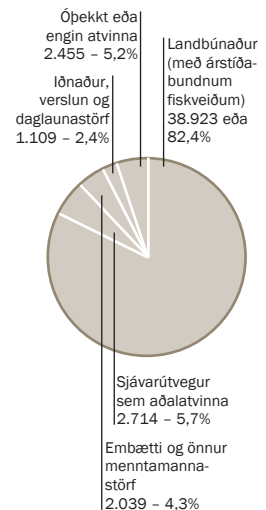
Flest uppkomið fólk á Íslandi voru bændur, húsfreyjur og vinnufólk þeirra. Þetta fólk var flest fátækt. Bændurnir urðu að taka jarðir á leigu. Örfáir bændur voru líka auðugir og áttu margar jarðir. Oftast var það svo að karlinn einn taldist bóndi og stýrði búskapnum. Stundum voru konur í stöðum bænda, einkum ekkjur. Að minnsta kosti ein þeirra var stórauðug. Það var Guðrún Eggertsdóttir í Saurbæ á Rauðasandi í Barðastrandarsýslu. Hún átti um 20 jarðir og jarðarhluta og þótti hörð við *leiguliða sína*, ekki síður en karlarnir.

Verst voru kjör vinnufólksins og frelsið minnst. Það fékk lág laun og varð að búa á heimilum bænda, þar sem það vann. Sú skylda var kölluð *vistarband*.

Embættismenn voru starfsmenn konungs, venjulega skólamenntaðir og alltaf karlmenn.

Sýslumenn voru (og eru), einn í hverri sýslu landsins. Þeir voru bæði lögreglustjórar og dómara í sýslu sinni, áttu að halda uppi lögum og reglu og dæma í málum manna.

Leiguliðar voru bændur sem áttu ekki jarðirnar sem þeir bjuggu á en tóku þær á leigu og greiddu *landskuld* fyrir.

Framfæri Íslendinga árið 1801. Eiginkonur, börn og vinnufólk eru flokkuð með heimilisfeðrum

Aðall og ánaðarbændur

Í flestum Evrópulöndum var *aðalsstétt*. Aðalsmenn höfðu titla eins og *greifi*, *markgreifi* og *barón*. Venjulega tóku þeir þessa titla í arf eftir föður sinn því að þeir voru allir karlmenn. Aðalsmenn höfðu sérstök forréttindi. Þeir þurftu ekki að greiða skatta og þeir höfðu rétt til að dæma fólk sem bjó á landi þeirra og refsa því. Á Íslandi voru engir aðalsmenn en embættismenn höfðu þau forréttindi að þeir þurftu yfirleitt ekki að greiða konungi skatt þó að þeir væru flestir miklu auðugri en venjulegir bændur.

Í Evrópu voru flestir bændur leiguliðar eins og á Íslandi. Víða voru bændur líka *átthagabundnir* sem merkti að þeir voru skyldugir til að búa á leigujörð sinni alla ævi nema eigandi jarðarinnar leyfði þeim að flytjast burt.

Á Íslandi voru aldrei neinir átthagafjötrar á bændum. Vistarband vinnufólks var svolítið svipað bann því að það kom í veg fyrir að fólk gæti skipt um vinnu og heimili hvenær sem var. En það gildi aðeins eitt ár í einu og hafði þann kost að það tryggði vinnufólki fæði og húsnæði á veturna þegar minnst var um atvinnu í sveitum.

Aðalsmenn áttu oft miklar jarðeignir og lifðu munaðarlífi.

Aðall: Fólk sem tók sérstaka titla og sérstök forréttindi í arf.

Jörð: Landsvæði sem á að nægja að minnsta kosti einu bóndabýli. Þar þarf að vera graslendi til heyskapar og beitoland fyrir búfé.

Forréttindi: Réttindi sem sumir hafa en aðrir ekki, til dæmis skattfrelsi eða réttur til að heimta skatta af öðrum.

Landbúnaðarsamfélagið

Alla tíð síðan á steinöld hafði landbúnaður verið mikilvægasta lífsbjörg Evrópumanna. Hann var það sem flest fólk lifði á. Þannig var það allt fram á 19. öld. Fólk ýmist ræktaði korn á landi sínu eða hélt húsdýr. Bæir voru fáir og smáir en flest fólk bjó í sveitum og lifði á því sem land og búfé gaf af sér, mat, eldsneyti, efni í klæði og verkfæri.

Fólk lifði þó ekki eingöngu á landbúnaði. Í Englandi var til dæmis framleitt og selt klæðaeefni úr ull og á Ítalíu var það framleitt úr öðrum efnum. Sums staðar var námugróftur. Annars staðar, meðal annars á Íslandi, voru fiskveiðar mikilvægur bjargræðisvegur við hliðina á landbúnaði.

Puríður Einarssdóttir
formaður

Verferðir

Einhvern tímann uppgötvaðu Íslendingar að þorskurinn gengur upp að suðvesturströnd landsins síðari hluta vetrar til að hrygna. Þá fóru bændur að koma sér upp fiskibátum til að eiga á bestu lendingarstöðum á þessum hluta landsins, um það bil frá Vestmannaeyjum til Snæfellsness. Þangað fóru menn í febrúar eða mars og reru til fiskjar fram í maí eða lengur fram eftir vori. Í verstöðvum bjuggu menn í torfkofum sem voru kallaðir verbúðir. Kalt var við þessa iðju og margir bátar fórust í illviðrum. Flestir sjómenn voru karlmenn en konur elduðu handa þeim mat í verbúðunum og gerðu við fót þeirra. Þær voru kallaðar fanggæslur. Stundum reru konur líka til sjós. Frægust þeirra var Puríður Einarssdóttir formaður á bát á Stokkseyri.

Ríkið, það er ég!

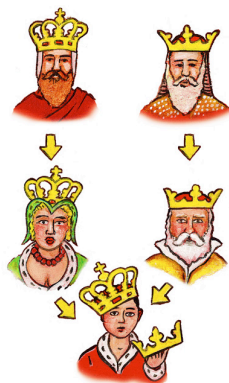
Kóngar af Guðs náð

„Vér, Kristján sjöundi af Guðs náð konungur Danmerkur, Noregs [...]“ Þannig var kóngurinn vanur að byrja bréf sín til þegna sinna. Á þeim tímum var álitíð að kóngurinn væri settur til þess af Guði að stýra fólkinu.

Síðan á 17. öld höfðu einvaldir konungar stjórnað flestum Evrópulöndum. Allt vald var í höndum kongs. Hann ákvað hvaða lög skyldu gilda og hann var æðsti dómari í málum. Hann hafði leyfi til að stjórna ríkinu nákvæmlega eins og hann vildi án þess að leita samþykkis nokkurs manns. Auðvitað hafði hann sína ráðgjafa en hann valdi sjálfur hjá hverjum hann leitaði ráðgjafar og hverja hann hlustaði á.

Lúdvík 14. konungur Frakka er frægastur einvalds-konunga í Evrópu. Hann á að hafa sagt: „Ríkið, það er ég.“

Hvers vegna var Danakonungur konungur Íslands?

Ísland var eitt þeirra landa sem fólk frá Noregi hafði flutt til á víkingaöld, eins og Færeyja og Grænlands. Þess vegna fannst mörgum Noregskonungum að þeir ættu að ráða yfir þessum löndum. Smám saman gengu þau inn í ríki Noregskonungs, fyrst Færeyjar, svo Grænland og loks Ísland á árunum 1262–'64. Síðan gekk Noregur í konungssamband við Danmörku. Það gerðist þannig að Noregskonungurinn Hákon 6. og Margrét dóttir Danakonungs urðu hjón og eignuðust saman soninn Ólaf. Hann var fyrst valinn Danakonungur eftir afa sinn, Valdimar. Svo dó Hákon faðir hans og hann varð líka konungur Noregs. Það gerðist árið 1380, þegar Ólafur var aðeins 10 ára gamall. Eftir það höfðu Danmörk og Noregur sama konung sem kaus að búa í Kaupmannahöfn af því að Danmörk var ríkara land en Noregur. Ísland fylgdi Noregi inn í þetta ríkjasamband.

Árið 1814 missti danska konungsríkið Noreg yfir til Svíakonungs. En gömlu hjálendurnar, Ísland, Grænland og Færeyjar, voru áfram í ríki Danakonungs. Þá slitnaði fimm og hálfir aldar konungssamband Noregs og Íslands.

Finnið svarið

- 1 Hve mikill hluti barna sem fæddust á Íslandi um miðja 19. öld náði því að verða eins árs gamall?
- 2 Hver var mikilvægasti atvinnuvegur Evrópubúa á 18. öld?
- 3 Hvað var embættismaður á 18. öld?
- 4 Hvað var vistarband?
- 5 Hvað var aðalsmaður?
- 6 Hvað var leiguliði?
- 7 Hvað var átt við með því að konungurinn væri einvaldur?

Umræðuefni

- 8 Hvað haldið þið að sé átt við þegar haft er eftir Lúðvík 14.: „Ríkið, það er ég“?

Viðfangsefni

- 9 Skoðið myndritið á bls. 5. Hve margt var vinnufólk í hlutfalli við húsbændur þeirra (bændur og húsmæður)?
- 10 Yrkið ljóð, teiknið myndasögu eða mynd sem sýnir eitthvert mikilvægt einkenni gamla samfélagsins á 18. öld, í Evrópu eða á Íslandi.

Heimildavinna

- 11 Skoðið málverkið af fjölskyldu Ólafs Einarssonar og Kristínar Stefánsdóttur. Hvers vegna haldið þið að fjölskyldan sé sýnd í þessu umhverfi?

Að nota sögulegar heimildir

Allt sem við vitum um fortíðina er komið úr sögulegum heimildum og allar minjar um fortíðina geta verið sögulegar heimildir. Þær geta til dæmis verið hlutir, byggingar, málverk, ljósmyndir, kvikmyndir, hljóðupptökur, viðtöl og allt sem er skrifað. Heimildirnar eru eins og stök púsl í púsluspili. Við búum yfir ýmiss konar vitneskju sem við getum notað, ásamt hugmyndaflugi okkar, til að raða púslunum saman og draga af þeim ályktanir. Enginn kann svar við öllum spurningum um fortíðina; við eigum að vera gagnrýnin og tilbúin að efast um það sem okkur er sagt.

Pegar við notum heimildir verðum við að túlka þær. Það merkir að við verðum að spyrja heimildirnar og beita hugkvæmni til að komast að því hvað þær upplýsi um fortíðina. Í hverjum kafla þessarar bókar eru sérstök verkefni sem fjalla um túlkun heimilda. Sjaldan fáum við nein örugg svör. Ólíkir einstaklingar túlka sömu heimildir á ólíkan hátt. Þess vegna hafa sagnfræðingar oft ólíkar skoðanir á því hvernig hlutirnir voru í rauninni áður fyrr.

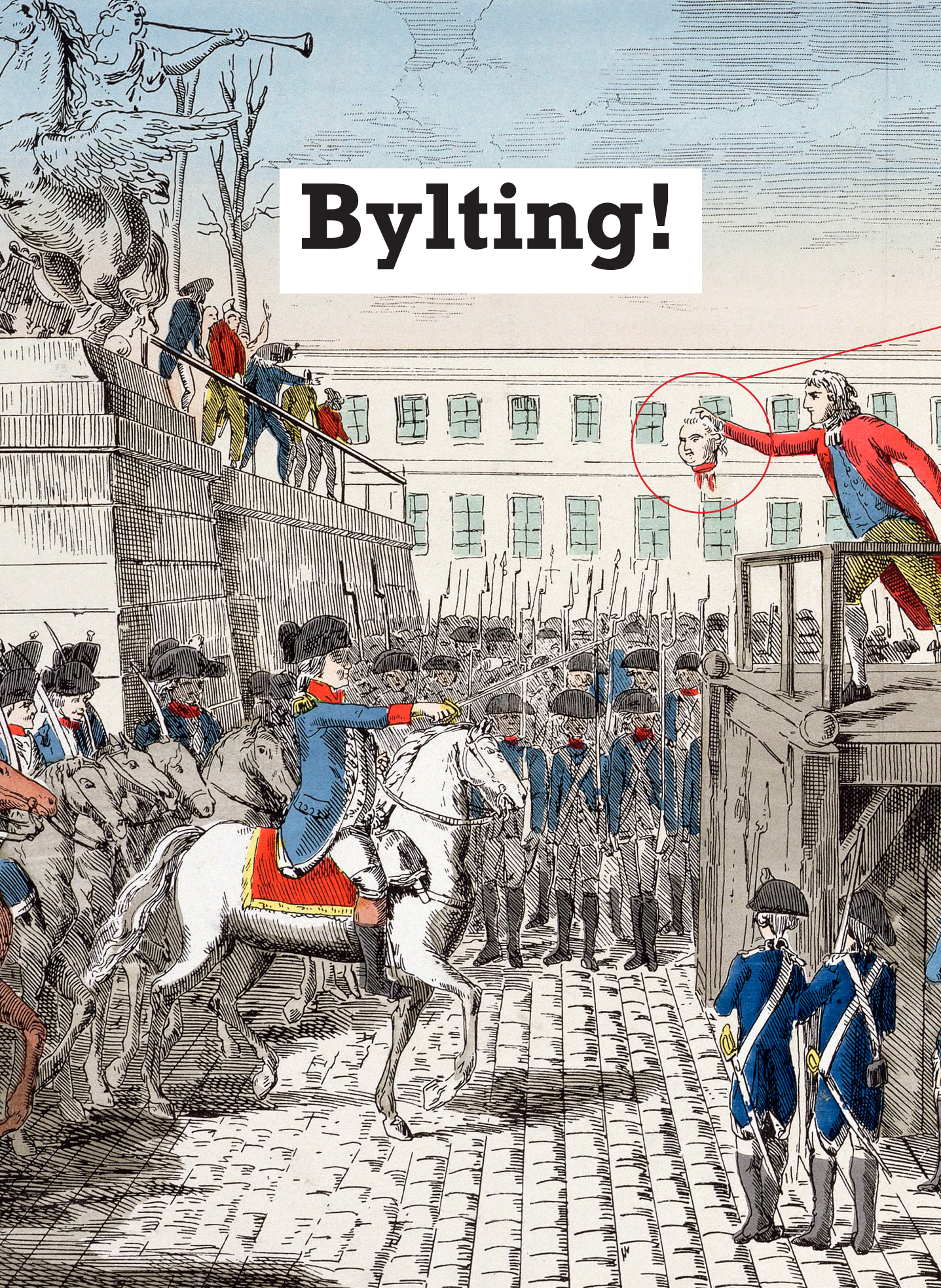
Hér getið þið prófað að leika sagnfræðing sjálf:

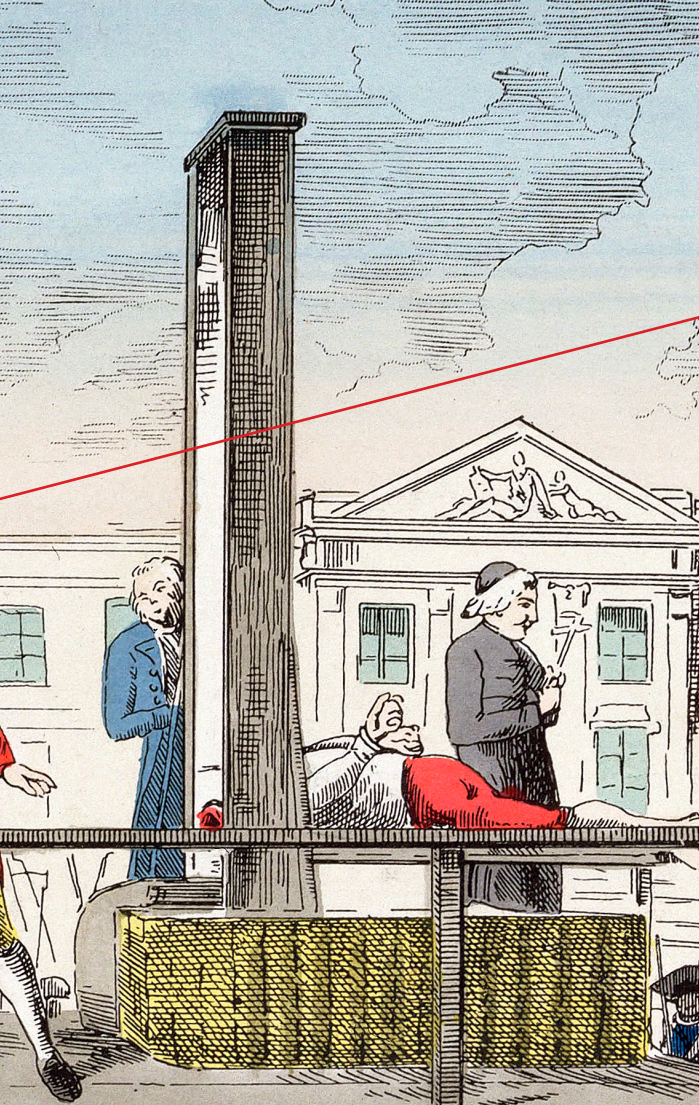
Hvað má álykta af manntali?

Árið 1703 var fyrst tekið manntal á Íslandi, eitt alfyrsta þjóðarmanntal í heiminum þar sem allir eru taldir með nöfnum. Manntalið er aðgengilegt á neti: <http://manntal.is>

- 1 Opnið manntalið og veljið ykkur bæinn Skipholt í Hrunamannahreppi, Árnessýslu. Leitið svara við eftirfarandi spurningum:
 - a Hvað eru margir bændur (ábúendur) á bænum og hvað heita þeir?
 - b Hvaða stéttarheiti fá húsmæður þeirra í manntalinu?
 - c Hvað eiga húsráðendur mörg börn af hvoru kyni fyrir sig?
 - d Hve gömul eru börnin?
 - e Hve margt vinnufólk er á bænum?
- 2 Veljið einhvern annan sveitabæ og leitið svara við sömu spurningum eftir því sem þær eiga við. Búið til aðrar spurningar og svarið þeim ef ykkur finnst þær eiga betur við á bænum.

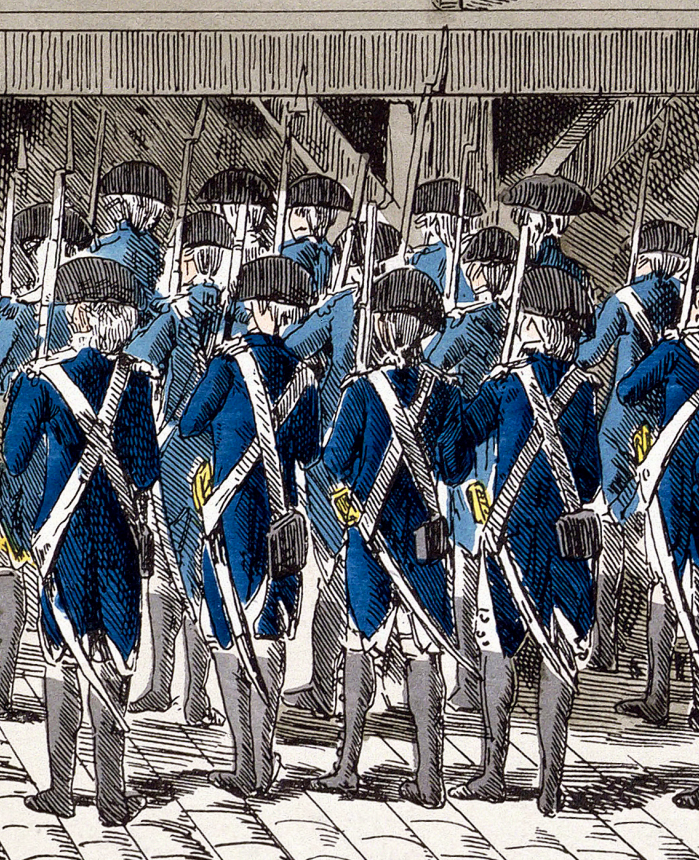
Bylting!

Á ísköldum janúarmorgni árið 1793 var konungur Frakka, Lúðvík 16. fluttur burt af heimili sínu. Hann hafði verið dæmdur til dauða og var nú færður til aftöku í fylgd prests og 1.200 hermanna á hestum. Á aftökustaðnum biðu mörg þúsund manns. Um leið og konungur var fluttur að fall-öxinni byrjaði trumbusláttur að blandast við fagnaðaróp fólksfjöldans. Aftakan tók örskotsstund. Öxin var látin falla og hún sneið höfuð konungs frá bolnum. Einn af varðmönnunum greip höfuðið og hélt því á lofti fyrir framan fólkið. Fyrst kom augnabliks kyrrð, síðan kröftugt fagnaðaróp.

Aftaka Lúðvíks 16. hefur orðið tákn fyrir frönsku stjórnarbyltinguna sem hófst árið 1789. Á örfáum árum hafði allt snúist við í Frakklandi. Áður hafði fólk litið upp til konungsins næstum eins og hann væri Guð. Nú fagnaði fólk þegar hann var tekinn af lífi. Hvernig gat þetta gerst? Og hvers vegna varð bylting í Frakklandi einmitt á þessum tíma?

Gamla samfélagið riðar til falls

Við notum orðið *byltingu* í mörgum merkingum. Sumir segja að farsíminn hafi verið bylting í fjarskiptatækni. Aðrir tala um byltingar í dægurtónlist eða tölvubúnaði. Í félagsvísindum tölum við um byltingu ef gerbreyting verður í samfélagi á stuttum tíma. Byltingar geta orðið á ólíkum tímum og stafað af ólíkum orsökum.

NÆRMYND

Appelsínugula byltingin

Haustið 2004 fóru yfir 200.000 manns í kröfugöngur í Úkraínu eftir að upp hafði komist um kosningasvindl í forseta- kosningum. Fólki hélt því fram að stjórn- araðferðir valdhafa væru ólýðræðislegar og krafðist þess að fá nýja ríkisstjórn. Að lokum varð stjórnin að láta undan og veturinn 2005 voru haldnar kosningar. Uppreisnin hefur verið kölluð *appelsínugula byltingin*.

Lögstéttasamfélagið

Franska samfélagið fyrir byltingu var það sem er kallað lögstéttasamfélag. Fólki var skipt upp í ólíkar *lögstéttir* sem höfðu ólík réttindi og ólíkar skyldur. Fámennir hópar fólks höfðu mikil *sérréttindi* en aðrir aðallega skyldur.

Rökin fyrir því að skipta fólki upp í lögstéttir var trú þess á að Guð hefði ætlað fólki ólík hlutverk. Hlutverk prestanna var að biðja, hlutverk aðals- ins að berjast en almúgans að vinna. Enginn gat skipt um lögstétt. Væri maður fæddur í bændafjölskyldu til- heyrði maður bændastéttinni alla ævi. Ef fólk hlýddi Guði og rækti skyldur sínar fengi það laun fyrir á himnum. Að rísa upp gegn lögstéttasamfélaginu var uppreisn gegn Guði.

Yfir öllum stéttum stóð hinn ein- valdi konungur. Að hann væri ein- valdur merkti að hann gat stjórnað án þess að deila valdi sínu með nokkrum öðrum. Fólki trúði því að Guð hefði sett kónginn í sæti sitt. Þess vegna mætti hann setja lög, heimta skatta og refsa þeim sem hann vildi.

Bylting er það þegar gerbreytingar verða á samfélagi á stuttum tíma.

Lögstétt (e. *estate*) er hópur fólks í lögstéttasamfélagi sem hefur ákveðin sérréttindi eða skyldur. Annars konar stétt er efnahags- stétt (e. *class*) sem fólk skiptist í eftir efnahag.

Séraréttindi geta til dæmis verið skattfrelsi eða réttur til að skatt- leggja aðra.

Orðið bylting er dregið af sögninni að *bylta* sem merkir að snúa við, snúa því upp sem hefur snúið niður. Að plægja jörð til ræktunar er til dæmis kallað að *bylta* jörðinni.

Önnur stétt var aðalsmenn. Fólk sem tilheyrði aðlinum var kallað greifar, markgreifar og barónar. Margir þeirra unnu ekkert og lifðu viðhafnarlífi. Þeir greiddu ekki skatta og gátu krafist leigu og skylduvinnu af bændunum á jörðum sínum. Þar að auki gátu þeir haft einkarétt á að eiga kornmyllur og vínpressur.

Fyrsta stétt var fólk kirkjunnar, biskupar, prestar, munkar og nunnur. Ofar öllum stéttum stóð svo einvaldur kóngur.

Þriðju stétt tilheyrðu allir aðrir. Þeir voru 98% af 25 milljónum íbúa í Frakklandi árið 1789. Í þriðju stétt voru meðal annarra atvinnurekendur, kaupmenn, mála færslumenn og læknar. Þessir hópar mynduðu sameiginlega borgarastéttina. Það sem þá var eftir af þriðju stétt var bændafólk, handverksmenn, verkafólk og atvinnulausir fátæklingar. Þriðja stétt hafði fá réttindi og margar skyldur. Þau borguðu skatta en fengu lítið í staðinn. Þetta fannst fólk í þriðju stétt ranglátt.

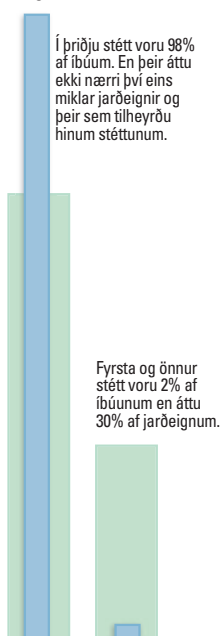

Lúðvík Frakkakonungur 16. og drottningin Marie-Antoinette giftu sig þegar hún var 14 ára gömul. Sagt er að hún hafi haft lítinn skilning á því hvernig almenningur lifði. Þegar henni var sagt að fólk skorti brauð og sylti segir sagan að hún hafi svarað: „Ef fólkíð vantar brauð, hvers vegna borðar það ekki kökur?“ Sjálf bjó konungsfjölskyldan í Versalahöll, rétt fyrir utan París, og hélt þar dýrðlegar veislur með alls konar réttum.

Englendingurinn Arthur Young ferðaðist mikið um Frakkland undir lok 18. aldar. Í ferðadagbók sinni skrifar hann um samtal sitt við franska bóndakonu sumarið 1789:

Ég gekk upp háa brekku til að hlífa hestinum mínum. Fátæk sveitakona var mér samferða og kvartaði allan tímann undan því að hún ætti heima í dapurlegu landi [...] Maðurinn hennar hafði bara litið land til að búa á, eina kú og lélegan, lítinn hest. Þó urðu þau að borga einum jarðeiganda 20 kíló af hveiti og þrjá kjúklinga. Svo borguðu þau öðrum 80 kíló af höfnum, einn kjúkling og einn skilding. Auk þess borguðu þau háa eignaskatta og fleiri skatta. Hún átti sjö börn og mjólkín úr kúnni var notuð í súpu. „Við erum beygð af sköttum og afgjöldum,“ sagði hún. Maður hefði getað haldið að þessi kona væri 60 eða 70 ára gömul en hún sagðist bara vera 28 ára.

Eignahlutföll 1769

Nýjar hugsanir og nýjar hugmyndir

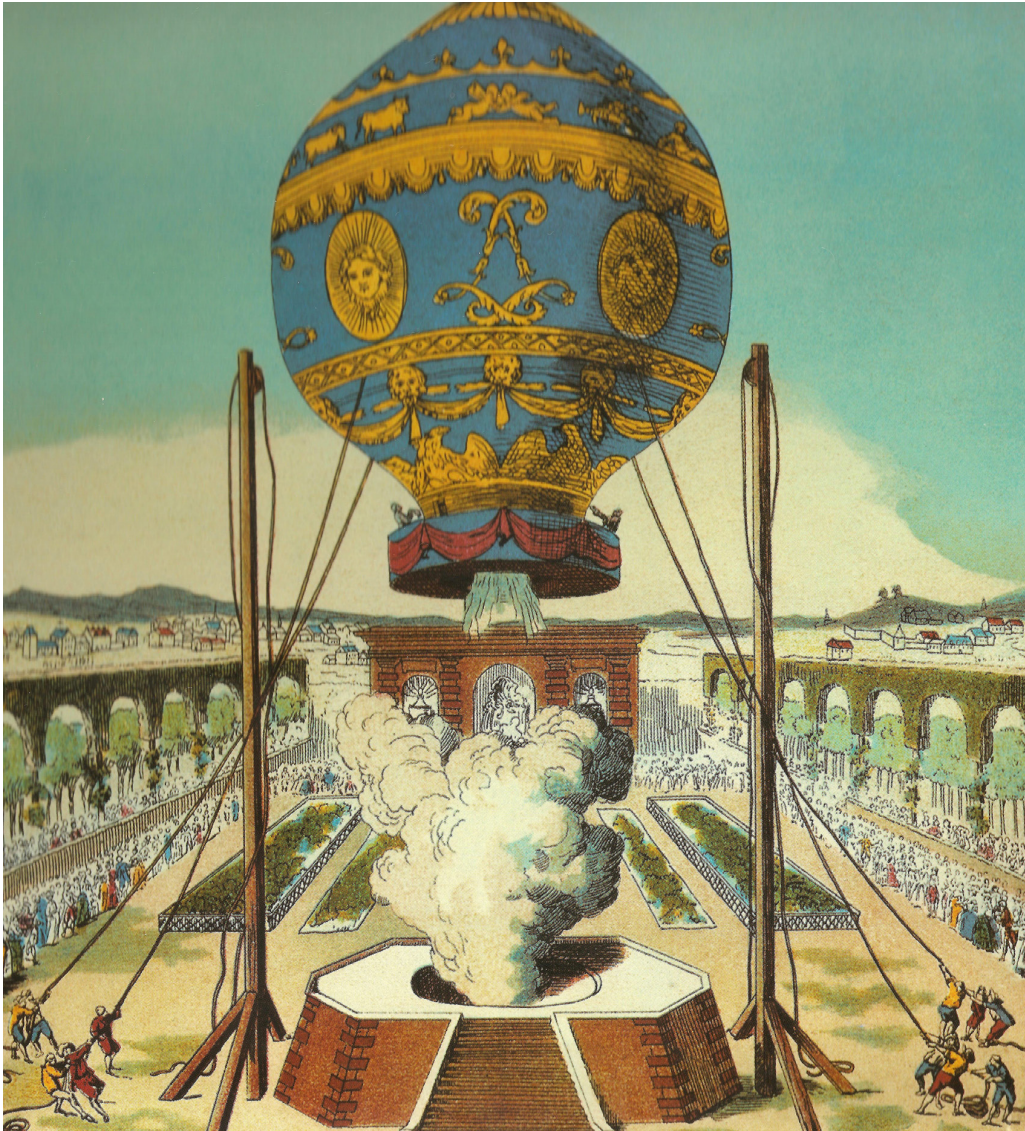
Í júní 1783 hafði mikill hluti af íbúum Parísar komið saman til að sjá bræðurna Montgolfier sýna nýja uppfinningu sína, loftbelginn. Fyrstu farþegar hans voru sauðkind, önd og hani. Tveimur mánuðum síðar flugu manneskur yfir París í loftbelgnum. Í fyrsta sinn gat fólk horft niður á jörðina úr lofti, alveg eins og Guð!

Flugferðin varð tákn þess sem maðurinn gæti gert. Síðan í lok 17. aldar höfðu vísindamenn gert rannsóknir, mælingar og tilraunir til að geta skýrt náttúrufyrirbæri. Nýjar uppgötvanir og uppfinningar styrktu trú fólks á manninn og skynsemi hans. Margir neituðu að fallast á gamlan sannleika. Þeir vildu hugsa sjálfir og beita eigin skynsemi.

VALDAMÆLIR

Í Frakklandi fyrir byltingu hafði konungurinn öll völd.

Árið 1783 varð draumur mannsins um að geta flogið loks að veruleika þegar fyrstu mann-
eskjurnar flugu í loftbelg.

Upplýsingarheimspeki

Þeir sem fyrstir fóru að spyrja alvarlega hvernig best væri að stjórna samfélaginu eru kallaðir upplýsingarheimspekingar. Englendingurinn John Locke (1632–1704) var einn þeirra sem andmæltu því að konungurinn væri útvalinn af Guði til að stjórna. Locke taldi að fólkið ætti að veita honum vald sitt. Hann hélt því fram að fólk ætti ákveðin grunnréttindi svo sem rétt til að lifa, njóta frelsis og eiga eignir. Þeir sem stjórnðu landinu ættu að vernda þessi réttindi, sagði hann. Ef þeir gera það ekki á fólkið

rétt á að gera uppreisn og velja einhvern annan til að stjórna. Þetta var kallað *reglan um fullveldi fólksins*.

Franski aðalsmaðurinn Montesquieu (1689–1755) hélt því líka fram að mikilvægt væri að vernda réttindi fólksins. Ef allt vald væri á einni hendi, til dæmis hjá einum konungi, gæti konungurinn auðveldlega misnotað valdið. Montesquieu taldi að ríkisvaldið ætti að skiptast í þrennt, löggjafarvald (hjá löggjafarþingi), framkvæmdarvald (hjá ríkisstjórn og konungi) og dómsvald (hjá dómstólum).

Þjóðþingið átti að samþykkja lög, ríkisstjórnin og konungurinn að stjórna samkvæmt lögum og dómstólarnir að dæma eftir sömu lögum. Þetta er kallað *valdaskiptingarreglan*.

Voltaire (1694–1778) barðist alla sína tíð fyrir tjáningarfrelsi. Hann taldi rangt að konungurinn hefði stjórn á því hvað væri skrifað og prentað.

Í mörgum löndum Evrópu hafði fólk ekki rétt til að segja eða skrifa það sem því sýndist. Ef einhver gagnrýndi konunginn, aðalinn eða kirkjuna gat hann lent í fangelsi eða verið vísað úr landi.

Hugmyndir breiðast út

Þessar nýju hugmyndir ógnuðu valdi konungs. Ef þær yrðu látnar ráða gæti hann ekki lengur sett lög, lagt á skatta eða dæmt eins og hann vildi. Í þriðju stétt voru margir sammála nýju hugmyndunum. Sú stétt hafði miklar skyldur og fá réttindi.

Upplýsingarheimspekin hafði ekki aðeins áhrif í Frakklandi. Óskir um breytingar fóru að koma fram í mörgum löndum. Jafnvel fyrir byltinguna í Frakklandi höfðu hugmyndirnar mikil áhrif í Norður-Ameríku.

Ég er ósammála því sem þú segir en ég skal allt til dauða verja rétt þinn til að segja það.

Voltaire

Fólkið á að ráða hverjir stjórna.

Locke

Valdið á að skiptast á fleiri hendur.

Montesquieu

Finnið svarið

- 1 Hvað er átt við með orðinu bylting?
- 2 Hvað er átt við með því að franska samfélagið hafi verið lögstéttasamfélag fyrir byltingu?
- 3 Hverjir mynduðu hverja lögstétt fyrir sig?
- 4 Hvað merkir það að sumir hafi sérréttindi?
- 5 Hvers vegna var þriðja stéttin óánægð með lögstéttasamfélagið?
- 6 Hvað merkir það að konungur Frakka hafi verið einvaldur?
- 7 Hvernig er reglan um fullveldi fólksins? Hugið ykkur að þið eigið að útskýra það fyrir einhverjum sem er yngri en þið sjálf.
- 8 Útskýrið hvað felst í valdaskiptingarreglunni.

Umræðuefni

- 9 Á okkar tímum hafa orðið svo miklar breytingar í sumum löndum að við getum kallað þær byltingar. Hvaða dæmi þekkið þið?
- 10 Hugmyndir upplýsingarheimspekinga voru nýjar og vöktu mikla athygli þegar þær komu fram. Hvaða þýðingu hafa þessar hugmyndir í heiminum nú á dögum?
- 11 Í hvaða tilfellum kann að vera nauðsynlegt að takmarka tjáningarfrelsi?
- 12 Er eitthvað í samfélagi okkar nú sem þið eruð svo óánægð með að þið gætuð hugsað ykkur að taka þátt í mótmælaaðgerðum gegn því? Hvað?

Viðfangsefni

- 13 Fyrsta og önnur stétt voru 2% af 25 milljónum íbúa í Frakklandi árið 1789 en þriðja stétt 98%. Reiknið út hve margir einstaklingar tilheyrðu annars vegar fyrstu og annarri stétt og hins vegar þriðju stétt.

- 14 Teiknið mynd sem sýnir hve ólíkar aðstæður fólk getur búið við í sama landi. Þið getið valið Frakkland fyrir byltingu, Ísland nútímans eða eitthvað annað.
- 15 Hugið ykkur að þið séuð blaðamenn sem voru á vettvangi þegar fyrsta fólkið flaug í loftbelg yfir París. Skriðið forsiðufrétt um atburðinn, myndskreytið hana með eigin teikningu eða myndum sem þið finnið á netinu. Takið fram hvaða heimildir þið notið.
- 16 Leitið í bókasafni eða á netinu að upplýsingum um þróun ólíkra aðferða til að fljúga. Sýnið þróunina annaðhvort með eigin teikningum eða myndum sem þið finnið. Takið fram hvaða heimildir þið notið.
- 17 Teiknið mynd sem sýnir valdaskiptingarregluna. Vinnið saman tvö og tvö og ræðið hvernig sé best að leysa viðfangsefnið.

Þjálfði hugann

- 18 Hvaða orð á ekki heima með hinum?
 - a Versalahöll – Marie-Antoinette – sveitabær
 - b bóndi – aðalsmaður – prestur – Lúðvík 16.
 - c einveldi – valdaskiptingarregla – fullveldi fólksins – tjáningarfrelsi
 - d Voltaire – Locke – Montesquieu – Montgolfier-bræðurnir

Heimildavinna

- 19 Á bls. 14 er klausa úr ferðadagbók Arthurs Young. Hér er önnur klausa úr sömu bók:
Í Bearn sá ég nokkuð sem var svo nýtt að sjá í Frakklandi að ég ætlaði varla að trúa mínum eigin augum: röð af snyrtilegum og myndarlegum

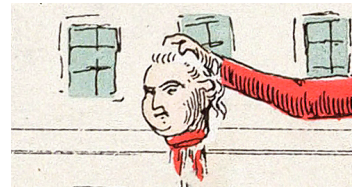

bóndabæjum. Húsin voru byggð úr múrsteinum og þakin með þakhellum. Hverju býli tilheyrir garður með þyrni-runna í kring og þar er fullt af ferskju-trjám og öðrum ávaxtatrjám. Hverju býli tilheyrir blettur lands með gras-röndum umhverfis garðreiti og hlið á milli afgirtra akra. Bændurnir eiga landið sjálfir og býlin eru svo stór að hægt er að lifa á þeim. Hreinlegur og hlýlegur þokki hvílir yfir þessu öllu, yfir íbúðarhúsum, gripahúsum, litlu görð-unum, limgerðum og heimahlaði.

- a Berið þessar tvær klausur saman. Hver er munurinn á þeim?
- b Hvor klausan kemur betur heim við það sem hér er skrifað í bókinni?
- c Hvað er einkum mikilvægt að hugsa út í þegar maður les texta um fortíðina?
- d Skrifið stuttan texta þar sem þið lýsið lífsskjörum sveitafólks í Frakklandi fyrir byltingu og notið sem heimildir þessar tvær klausur úr ferðadagbókinni.

Kjarni

- * Fyrir stjórnarbyltingu var lögstétta-samfélag í Frakklandi. Þar höfðu fáir mikil réttindi en flest fólk næstum eingöngu skyldur. Landinu stjórn-aði einvaldur konungur.
- * Upplýsingarheimspekingar héldu því fram að rétt væri að skipta vald-inu á fleiri hendur og fólkið ætti að hafa rétt til að ráða hverjir stjórnuðu.

Ameríska stjórnarbyltingin

Í frönsku stjórnarbyltingunni, árið 1793, var konungurinn hálhöggvinn. Nokkrum árum fyrr höfðu íbúar í nýlendu Breta í Norður-Ameríku rifið niður stytta af Georg 3. Bretakonungi. Á þennan hátt sýndu þeir andúð sína á konungi og gamla stjórnkerfinu. Þessi uppreisn var hluti af amerísku stjórnarbyltingunni. Hvaða ástæðu höfðu Ameríkumenn til að óska eftir nýrri stjórn?

Yfir hafið í leit að jörð og frelsi

Árið 1620 sigldi skipið Mayflower frá Plymouth á Bretlandi til Norður-Ameríku með 102 farþega. Ferðin var hættuleg. Þetta litla seglskip lenti í miklum stormi úti á rúmsjó. En morgun nokkurn í nóvember sá fólkið land í fyrsta skipti í meira en tvo mánuði. Þau kölluðu landið þar sem þau lentu Nýja-England. Þau byggðu sér hús og tóku land til ræktunar; því voru þau kölluð landnemar. Eftir að þau höfðu fengið fyrstu uppskeruna í hús héldu þau þakkargjörðarhátíð Guði til dýrðar. Ennþá halda Bandaríkjamenn þakkargjörðarhátíð (Thanksgiving Day) á fjórða fimmtudegi í nóvember.

Smám saman fluttist fjöldi fólks frá Evrópu til Norður-Ameríku. Það vildi komast í burtu frá Evrópu þar sem margir voru fátækir og aðeins örfáir ríkir. Í Norður-Ameríku gat fólk eignast eigin bújarðir. Þar fékk það líka aðstöðu til að rækja kristna trú sína á þann hátt sem það vildi.

Nýlendurnar

Í Norður-Ameríku varð til fjöldi byggðarlaga sem var skipt í 13 nýlendur. Þeim var stjórnað frá Bretlandi og fram á 17. öld fluttist aðallega fólk frá Bretlandi þangað. Síðar fór fólk frá Hollandi, Írlandi, Frakklandi og Þýskalandi einnig að leita gæfunnar í Ameríku. Frakkar og Spánverjar eignuðust líka nýlendur í Ameríku. Bresku nýlendunum 13 var stjórnað af *landstjórum* sem voru skipaðir af Bretakóngi. Landstjórinn lét nýlendu sína samþykkja sín eigin lög og ákveða hve háan skatt fólk skyldi greiða. Aðeins hvítir og efnaðir karlmenn höfðu kosningarétt. En miðað við Evrópu voru það margir sem fengu að vera með í að taka ákvarðanir. Því má segja að nýlendunum hafi verið stjórnað á *lýðræðislegri* hátt en nokkru Evrópulandi á þeim tíma.

Styttan af Georg konungi 3. felld af stalli.

Nýlendurnar voru mikil tekjulind fyrir breska ríkið. Landnemarnir greiddu *toll* af öllum vörum sem þeir keyptu af Bretum. Og Bretar höfðu einkarétt á að selja vörur til nýlendnanna. Líka höfðu nýlendurnar einkarétt á að selja nokkrar vörutegundir til Bretlands, svo sem bómull, tóbak og járn. Á því högnuðust nýlendubúar vel. Framan af voru því bæði íbúar Bretlands og nýlendubúar ánægðir með þetta fyrir-

Nýlenda: Landsvæði sem ríki ræður yfir utan landamæra sinna.

komulag.

NÆRMYND

Fólksfjöldgunin

1660: 65.000
1700: 250.000
1780: 2.000.000

Sífelld fleiri fluttust til bresku nýlendnanna í Norður-Ameríku og tala hvítra íbúa þeirra hækkaði ört.

Sjö ára stríðið

Árið 1756 braust út sjö ára langt stríð milli Breta og Frakka í Norður-Ameríku. Þar börðust þessi ríki um yfirráð yfir nýlendum. Bretar sigruðu og Frakkar misstu næstum allar nýlendur sínar.

Bretar og nýlendubúar af breskum uppruna höfðu barist saman gegn Frökkum. En skömmu eftir að þeir höfðu sigrað var úti um vinskapið. Stríðið hafði verið dýrt og nú heimtuðu Bretar að nýlendubúar tækju þátt í að greiða kostnaðinn. Þeir lögðu því á marga nýja skatta og gjöld.

Nýlendubúar mótmæltu kröftuglega og neituðu að greiða skatt meðan þeir fengju ekki fulltrúa á breska *parlamentinu*.

Landstjóri: Æðsti yfirmaður nýlendu.

Tollur: Gjald sem er lagt á vörur þegar þær eru fluttar úr einu landi til annars.

Parlament: Þjóðþing Breta í London, hliðstætt Alþingi hjá okkur.

James Chilton, and his wife, and Mary their daughter; they had another daughter & was married came afterward.

Farþegalisti Mayflower er til, skrifaður af William Bradford sem var sjálfur farþegi. Á listanum eru full nöfn farþega og þess vegna er hægt að fara í aðrar heimildir til að komast að því hvað varð um þetta fólk. James Chilton, kona hans og yngsta dóttir þeirra, Mary, voru á skipinu. Mary var 13 ára gömul og er sagt að hún hafi verið fyrsti kvenkyns farþeginn sem steig á land.

THE DESTRUCTION OF TEA AT BOSTON HARBOR.

Teboðið í Boston

Kvöld nokkurt gengu um 150 menn dulbúnir sem indjánar um borð í þrjú bresk skip sem voru með tefarma í höfninni í Boston. Þeir köstuðu öllu teinu í sjóinn til að mótmæla tollinum sem Bretar lögðu á te. Þetta var kallað Teboðið í Boston og varð upphafið að uppreisn sem leiddi til styrjaldar á milli nýlendnanna og Bretlands.

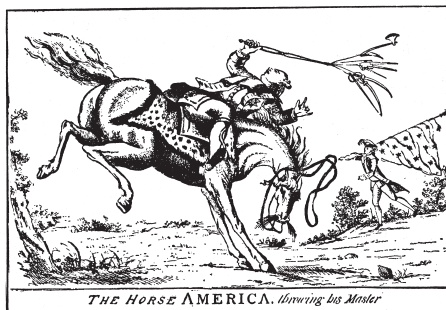
Frelsisstríð Bandaríkjana

George Washington (1732–'99) stýrði sameiginlegum her nýlendnanna 13. Hann var auðugur landeigandi í Virginíu og hafði barist í sjö ára stríðinu gegn Frökkum. Washington var snjall foringi en verkefni hans var erfitt. Flestir hermennirnir í liði hans voru bændur og oft kom fyrir að þeir

sneru heim til að sjá um búskapinn. Nú áttu þeir að berjast við þjálfaða breska atvinnuhermenn.

Í upphafi stríðsins beið Washington marga ósgra. En síðar fékk lið nýlendumanna hjálp frá höfuðóvini Breta, Frakklandi. Með hjálp franskra hermanna og franskra skipa tókst Washington að sigra. Árið 1783 undirrituðu nýlendumenn og Bretastjórn friðarsamning þar sem Bretar féllust á að nýlendurnar yrðu sjálfstæð ríki.

Árið 1773 lagði breska ríkið gjald á te sem var flutt til nýlendnanna í Ameríku. Hópur reiðra nýlendubúa klæddi sig sem indjána og kastaði farminum fyrir borð.

Hestur kastar knapa sínum af baki. Hesturinn táknar Norður-Ameríku, knapinn Breta.

Sjálfstæðisyfirlýsing og stjórnarskrá

Meðan stríðið við Breta geisaði enn samþykktu nýlendubúar sjálfstæðisyfirlýsingu. Þar var lýst yfir að þeir vildu mynda sjálfstæð ríki og ekki vera undir stjórn Breta lengur.

Sjálfstæðisyfirlýsingin var samþykkt 4. júlí 1776; þess vegna er haldið upp á 4. júlí sem þjóðhátíðardag Bandaríkjanna.

Sjálfstæðisyfirlýsingin varð undirstaða stjórnarskrár sem var lokið við árið 1787. Stjórnarskráin var reist á hugmyndum upplýsingarheimspekings. Almennungur átti að velja stjórnendur landsins og ríkisvaldið skyldi skiptast á þrjá aðila. Þjóðþingið átti að samþykkja lög, forsetinn og ríkisstjórn hans að framkvæma lögina og dómstólararnir að dæma eftir þeim. Í stjórnarskránni var ákveðið að fólk skyldi njóta tjáningarfrelsis. Það fékk líka rétt til að iðka trúarbrögð sem það vildi. George Washington var kosinn fyrsti forseti landsins.

Ameríska sjálfstæðisyfirlýsingin

Við teljum það sjálfgefinn sannleika að allt fólk sé fætt jafnt. Allir hafi fengið viss réttindi frá skapara sínum og verði ekki sviptir þeim og að rétturinn til lífs, frelsis og hamingjuleitar sé meðal þessara réttinda. Við teljum að stjórn landsins sé stofnuð af fólkinu til að tryggja þessi réttindi og að hún reisi rétt sinn til að stjórna á samþykki þeirra sem hún stjórnar. Ef stjórnarhættir verða þannig að þeir skaði þessi markmið hefur fólk rétt til að setja stjórnendur sína af og stofna nýja stjórn.

Úr sjálfstæðisyfirlýsingunni 1776.

Stjórnarskrá er löggjöf sem ákvarðar hvernig samfélagi skuli stjórnað. Þar er ákveðið hverjir eigi að stjórna, hverjir hafi kosningarétt og hvaða réttindi íbúarnir hafi. Forseti er þjóðhöfðingi í ríki sem er lýðveldi.

Thomas Jefferson, sem síðar varð þriðji forseti Bandaríkjanna, leggur sjálfstæðisyfirlýsinguna fram. Til hægri við hann stendur Benjamin Franklin, einn af helstu höfundum stjórnarskrárinnar. Til vinstri stendur John Adams (með hönd á mjöðm), síðar annar forseti Bandaríkjanna.

Ein stjórnskrá fyrir alla?

Miðað við það sem þá tíðkaðist var nýja bandaríska stjórnskráin lýðræðisleg. En hugmyndin um að fólk sé fætt frjálst og jafnt var túlkuð á annan hátt en nú. Aðeins hvítir karlmenn höfðu kosningarétt. Margar konur höfðu tekið þátt í sjálfstæðisbaráttunni, annast særða hermenn, gert við biluð vopn og fært hermönnum mat og byssupúður. Nú kröfðust þær sömu réttinda og karlmenn. En þau fengu þær ekki. Það var ekki fyrr en 1920 sem allar bandarískar konur fengu kosningarétt.

Abigail Adams (1744–1818) barðist fyrir réttindum kvenna. Hún var gift John Adams, öðrum forseta Bandaríkjanna sem tók þátt í að semja mannréttindaákvæðið í sjálfstæðisfyrirlýsingunni. Í bréfi til manns síns skrifaði hún að hún vonaði að réttindi kvenna gleymdust ekki: „Mundu eftir konunum [...] Veitið ekki eiginmönnunum takmarkalaus völd. Munið að allir menn væru harðstjórar ef þeir fengju það [...] við erum ákveðnar í að gera uppreisn og viljum ekki vera bundnar af lögum sem við höfum engan þátt átt í að setja.“

Indjánar – frumbyggjar Ameríku

Þegar Evrópumenn komu til Norður-Ameríku hittu þeir þar íbúa af indjánaættum sem skiptust í hundruð ættbálka. Margir indjánar stunduðu landbúnað en sumir lifðu á veiðum og á því sem þeir fundu í náttúrunni. Á víðáttumiklum sléttum stunduðu þeir vísundaveiðar. Ættbálkarnir þurftu að hafa stór landsvæði til að komast af. Þeir bjuggu mjög dreift

og höfðu þróað sína eigin ættbálkamenningu. Eftir því sem nýbyggðirnar stækkuðu voru indjánar hraktir æ lengra burt frá heimkynnum sínum. Þeir voru hraustir hermenn og börðust af hörku fyrir að halda landsvæðum sínum. En strjálbýlið og ólíkir menningarhættir ættbálka gerðu þeim erfitt að standa saman. Alla 18. öld urðu indjánar að þola hreinar útrýmingarherferðir. Á 19. öld voru þeir sem eftir lifðu fluttir nauðugir á afmörkuð svæði sem voru kölluð verndarsvæði. Þau áttu að tryggja að indjánar héldu einhverju landi þar sem nýbúarnir fengju ekki að setjast að. En smám saman varð ómögulegt fyrir indjána að halda sínum gömlu lifnaðarháttum.

Pontiac var höfðingi Ottawa-indjána. Ættbálkurinn barðist með Frökkum í sjö ára stríðinu. Á myndinni sýnir Pontiac liðsmönnum sínum hvernig þeir eigi að ráðast á Breta.

Þrælar frá Afríku

Nýbúarnir frá Evrópu þurftu ódýrt vinnuafli til að rækta jörð sína og leystu þann vanda með þrælahaldi. Þrælar og ambáttir höfðu verið seld í Ameríku síðan á 16. öld en á 17. og 18. öld margfaldaðist þessi verslun. Á milli átta og tíu milljónir þræla af báðum kynjum voru fluttir frá Afríku til Ameríku. Þeir voru neyddir til að vinna á ökrum þar sem voru ræktuð bómull, tóbak og sykurreyr.

Þrælar voru eign húsbænda sinna, líkt og húsdýr. Þræl var hægt að kaupa, selja eða leigja frá sér, og honum mátti refsa með hýðingu. Þrælahald var ekki bannað í Bandaríkjunum fyrr en árið 1865.

Þrælahald á Íslandi

Þegar Ísland byggðist fólki þótti sjálfsagt og eðlilegt að hafa þræla og ambáttir. Margir landnámsmenn höfðu komið við á Bretlandseyjum áður en þeir fluttust til Íslands og rænt þar fólki til að þrælka í nýja landinu. Frægust af fólki sem kom á þann hátt til landsins var ambáttin Melkorka sem sagt er frá í Laxdæla sögu og reyndist vera írsk konungsdóttir. Þrælahald lagðist smám saman niður en var aldrei bannað með lögum.

Þræll segir frá

Olaudah Equiano var rænt í Benín í Vestur-Afríku aðeins ellefu ára gömlum og hann seldur breskum þrælasala. Hann var fluttur til Virginíu í Norður-Ameríku með skipi. Árið 1766 keypti hann sér frelsi og gerðist ötull baráttumaður fyrir afnámi þrælahalds. Hann sagði frá ferð sinni yfir Atlantshafið til Ameríku:

„Dag einn stukku fyrir borð tveir örþreyttir menn sem voru hlekkjaðir saman. Þeir tóku dauðann fram yfir líf í þessari eynd [...] Rétt á eftir þeim stökk enn einn maður út í hafið. Ég held að margir fleiri hefðu gert það sama ef áhöfn skipsins hefði ekki komið í veg fyrir það. Tveir mannanna drukknuðu en í þann þriðja náðu þeir og hýddu hann síðan miskunnarlaust af því að hann hafði tekið dauðann fram yfir lífið.“

Þrælaflutningur frá Afríku til Ameríku 1525–1867

Tímabil	Fjöldi fólks sem lagði af stað frá Afríku	Fjöldi fólks sem náði lífandi til Ameríku
1525–1600	179 000	143 000
1601–1700	1 836 000	1 469 000
1701–1800	6 133 000	5 212 000
1801–1867	3 274 000	2 783 000

Hverjar voru orsakir amerísku byltingarinnar?

Hvers vegna breytast samfélög? Hvað veldur því að eitthvað gerist? Á því hafa sagnfræðingar áhuga. Sumar orsakir vara lengi og eru hreyfiaflið sem veldur því að eitthvað gerist. Slíkar orsakir eru kallaðar *djúpstæðar orsakir*. Aðrar orsakir koma skyndilega upp og koma breytingum af stað. Slíkar orsakir eru kallaðar *yfirborðslegar*.

Sagnfræðingar hafa bent á margar orsakir amerísku byltingarinnar. Hún átti sér bæði djúpstæðar orsakir og yfirborðslegar. Skoðið listann með orsökum hér á eftir, skrifið orsakirnar á blað og merkið D framan við þær sem þið teljið djúpstæðar og Y við þær sem þið teljið yfirborðslegar. Ræðið niðurstöðurnar í hópum á eftir.

- a Verslunarstefna breska ríkisins í nýlendunum olli því að nýlendurnar kusu að ganga út úr ríkinu.
- b Eftir sigurinn í sjö ára stríðinu fannst nýlendubúum að þeir þyrftu ekki vernd Breta lengur.
- c Nýlendubúar mótmæltu tolli á te.
- d Breska ríkið fór að skattleggja nýlendubúa.
- e Nýlendubúar fengu smám saman meiri áhuga á að stjórna löndum sínum sjálfir.
- f Nýjar hugmyndir um fullveldi fólksins ruddu sér til rúms í nýlendunum.
- g Nýjar hugmyndir um skiptingu ríkisvaldsins breiddust út í nýlendunum.
- h Samfélög Breta og nýlendubúa voru af ólíkum gerðum. Í Bretlandi sat lítill hópur aðalsmanna að valdinu og auðnum. Nýlendurnar voru lýðræðislegri, þar voru meiri möguleikar fyrir almenning að láta til sín taka. Þess vegna fannst nýlendubúum sífellt síður að þeir væru raunverulega Bretar.

Finnið svarið

- 20 Skýrið orðið *nýlenda*.
- 21 Hverjir voru nýbúar Norður-Ameríku og hvers vegna höfðu þeir flust þangað?
- 22 Hvað er landstjóri?
- 23 Um hvað var barist í sjö ára stríðinu?
- 24 Hvers vegna vildu Bretar eiga nýlendur í Norður-Ameríku?
- 25 Hvað gerði Teboðið í Boston?
- 26 Hvað er stjórnarskrá?
- 27 Hvernig lauk amerísku byltingunni?

Umræðuefni

- 28 Hvers vegna er hægt að kalla það byltingu sem gerðist í Norður-Ameríku á níunda og tíunda tug 18. aldar?
- 29 Lesið klausuna úr amerísku sjálfstæðis-yfirlýsingunni á bls. 22. Hvað finnst ykkur um það að nýlendubúar skrifuðu þar að allt fólk væri fætt frjálst og jafnt á sama tíma og þeir áttu sjálfir þræla?
- 30 Í mörgum löndum hefur fólk rífið niður stytur af gömlum leiðtogum. Undir lok síðustu aldar rifu Rússar niður stytur af Lenín. Árið 2003 var rifin niður

stytta af Saddam Hussein í Írak. Hvers vegna er þetta gert? Getur eitthvað svipað átt eftir að gerast?

- 31 Á bls. 24 sjáðu þið að ýmist er talað um *præla* og *ambáttir* eða *præla* af báðum *kynjum* eða bara *præla* þar sem sýnilega er átt við fólk af báðum kynjum. Orðið *præll* getur því bæði átt við um ófrjálsan karl eða ófrjálsa manneskju af hvoru kyni sem er. En orðið *ambátt* getur aðeins átt við konur.
- a Er fólgið misrétti í þessari málnotkun?
 - b Sé svo, hvernig má komast hjá því?
 - c Eða er bara óhjákvæmilegt að sætta sig við það?

Viðfangsefni

- 32 Mary Chilton fór 13 ára gömul með Mayflower til Norður-Ameríku. Hugsðu ykkur að þið séuð hún og skrifið bréf í hennar nafni til vinar eða vinkonu. Segið frá ferðinni og hugmyndum ykkar um að flytjast til Ameríku í því skyni að byrja nýtt líf.
- 33 Notið töfluna um þrælaflutningana á bls. 24 til að svara þessum spurningum:
- a Hve margir þrælar samtals voru fluttir vestur yfir Atlantshafið milli 1525 og 1867?
 - b Hve margir þrælar lifðu ferðina af?
 - c Hve margir þrælar dóu á leiðinni?
 - d Reiknið út hve mörg prósent þrælanna dóu og hve mörg prósent lifðu af.
 - e Hvað segja dánartölurnar okkur um aðbúnað þrælanna um borð?
 - f Vinnið saman tvö og tvö og búið til myndverk sem sýnir hlutfallslegan fjölda þeirra sem lifðu og þeirra sem dóu. Reynið að finna frumlega aðferð til að sýna þetta.

- 34 Í nokkrum ríkjum Bandaríkjanna var þrælahald bannað strax fyrir lok 18. aldar. Í Vermont var það bannað 1777. Í Pennsylvaníu var það afnumið smám saman frá 1780, í Connecticut og Rhode Island frá 1783. Í Massachusetts var þrælahald lýst ólöglegt 1783. Takið fram landakort og finnið út hvar í Bandaríkjunum þessi landsvæði eru.

Heimildavinna

- 35 Skoðið myndina á bls. 21 af teboðinu í Boston.
- a Hvers vegna bjuggu uppreisnarmenn sig sem indjána?
 - b Hugsðu ykkur að þið séuð á staðnum og skrifið stutta frásögn af því sem gerðist. Veljið hvort þið viljið vera einn af nýlendubúum eða fulltrúi breskra yfirvalda.
 - c Vinnið saman tvö og tvö sem hafið valið ykkur ólík hlutverk í lið b hér á undan. Lesið lýsingu ykkar hvort fyrir annað. Á hvaða hátt eru frásagnir ykkar ólíkar?
- 36 Skoðið myndina á bls. 21 þar sem hesturinn táknar Ameríku.
- a Hvað táknar það sem hesturinn gerir?
 - b Hvað táknar knapinn?
 - c Hvers vegna er knapinn með keyri sem á er öxi og sverð?
 - d Hverju vildi höfundur myndarinnar koma á framfæri?
- 37 Lesið bréfið frá Abigail Adams á bls. 23.
- a Hvaða rökum beitir hún til að sýna fram á að konur eigi að fá sömu réttindi og karlar?
 - b Eruð þið sammála henni?

Franska stjórnarbyltingin

Uppreisnarmenn í Ameríku höfðu orðið fyrir áhrifum frá frönskum upplýsingarmönnum. Á sama hátt hafði ameríska byltingin áhrif í Frakklandi, einkum af því að Frakkar höfðu barist með Ameríkumönnum gegn Bretum.

Frakkar í vanda

Frakkakóngurinn Lúðvík 16. hafði lengi verið í vandræðum með peninga. Árið 1789 var ríkissjóður orðinn næstum galtómur af því að það hafði kostað svo mikið að senda skip og hermenn til að taka þátt í frelsisstríðinu í Ameríku. Til að afla meira fjár þurfti kóngur að leggja á nýja skatta og eina leiðin til þess var að skattleggja fyrstu og aðra stétt.

Margir Frakkar voru óánægðir með hvernig landinu var stjórnað. Þeim

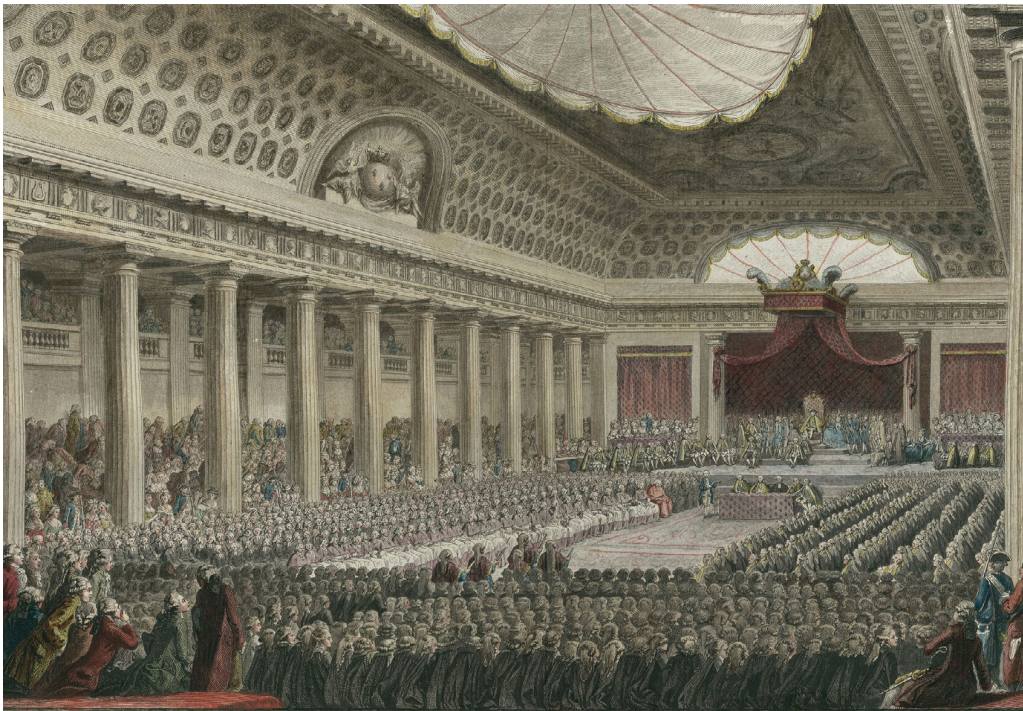
fannst að kóngurinn hefði of mikil völd. Hugmyndir upplýsingarheimspekinga voru farnar að breiðast út og sumir höfðu líka heyrt um amerísku stjórnarbyltinguna.

Óánægja fólks var ennþá meiri vegna þess að mikill kuldi og snjócoma hafði víða eyðilagt kornuppskeru. Þess vegna varð skortur á mjöli og dýrt að kaupa brauð. Þar að auki var mikið atvinnuleysi í París.

Stéttaping kemur saman

Þeir sem voru í fyrstu og annarri stétt urðu ævareiðir þegar konungur lagði til að þeir greiddu skatt. Það gat hann ekki ákveðið aleinn, héldu þeir fram og heimtuðu að hann kallaði saman stéttaping.

Á stéttapinginu sátu fulltrúar allra

Pann 5. maí 1789 setti Lúðvík 16. stéttapingið í Versöllum. Til vinstri við sig, einni tröppu neðar, hafði hann drottninguna, Marie-Antoinette. Fulltrúar stéttanna þrígga sitja hver fyrir sig. Þegar stéttapingið hafði gert sig að stjórnlagapingi sátu fyrsta og önnur stétt til hægri við kónginn en þriðja stétt til vinstri. Síðan þá hefur verið talað um vinstri og hægri flokka í stjórnmálum. Flokkar á vinstri armi stjórnmála telja sig fremur málsvara alþýðu.

Fjórða stéttin

Stundum var talað um borgara eina sem þriðju stétt og bændur sem fjórðu stétt. Til var líka að verkafólk væri kallað fjórða stétt, enda hafði það engin veruleg stjórnmálaafskipti innan þriðju stéttar. En eftir á hefur líka verið talað um konur sem fjórðu stétt. Að vísu töldust þær að vissu leyti tilheyra þeirri stétt sem feður þeirra eða eiginmenn tilheyrðu. Aðalsmannakonur og aðalsmannadætur tilheyrðu aðalsstéttinni. Nunnur voru líka taldar til fyrstu stéttar hér á undan. En konur tóku sjaldan þátt í stjórnarstörfum og höfðu lítil völd. Eftir að jafnréttisbarátta kvenna hófst hefur því stundum verið talað um konur sem fjórðu stéttina og þannig lögð áhersla á að þær hafi staðið neðar í valdastiga samfélagsins en karlar allra stétta. Það gerði kannski fyrst ísraelskur sagnfræðingur, kona að nafni Shulamith Shahar sem skrifaði bókina, *The Fourth Estate*, upphaflega á hebresku.

Þriggja stéttanna sem höfðu áður tekið þátt í stjórn landsins með konungi. En Frakkakonungar vildu helst stjórna einir og höfðu ekki kallað saman stéttapíng síðan árið 1614. Nú lét konungur undan og kallaði þingið saman í fyrsta sinn í næstum 200 ár. Í maí 1789 komu saman í Versölum 291 fulltrúi klerkastéttarinnar, 270 aðalsmenn og 578 fulltrúar þriðju stéttar. Tekið var á móti klerkum og aðalsmönnum með mikilli viðhöfn en fulltrúar þriðju stéttar urðu að sætta sig við minna umstang.

Uppreisn þriðju stéttar

Eftir margra daga umræður gerðu fulltrúar þriðju stéttar uppreisn. Þeir lýstu því yfir að þeir væru þjóðþing landsins og héldu því fram að þeir einir gætu komið fram sem fulltrúar þjóðarinnar. Nú vildu þeir gefa franska ríkinu nýja stjórnarskrá. Þegar hluti af klerkum og aðalsmönnum slóst í lið með þeim skildi Lúðvík 16. að hann varð að láta undan. Konungur gat ekki lengur stjórnað sem einvaldur. Hann varð að deila völdum með þinginu.

Árás á Bastilluna

Fólk fagnaði þeirri frétt að nú hefði orðið til þing sem ætlaði að setja nýja stjórnarskrá. Margir vonuðu að þá yrði samfélagið betra. En þá komst upp að konungur var byrjaður að safna herliði til að þvinga þingið til hlýðni. Á ný fór allt í bál og brand. Fjöldi fólks kom saman og gerði blóðugar uppreisnir á götum Parísarborgar og síðan á fleiri stöðum í landinu.

Þann 14. júlí 1789 réðst fólksfjöldi í París á gamlan kastala og fangelsi sem var kallað Bastilla. Þar ætlaði fólk

VALDAMÆLIR

Þegar Frakkar fengu þjóðþing gat konungurinn ekki lengur stjórnað einn. Hann varð að deila valdinu með þegnum sínum.

Bastillan hafði orðið tákn fyrir kúgun konungsvaldsins á þjóðinni. Margir andstæðingar konungs höfðu setið þar í fangelsi og margir höfðu verið pyntaðir og drepnir. Árásin á Bastilluna 14. júlí 1789 hefur hlotið viðurkenningu sem upphaf stjórnarbyltingarinnar og síðar varð 14. júlí þjóðhátíðardagur Frakka.

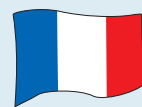
að ná sér í meira af vopnum og skotfærum. Uppreisnarmenn fengu jafnvel liðsinni til þess frá hermönnum konungs. Yfirmaður kastalans sá fljótt að orrustan var töpuð þegar fólksfjöldinn streymdi inn í hann. Árásarmenn gengu fram af hörku, margir hermenn voru drepnir og að síðustu var yfirmaðurinn hálshöggvinn. Höfuð hans var sett á stöng og borið um borgina öðrum til viðvörunar.

Eftir árásina á Bastilluna varð konungurinn að láta undan og skipa hermönnum sínum að yfirgefa París. Leiðtogi þriðju stéttar stofnaði borgarstjórn og sitt eigið herlið, sem var

kallað þjóðvarðlið. Það átti að sjá um að halda uppi reglu í borginni og tryggja að konungur tæki ekki völdin þar. Hershöfðinginn La Fayette, sem hafði áður tekið þátt í ameríska frelsisstríðinu, gerðist foringi þjóðvarðliðsins.

Þrílití fáninn

Þjóðvarðliðið tók upp rauðan og bláan borgarfána Parísar og bætti hvítum fánalit konungs inn á milli litanna. Þannig varð þrílití fáninn til, þjóðarfáni Frakka.

Bylting breiðist út og lögstéttasamfélag hrynur

Eftir að Parísarbúar höfðu ráðist á Bastilluna breiddist uppreisnin hratt út um landið. Bændur höfðu lengi verið óánægðir með hvað aðallinn hafði mikil sérréttindi og að þurfa að greiða aðalsmönnum afgjöld. Við gerðu sveitamenn uppreisn, brenndu herragarða og drápu landeigendur.

Fréttir af bændauppreisn-
unum bárust til þingsins í Versölum. Eitthvað varð að taka til bragðs. Á fundi 4. ágúst 1789 afnam þingið öll sérréttindi aðals og klerka. Lögstéttasamfélagið, sem hafði þótt sjálfsagt öldum saman, var lagt niður.

Mannréttindayfirlýsing

Nokkrum vikum síðar samþykkti þingið yfirlýsingu um mannréttindi. Hún byggðist á hugmyndum upplýsingarmanna og sjálfstæðisyfirlýsingu Bandaríkjamanna. Í yfirlýsingunni var

sagt að allir skyldu hafa sömu réttindi. Þar stóð líka að uppruni allra valda væri hjá fólkinu. Það merkti að einveldinu væri lokið.

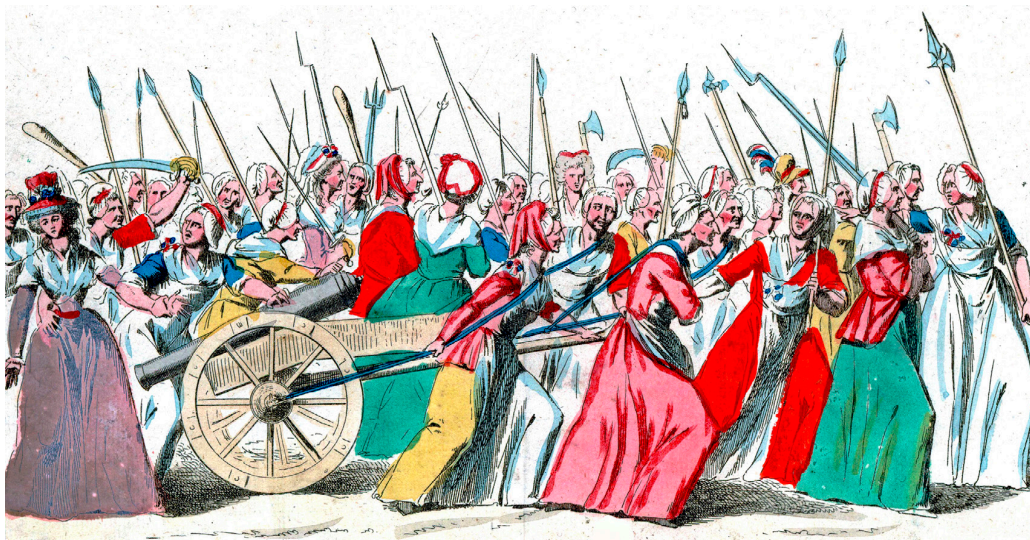
Úr mannréttindayfirlýsingunni frá 26. ágúst 1789

1. grein: Fólk fæðist og lifir frjálst og með sömu réttindi.
3. grein: Uppruni alls valds er hjá fólkinu.
4. grein: Frelsi felst í því að mega gera hvað sem er ef það skaðar ekki aðra.
6. grein: Lögin birta þjóðarviljann. Allir borgarar hafa rétt til að taka þátt í að setja þau, sjálfir eða með milligöngu fulltrúa sinna. Allir borgarar hafa sama rétt til allra opinberra starfa; í þau skal aðeins valið eftir hæfni.
11. grein: Sérhver borgari hefur rétt til að tala, skrifa og láta prenta það sem hann kys, meðan það skaðar ekki aðra og er ekki andstætt lögum.

Mannréttindastjóri Sameinuðu þjóðanna vinnur að því að fá mannréttindi viðurkennd í öllum löndum. Mannréttindayfirlýsing Sameinuðu þjóðanna er reist á frönsku yfirlýsingunni frá 1789.

Kvennagangan til Versala. Konur vopnaðar öxum, kylfum og spjótum á leið til Versala í október 1789. Eftir að þær höfðu þvingað konungsfjölskylduna til að flytjast til Parísar fögnuðu þær og hrópuðu: „Hér komum við með bakarann, bakara-konuna og litla bakaraveininn.“

Kvennagangan til Versala

Síðar um haustið söfnuðust þúsundir kvenna saman á götunum í París til að mótmæla háu matarverði. Þær mynduðu kröfugöngu og gengu þriggja mílna langa leið til Versalahallar. Konunum fylgdi 20.000 manna lið úr þjóðvarðliðinu. Við höllina reyndu hermenn að verja hana en konurnar þrengdu sér inn og eltu drottninguna í gegnum marga sali hallarinnar.

Lúðvík konungur var neyddur til að fallast á mannréttindayfirlýsinguna og lofa sérstökum brauðskammti til Parísarbúa. Þá þvinguðu mótmælendur konungsfjölskylduna til að flytjast til Parísar til þess að auðveldara yrði að hafa stjórn á henni.

Ný stjórnarskrá

Ný stjórnarskrá var samþykkt árið 1791. Höfundar hennar sóttu margar hugmyndir sínar til upplýsingarmanna og stjórnarskrár Bandaríkjanna.

Borgarastéttin hafði mestan ávinning af stjórnarskránni. Nú fékk hún kosningarétt og aukin pólitísk völd. Fáir bændur fengu kosningarétt en þeir voru ánægðir með að sérréttindi aðalsins voru afnumin. Verkamenn í bæjum fengu ekki kosningarétt því að þeir höfðu ekki nógu háar tekjur til þess. Konur fengu heldur ekki kosningarétt. Vald konungs og aðals minnkaði. Ríkið lagði eignir kirkjunnar undir sig og þar með missti klerkastéttin mikið af tekjum sínum.

Konungurinn, aðallinn, kirkjan og mikill hluti þriðju stéttar vildu fá öðruvísi stjórnarskrá en þá sem var samþykkt í þjóðþinginu. Það leiddi til mikils óróa og uppreisna.

NÆRMYND

Hugmyndin um jafnrétti kynjanna

Marie Olympe de Gouges var rithöfundur og baráttumaður fyrir réttindum kvenna. Hún andmælti því sterklega þegar konur fengu ekki kosningarétt og krafðist þess að þær fengju sömu réttindi og karlar. Þess vegna samdi hún sérstaka kvennayfirlýsingu:

1. grein: Konan fæðist frjáls og lifir með sömu réttindi og karlinn.
3. grein: Uppruni alls valds er algerlega hjá fólkinu sem er ekkert annað en karlar og konur í einingu.
6. grein: Lögin skulu vera þau sömu fyrir alla. Borgarar og borgarakonur hafa sama aðgang að öllum opinberum stöðum eftir hæfni sinni.

Árið 1793 var Marie Olympe de Gouges tekin af lífi fyrir að gagnrýna stjórn bylt-ingarmanna.

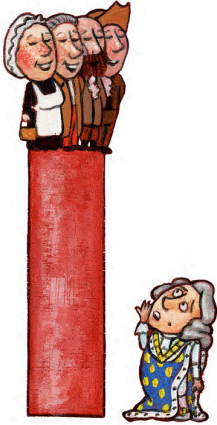
Franska stjórnarskráin 1791

- Skattfrelsi aðals og klerka var afnumið.
- Karlmennt 25 ára og eldri sem greiddu vissa lágmarksupphæð í skatt fengu kosningarétt. Meira en helmingur uppkominna karlmanna fékk þennan rétt.
- Ríkisvaldinu var þrískipt í löggjafarvald (þjóðþingið), framkvæmdarvald (konungur) og dómvald (dómstólar).
- Tjáningarfrelsi og trúfrelsi var lögleitt.
- Eignir kirkjunnar urðu ríkiseign.

NÆRMYND

Frá konungsríki til lýðveldis

Árið 1792 fóru Frakkar í stríð við Austurríki. Það varð upphafið að styrjöld sem stóð yfir í 23 ár.

Í nýju stjórnarskránni 1792 missti konungur öll völd sín.

Leiðtogar byltingarinnar vildu breiða út til annarra landa hugmyndir sínar um jöfnuð og frelsi en Austurríkiskeisari vildi brjóta byltinguna á bak aftur og koma Lúðvík 16. til valda á ný. Keisarinn óttaðist að byltingin mundi breiðast út.

Frönsku hermennirnir voru illa þjálfaðir og Austurríkismenn náðu fljótt yfirhönd. Eftir stutta bardaga fóru þeir að ógna París. Margir

töldu að konungurinn stæði með Austurríkismönnum og vildi að þeir sigruðu. Fólk óttaðist að Lúðvík 16. mundi reyna að koma á einveldi á ný með hjálp Austurríkismanna. Æstur manngrúi réðst á konungshöllina. Konungsfjölskyldan var handtekin og ákærð fyrir að standa með andstæðingaliðinu. Að lokum tókst franska hernum að stöðva sókn andstæðinganna. Kosið var nýtt þjóðþing sem samþykkti nýja stjórnarskrá. Allir karlmenn 21 árs og eldri fengu kosningarétt og Frakkland varð lýðveldi. Konungur missti öll völd sín; Frakkland átti ekki að hafa neinn konung framfar. Litið var svo á að hann væri hættulegur andstæðingur

Lýðveldi: Ríki, oftast lýðræðisríki, þar sem ekki er neinn konungur en oftast forseti, kosinn til ákveðins tímabils.

byltingarinnar. Í janúar 1793 var Lúðvík 16. hálshöggvinn og nokkrum mánuðum síðar var Marie-Antoinette drottning líka tekin af lífi.

Ógnarstjórn

Aftaka konungs leiddi til aukinnar andúðar á byltingunni. Í Evrópulöndum þótti það viðbjóðslegt að Frakkar gætu fengið sig til að drepa sinn eigin kóng. Það leiddi líka til aukinnar andstöðu gegn byltingunni heima í Frakklandi. Mörgum fannst byltingarmenn hafa gengið of langt.

Fleiri og fleiri ríki fóru að taka þátt í stríðinu gegn Frökkum. Nýja þjóðþinginu fannst sér ógnað, bæði af útlendum öflum og fólki í Frakklandi sjálfu. Því samþykkti þingið að afnema í bili stjórnarskrána og almenn mannréttindi. Með því móti átti að gera

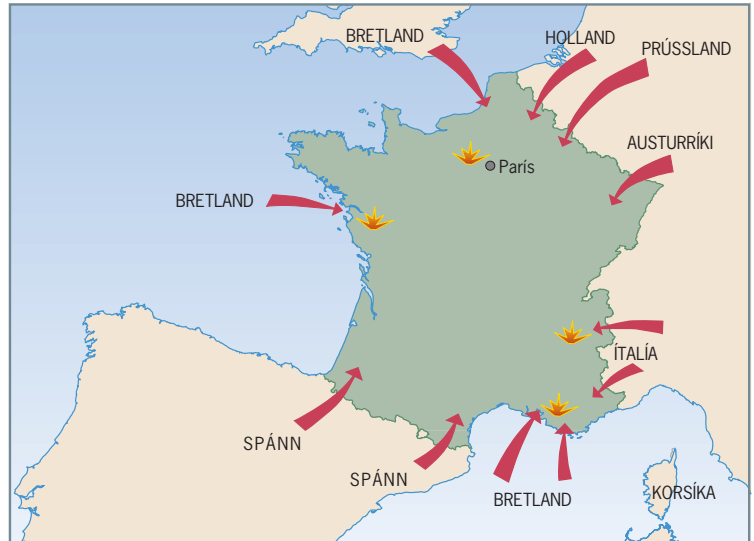

Fallöxin var fundin upp af franska lækninum Joseph Guillotin (1738–1814) og var því kölluð *guillotine* á frönsku. Áður höfðu böðlar notað sverð eða öxi og kom fyrir að tvö eða þrjú högg þurftu áður en höfuðið var skilið frá bolnum. Nýja tækið vann betur því að höfuð þess sem átti að taka af lífi var skorðað fast og axarblaðið látið falla ofan á hann. Fallöxin var notuð til aftöku í fyrsta sinn árið 1792 og í síðasta sinn í Frakklandi árið 1971.

auðveldara að berjast gegn andstæðingum byltingarinnar.

Voldugasti leiðtogi þingsins var lögfræðingurinn Maximilien Robespierre (1758–'94). Hann hafði svo sterka stöðu þar að hann gat gert hvað sem hann vildi. Hann setti af stað skipulagða leit að andstæðingum byltingarinnar. Ógn og ótti lögðust yfir Frakkland. Um 17.000 manns voru tekin af lífi með fallöxi og um 40.000 drepin án dóms og laga.

Loks kom að Robespierre sjálfum. Margir óttuðust að hann vildi taka völdin aleinn. Þegar hann kom á þingið 27. júlí 1794 var tekið á móti honum með hrópi: „Niður með harðstjóran!“ Að kvöldi sama dags var Robespierre hálshöggvinn ásamt 18 fylgismönnum sínum.

Kortið sýnir frá hvaða löndum var ráðist á Frakka á árunum 1792–'94, sömuleiðis hvar í landinu voru gerðar uppreisnir gegn byltingunni.

SÉRSVIÐ

Hverjar voru orsakir frönsku stjórnarbyltingarinnar?

Sagnfræðingar hafa bent á margar orsakir frönsku stjórnarbyltingarinnar. Hún hafði bæði djúpstæðar og yfirborðslegar orsakir. Hvaða orsakir viljið þið kalla djúpstæðar og hverjar yfirborðslegar? Skriðið orsakalistann og merkið D við þær sem þið teljið djúpstæðar og Y við hinar sem þið teljið yfirborðslegar.

Ræðið saman um niðurstöður ykkar á eftir.

- a Margir Frakkar voru óánægðir með lögstéttasamfélagið þar sem fáir höfðu mikil réttindi en mestur hluti fólks hafði næstum eingöngu skyldur.
- b Franskir hermenn höfðu barist með nýlendubúum í frelsisstríðinu í Ameríku. Þeir komu margir til baka hrifnir af stjórnkerfinu þar.
- c Margir Frakkar voru óánægðir með hvað kóngurinn hafði mikil völd.
- d Styrjöldin í Ameríku hafði kostað mikið fé og ríkissjóður Frakka var galtómur.
- e Konungur neyddist til að kalla saman stéttaping sem hafði ekki komið saman síðan 1614.
- f Það voru erfiðir tímar í Frakklandi. Purrkar og harðari höfðu valdið miklum uppskerubresti. Verð á brauði snarhækkaði og margir gengu um svangir.
- g Hugmyndir upplýsingarheimspekinga um fullveldi fólksins og dreifingu valdsins höfðu áhrif á fólk.

Mary Wollstonecraft

Í Bretlandi var Mary Wollstonecraft (1759–'97) einna fyrst til að færa kenninguna um jafnrétti alls fólks yfir á réttindi kvenna. Hún kynntist hugmyndum frönsku stjórnarbyltingarinnar og notaði þær til að þróa með sér þá hugmynd, sem þá var fáheyrð, að konur væru jafngildar körlum og ættu því að búa við sömu réttindi.

Finnið svarið

- 38 Hvers vegna vildi fólk í fyrstu og annarri stétt Frakklands að konungur kallaði saman stéttaping?
- 39 Útskýrið hvað stéttapingið var.
- 40 Hvað var Bastillan?
- 41 Hvað er lýðveldi? Hugið ykkur að þið séuð að skýra hugtakið fyrir einhverjum yngri en þið eruð sjálf.
- 42 Hvers vegna var Lúðvík 16. tekinn af lífi?
- 43 Skýrið með ykkar eigin orðum hvað stendur í mannréttindayfirlýsingunni 1789.
- 44 Hver var Robespierre og hvers vegna var hann tekinn af lífi?

Umræðuefni

- 45 Hvers vegna er það kallað bylting sem gerðist í Frakklandi á árunum 1789–'95?
- 46 Þekkið þið land þar sem dauðarefsingum er beitt núna? Hvaða aftökuaðferðir eru notaðar? Hvað finnst ykkur um það?
- 47 Finnst ykkur rétt að tala um konur sem fjórðu stéttina eins og Shulamith Shahar gerði í titli bókar sinnar sem nefnd er á bls. 28? Ræðið málið.

Viðfangsefni

- 48 Veljið eina grein úr yfirlýsingunni um mannréttindi á bls. 30. Skriðið hana

á blað af A3-stærð. Myndskreytið greinina á viðeigandi hátt, með því að teikna, klippa út myndir úr blöðum eða nota eitthvað sem þið finnið á netinu.

- 49 Hugið ykkur að þið séuð viðstödd árásinu á Bastilluna. Skriðið forsíðufrétt í dagblað þar sem þið starfið. Reynið að láta koma fram hvort þið eruð hlynnt eða andvíg árásinni. Myndskreytið fréttina.
- 50 Hver haldið þið að sé merkasta breytingin, eða merkustu breytingarnar, sem varð (urðu) í amerísku og frönsku stjórnarbyltingunni? Skriðið að minnsta kosti hálfa blaðsíðu um efnið þar sem þið rökstyðið svar ykkar.
- 51 Teiknið tímaás og skriðið inn á hann sex mikilvægustu atburðina í amerísku og frönsku stjórnarbyltingunni. Rökstyðið val ykkar.

Heimildavinna

- 52 Lesið útdráttinn úr yfirlýsingunni um mannréttindi á bls. 30 og um hugmyndir upplýsingarheimspekinga á bls. 15–16. Finnið út hvaða greinar í yfirlýsingunni virðast samdar undir áhrifum þeirra.
- 53 Berið saman sjálfstæðisyfirlýsingu Bandaríkjamanna frá 1776 og mannréttindayfirlýsingu Frakka frá 1789. Hvaða hugmyndir eru þær sömu í báðum?

Napóleon tekur völdin

Eftir að Robespierre var tekinn af lífi varð upplausn í Frakklandi. Hópur fimm manna sem voru kallaðir þjóðstjórnar tók við stjórn landsins. Verkefni þeirra var erfitt því að þeir urðu sífellt að bæla niður nýjar uppreisnir. Mitt í allri óreiðunni var svo einn maður sem kunni að nýta sér hana. Hann hét Napóleon Bonaparte (1769–1821).

Napóleon Bonaparte var fæddur á eyjunni Korsíku og var kominn af aðalsfjölskyldu sem þó var fátæk. Hann menntaðist sem herforingi í herskólunum í París. Í franska hernum hækkaði hann hratt í tign af því að hann reyndist bæði duglegur og djarfur í orrustum. Aðeins 24 ára gamall var hann gerður að herforingja. Þegar Bretar réðust á franska bæinn Toulon árið 1793 stýrði Napóleon franska liðinu og sigraði það breska. Sá sigur gerði hann að hetju í augum margra Frakka.

Árið 1799 framdi Napóleon *valdarán* í Frakklandi. Margir vonuðu að hann yrði sá leiðtogi sem tækist að

koma á lögum og reglu í landinu. Fólk var orðið leitt á óróa og óreiðu.

Valdarán: Einn maður eða fámennur hópur tekur stjórn í landi með valdi, án þess að fylgja þeim aðferðum sem eru leyfilegar samkvæmt stjórnarskrá.

Frakkland undir stjórn Napóleons

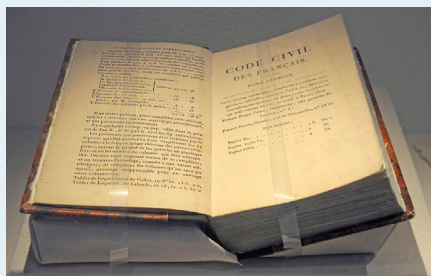
Napóleon gerði margar umbætur á valdatíma sínum. Hann setti ein lög fyrir allt landið, kölluð *Code Napoleon*, Napóleonslög. Þar var kveðið á um að lögin skyldu gilda jafnt um alla og ríkjá skyldi fullt tjáningarfrelsi, prentfrelsi og trúfrelsi. Hann stofnaði líka nýtt skólakerfi. Allir drengir skyldu fá tækifæri til að mennta sig ef þeir væru greindir og duglegir. Stúlkur gátu líka fengið menntun en aðeins í greinum sem snerust um að halda heimili.

Napóleon og her hans

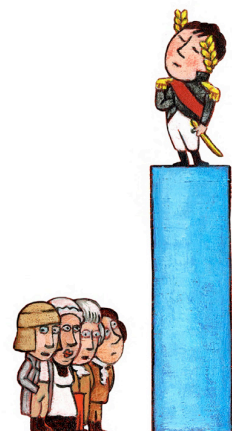
Styrjaldirnar sem höfðu hafist á byltingarárúnum héldu áfram á valdatíma Napóleons. Hann var snjall herforingi og til-litslaus við andstæðingana. Smám saman lögðu Frakkar undir sig stór lönd í Evrópu. Árið 1804 tók Napóleon sér keisaratign. Sem keisari fékk hann alræðisvald til æviloka. Hugmyndin um lýðstjórn hafði verið ein af meginhugmyndum byltingarinnar og nú hafði Frakkland fengið nýja gerð af einveldi. En fólk vildi

Þegar Napóleon krýndi sig sjálfur sem keisara varð hann nýr einvaldur stjórnandi. Almennigur hafði misst vald sitt á ný. En lögstéttasamfélagið var horfið.

Napóleonslög voru tekin upp í öllum löndum sem Napóleon lagði undir sig. Jafnrétti gagnvart lögum og trúfrelsi voru innleidd alls staðar og öll sérréttindi voru afnumin. Enn í dag eru til ríki sem reisa löggjöf sína mikið á Napóleonslögum, einkum Frakkland og Belgía.

VALDAMÆLIR

Evrópa 1810.

Krýning Napóleons keisara, málverk eftir Jaques Louis David. – Píusi 7. páfa var boðið til Parísar til að krýna Napóleon sem keisara en þegar hann ætlaði að gera það, í Notre Dame-dómkirkjunni, greip Napóleon kórónuna úr hendi hans og setti hana sjálfur á höfuð sitt.

fá frið og stöðugleika og sætti sig því við ákvarðanir Napóleons.

Fólk sem áður hafði hrópað: „Lifi byltingin“ hrópaði nú: „Lifi keisarinn“. Napóleon þyrsti í fleiri sigra og ennþá stærri lönd. Velgengni hans hélt áfram í hverjum bardaganum á eftir öðrum. Hann virtist vera ósigrandi. En árið 1812 snerist allt við. Hann réðst inn í Rússland með 700.000 manna her. En hann hafði vanmetið baráttuvilja Rússa og kalda rússneska veturinn. Rússar brenndu þorp og matarbirgðir áður en Napóleon lagði staðina undir sig og brátt höfðu Frakkar hvorki mat né aðrar nauðsynjar. Napóleon varð að draga her sinn til baka.

Um veturinn dóu hundruð þúsunda í franska hernum úr kulda, sulti og sjúkdómum.

Fall Napóleons

Með ósigrinum í Rússlandi var Napóleon niðurlægður. Þá sameinuðust Bretar, Austurríkismenn og Prússar gegn honum. Árið 1813 tapaði hann fyrir sameinuðum her þeirra við Leipzig og féllu milli 60.000 og 70.000 franskir hermenn. Frakkar lögðu á flóttu og voru eltir inn í

Frakkland. Napóleon var settur af sem keisari og sendur til eyjarinnar Elbu á Miðjarðarhafi. En hann gafst ekki upp. Árið 1815 tókst honum að flýja og safna um sig her. Loks var hann sigraður í síðasta sinn við Waterloo sem nú er í Belgíu. Hann var fluttur til eyjarinnar St. Helenu í Suður-Atlantshafi. Þar dó hann árið 1821.

Hvaða hugmyndir gefa ólíkar heimildir um Napóleon?

Stundum finnum við heimildir sem lýsa sömu manneskju eða sama atburði á gerólíkan hátt. Ef heimild segir bara frá einni hlið máls segjum við að hún sé *hlutdræg*. Allar ritheimildir eru mótaðar af þeim sem hefur skrifað þær eða þeim aðstæðum sem þær eru skrifaðar við.

- 1 Skoðið heimildirnar þrjár hér á eftir og svarið spurningunum:
 - a Hvenær eru heimildirnar skrifaðar og hver hefur skrifað þær?
 - b Eru heimildirnar hlutdrægar, með eða móti því sem skrifað er um?
 - c Er hægt að treysta þessum heimildum? Hvers vegna?/Hvers vegna ekki?
- 2 Lesið það sem er skrifað hér á undan í þessari bók um Napóleon. Birtir hún jákvæða, neikvæða eða hlutlausa mynd af honum?
- 3 Hvað segja heimildaklausurnar þrjár og þessi bók um Napóleon? Skrifið stuttan texta sem byggist á þessum ritum öllum fjórum.

Klausa úr norski bók, Verdenshistorien for de unge, eftir Nordahl Rolfsen 1904:

„Napóleon var einmitt eins og mikill hershöfðingi verður að vera, klókari en sá klókasti í her sínum og djarfari en sá djarfasti. Hann gat skundað af stað með herinn af slíkum hraða að andstæðingarnir urðu óvænt fyrir honum eins og óveður skylli á [...]

Og hann kunni það sem mikill hershöfðingi verður umfram allt að kunna, að fá alla með sér frá liðsforingjum til hins lægst setta hermanns.“

Robert Palmer (1909–2002), amerískur sagnfræðingur, skrifaði:

„[Napóleon] hafði enga sjálfstjórn, svindlaði í spilum og kleip í eyrun á fólki. Hann var enginn heiðursmaður. [...] En hann var óvenjulega gáfaður og hafði mikil áhrif á þá sem kynntust honum.“

Chevalier de Keralio var yfirmaður á herskóla þar sem Napóleon stundaði nám. Hann lýsti Napóleon svona:

„Líkamlegt ástand gott. Heilsa úrvalsgóð. Hann er þægilegur í samskiptum, heiðarlegur og kann að sýna þakklæti. Hegðun hans er óaðfinnanleg. Hann hefur einnig sýnt góða hæfileika í stærðfræði. Hann hefur næga þekkingu í sögu og landafræði. En hann er slakur í líkamshjálfun og tómstundaiðju. Hann gæti orðið frábær sjóliðsforingi. Hann verðskuldar að vera tekinn inn í herskólann í París.

Finnið svarið

- 54 Hver var Napóleon?
- 55 Hvaða umbætur gerði hann?
- 56 Hvað var *Code Napoleon*?
- 57 Hvers vegna tapaði Napóleon í stríðinu gegn Rússum?

Umræðuefni

- 58 Hvers vegna hefði Napóleon ekki getað orðið hershöfðingi í Frakklandi fyrir byltingu?
- 59 Hvers vegna vildi Napóleon setja kórónuna á höfuð sitt sjálfur fremur en að leyfa páfanum að gera það?
- 60 Finnið eyjuna St. Helenu á landakorti. Hvers vegna haldið þið að Napóleon hafi verið sendur þangað?

Viðfangsefni

- 61 Hugsið ykkur að þið séuð hermenn í Rússlandsferð Napóleons og skrifið dagbókarfærslu um ferðina.
- 62 Finnið meiri fróðleik um Napóleon. Teiknið myndaröð sem sýnir eitthvað mikilvægt í lífi hans.
- 63 Semjið viðtal við Napóleon og takið það upp, tvö og tvö saman. Leikið það svo fyrir félaga ykkar í bekknum.
- 64 Sumir hafa séð Napóleon sem mikla hetju. Öðrum finnst hann hafa verið grófur og valdasjúkur. Skrifið ykkar eigin lýsingu á Napóleon þar sem þið lýsið honum annaðhvort sem hetju eða óþokka. Rökstyðjið sjónarmið ykkar.

Napóleonsstyrjaldir á Norðurlöndum

Þegar Napóleon tók völdin í Frakklandi voru tvö konungsríki á Norðurlöndum. Annað var Svíþjóð sem náði líka yfir Finnland. Hitt var veldi Danakonungs sem, auk Danmerkur sjálf, réð yfir Noregi, Færeyjum, Íslandi og Grænlandi. Napóleonsstyrjaldir höfðu mikil áhrif á ríkjaskiptingu og stjórn-mál í þessum löndum.

Finnland undir Rússa

Í styrjöldunum mynduðust margs konar bandalög sem urðu oft ekki mjög varanleg. Meðal annars gerðist það einu sinni, árið 1807, að keis-ari Rússlands gerði bandalag við Napóleon. Þannig fengu Rússar stuðning Frakka til að taka Finnland undan Svíastjórn og leggja það undir rússneska keisaradæmið og gerðu þeir það tveimur árum síðar. Finnland tilheyrði síðan Rússaveldi í rúmlega hundrað ár. En árið 1918, eftir sigur kommúnista í Rússlandi, fengu Finnar sjálfstæði og stofnuðu lýðveldi.

Noregur undir Svía

Danir lentu óvænt í bandalagi við Napóleon. Það gerðist þannig að breska stjórnin óttaðist að Napóleon mundi hertaka danska herskipaflotann og nota hann til að ná yfirburðastöðu á hafinu. Árið 1807 gerðu Bretar því sprengjuárás á Kaupmannahöfn og héldu henni áfram þangað til Danastjórn lét þeim eftir allan skipaflota sinn. Þá gekk Danakonungur í bandalag við Frakka og stóð með Napóleon í þeim styrjöldum sem hann átti framundan.

Eftir ósigur Napóleons árið 1813 var sest að samningabörð og friðar-samningum lokið í janúar árið eftir. Í samningnum var ákveðið að Rússar héldu Finnlandi áfram. Svíum yrði svo bættur skaðinn og Dönum refsað fyrir fylgi sitt við Napóleon með því að taka Noreg undan Danakonungi og setja hann undir stjórn Svíakonungs. En tekið var fram að hjálendur Noregs, Ísland, Færeyjar og Grænland, skyldu tilheyra Dönum áfram. Þannig slitnaði samband Noregs og Íslands sem hafði staðið síðan árið 1262.

Í Noregi voru margir óánægðir. Það vildi svo til að landstjóri Danakonungs í Noregi var *rikisarfí* Dana. Hann var nú gerður að konungi í sjálfstæðu ríki Norðmanna. Þá var kosið til *stjórnlaga-*

Árás Breta á Kaupmannahöfn 1807. Um 14.000 eldsprengjum var skotið á borgina.

þings sem samdi nýja stjórnarskrá þar sem fylgt var kenningum upplýsingarmanna. Stjórnarskráin gekk í gildi 17. maí 1814 sem síðan hefur verið þjóðhátíðardagur Norðmanna.

Svíar voru auðvitað ekki ánægðir með þetta. Her þeirra réðist á Noreg og sigraði hann í tveggja vikna löngu stríði. Síðan var sest að samningaborði. Norðmenn tóku Svíakonung til

konungs yfir Noregi en fengu að halda stjórnarskrá sinni. Noregur varð sérstakt ríki með sama konung og Svíar, ríkin voru í *konungssambandi*. Og vegna þess að Norðmenn fengu að halda stjórnarskrá sinni varð Noregur um skeið eitt lýðræðislegasta ríki Evrópu. Samband Svía og Norðmanna stóð í 91 ár, var slitið árið 1905.

Ríkisarfi: Sá sem á að taka við konungdæmi í arf.

Stjórnlagapíng: Þing sem hefur það hlutverk að semja og samþykkja stjórnarskrá.

Konungssamband: Samband tveggja ríkja eða fleiri sem hafa sama konung.

Valdarán á Íslandi

Í Napóleonsstyrjöldunum var Ísland nær því en nokkru sinni fyrr að verða átakasvæði. Landið var í veldi Danakonungs en Bretar höfðu yfirburðastöðu á Norður-Atlantshafi, svo að Íslendingar voru óhjákvæmilega á áhrifasvæði þeirra. Þegar þetta gerðist var Bretum bannað að versla á Íslandi; öll utanlandsverslun var takmörkuð við þegna Danakonungs. En í styrjöldinni áttu Danir erfitt með að ná til Íslands og Bretar tóku að fylla upp í tómarúm-ið sem hafði skapast í Íslandsverslun.

Árið 1809 sigldi enskur sápuframleiðandi, Samuel Phelps að nafni, til Íslands til að kaupa tólg í sápur sínar. Með honum í för var danskur maður sem hét Jørgen Jørgensen. Æðsti fulltrúi konungs á Íslandi, Trampe stiftamtmaður, neitaði að gefa Phelps leyfi til að versla. Þá gripu þeir Phelps og félagar til þess ráðs að handtaka stiftamtmann og lýsa yfir að völdum Danakonungs á Íslandi væri lokið. Jørgensen gerðist stjórnandi landsins en lofaði að kalla saman stjórnlagapíng

þegar tími gæfist til og það gæti samið Íslendingum frjálslega stjórnarskrá.

Jørgensen ríkti í tvo mánuði sumarið 1809. Þá kom enskt herskip til Íslands. Skipherranum leist ekkert á það sem þar hafði gerst og flutti Jørgensen með sér til Bretlands. Flestir íslenskir embættismenn höfðu haldið störfum sínum undir Jørgensen þótt þeir væru bundnir trúnaði við Danakonung. En eftir á gerðu

Íslendingar lengi lítið úr honum og kölluðu hann Jörund hundadagakonung. Með því var átt við að hann hefði ríkt skoplega stuttan tíma því að hundadagar eru aðeins sex vikur á hverju sumri. En Jørgensen kallaði sig aldrei konung og ætlaði ekki að gerast konungur Íslands. Um sjálfan sig notaði hann titilinn „alls Íslands verndari og hæstráðandi til sjós og lands“.

Jørgen Jørgensen, skopmynd sem hann er sagður hafa teiknað sjálfur. Jörundur var mikill ævintýramaður og átti eftir að lenda í fanganylendu Breta í Ástralíu. Hann andaðst á eyjunni Tasmaníu.

Jónas Árnason, skáld og alþingismaður, skrifaði gamansamt leikrit um byltingu Jörundar á Íslandi, þið munið hann Jörund. Það var fyrst sviðsett bæði í Reykjavík og á Akureyri árið 1970. Hér er mynd úr sviðsetningu þess á Ísafirði vorið 2014. Jörundur er í miðju, leikinn af Sveinbirni Hjálmarssyni.

NÆRMYND

Reykjavík árið eftir að Jørgen Jørgensen tók völdin þar. Horft er frá Þinghóltunum niður yfir bæinn í kvosinni. Dómkirkjan er enn á sama stað og hún er á myndinni.

Lífsháski

Jörundur reyndi að fara sem víðast um landið og fá embættismenn til að gangast undir vald sitt. Hann náði þó ekki til Austurlands. En hann skrifaði sýslumönnum þar og reyndi að fá þá til að viðurkenna yfirráð sín með bréfum. Sýslumaður Suður-Múlasýslu, Þórður Thorlacius, var danskur í móðurætt, alinn upp í Danmörku og átti danska konu, Gyða Thorlacius. Hún skrifaði endurminningar um dvöl sína á Íslandi og segir þar að Þórði hafi verið hótað að hann yrði sendur í fangavist til Vestmannaeyja ef hann hlýddi ekki. Það gerði hann samt ekki en Gyða var eðlilega óttaslegin og átti von á hinu versta. Þegar þau sáu skip koma siglandi um haustið óttuðust þau að það væri skip Jörundar

sent til að taka þau föst. Gyða skrifaði, þýtt á íslensku:

Ég get ekki lýst þeim tilfinningum er skiptust á í huga mér, tilhlökkuninni ef skipið væri danskt, óttanum ef þetta væri skipið sem ætti að flytja okkur til Vestmannaeyja. Því að verið gat að það hefði fengið skipun um að koma við á Austfjörðum og sækja okkur [...]

Við lokuðum gluggahlerunum, hengdum þar að auki föt og ábreiður fyrir gluggana og settum ljósið í kvartil á gólfinu, til þess að birtan vísaði ekki á okkur ef þetta væru Englendingar. Hundsgelt vakti okkur skelfingu. Við læddumst þögn og hljóðlega um í stofunni eins og vofur. En þá hafði Jörundur verið sviptur völdum og skipið reyndist vera danskt verslunarskip á leið með vörur í verslanir á Austurlandi.

Finnið svarið

- 65 Hvaða ár lögðu Rússar Finnland undir sig?
- 66 Hve mörg ár stóð konungssamband Íslands og Noregs?
- 67 Hvað kölluðu Íslendingar Jørgen Jørgensen?
- 68 Hvers vegna kölluðu þeir hann það?

Umræðuefni

- 69 Haldið hefur verið fram að landamæri ríkja á Norðurlöndum í gamla daga sýni að sjórinn hafi tengt byggðirnar saman en fjöll og skógar skilið þær að. Siglingaleiðir hafi verið auðveldari en landleiðir. Finnið merki um þetta í skiptingu Norðurlanda í konungsríki. Kemur þetta betur í ljós í ríkja-skiptingu eins og hún var fyrir eða eftir Napóleonsstyrjaldir?
- 70 Sá maður sem Norðmenn völdu til konungs yfir sjálfstæðum Noregi var ríkisarfi Danmerkur. Hvaða afleiðingar

hefði það getað haft ef hann hefði haldið konungstign í Noregi?

- 71 Hvers vegna haldið þið að enska skipherranum hafi ekki líkað að Jörundur stofnaði sjálfstætt ríki á Íslandi? Svarið er ekki augljóst en prófið samt að ræða það.
- 72 Hvers vegna haldið þið að Jörundur hundadagakonungur hafi ekki ætlað að verða konungur Íslands?

Viðfangsefni

- 73 Sýslumannshjónin Þórður og Gyða Thorlacius áttu heima á Helgustöðum í Reyðarfirði, í húsi sem þau kölluðu Gyðuborg. Finnið Helgustaði á Íslandskorti og komist að því hvaðan þau hljóta að hafa séð skipið koma haustið 1809.
- 74 Sýslumannshjónin Þórður og Gyða földu ljósið í kvartili. Flettið upp í íslenskri orðabók hvað það orð merkir.

Kjarni

- * Hugmyndir upplýsingarheimspekinga voru þær að það ætti að skipta ríkisvaldinu og almenn-ingur að taka þátt í stjórn lands-ins. Þessi hugsun var fyrst leidd fram til sigurs í Norður-Ameríku. Síðan í upphafi 17. aldar höfðu nokkrir Evrópumenn flust þangað. Þeim fjölgaði smám saman og þeir mynduðu 13 breskar nýlendur. Þær slitu sig lausar frá Bretum og stofnuðu Bandaríki Norður-Ameríku. Árið 1787 settu Bandaríkjamenn sér stjórnarskrá sem byggðist á hygmyndum upp-lýsingarmanna.
- * Franska stjórnarbyltingin byrj-aði með uppreisn árið 1789. Konungur var neyddur til að fá þjóðþingi hluta af ríkisvaldinu og lögstéttasamfélagið var afnumið.

Síðar var konungur tekinn af lífi og Frakkland varð lýðveldi. Eftir óreiðutíma og ógnarstjórn komst Napóleon til valda og gerði sig sjálfan að keisara. Hann lagði mikinn hluta Evrópu undir sig með hervaldi en beið ósigur í orrustunni við Waterloo árið 1815.

- * Fyrir ríkjaskiptingu á Norður-löndum höfðu Napóleons-styrjaldirnar tvær afleiðingar. Annars vegar þá að Finnland hvarf undan krúnu Svía og var lagt undir Rússakeisara. Hins vegar var Noregur tekinn undan Danakonungi og fluttur undir Svíakonung. Á Íslandi urðu þau tíðindi helst að danskur ævintýra-maður, Jørgen Jørgensen, tók völdin þar árið 1809 og ríkti yfir landinu í tvo mánuði.

1815: Napóleon tapar í orrustunni við Waterloo

1814: Aðskilnaður Noregs og Íslands

1804: Napóleon krýnir sig sem keisara

1799: Napóleon tekur völdin í Frakklandi

1791: Franska stjórnarskráin samþykkt

1789: Stjórnarbylting hefst í Frakklandi

1787: Stjórnarskrá Bandaríkjanna samþykkt

1776: Sjálfstæðisfyrirlysing Bandaríkjanna samþykkt 4. júlí

1773: Teboðið í Boston

1763: Frakkar tapa nýlendum sínum til Breta

1620: Skipið Mayflower siglir frá Bretlandi til Norður-Ameríku

TÍMAÁS

1650

1675

1700

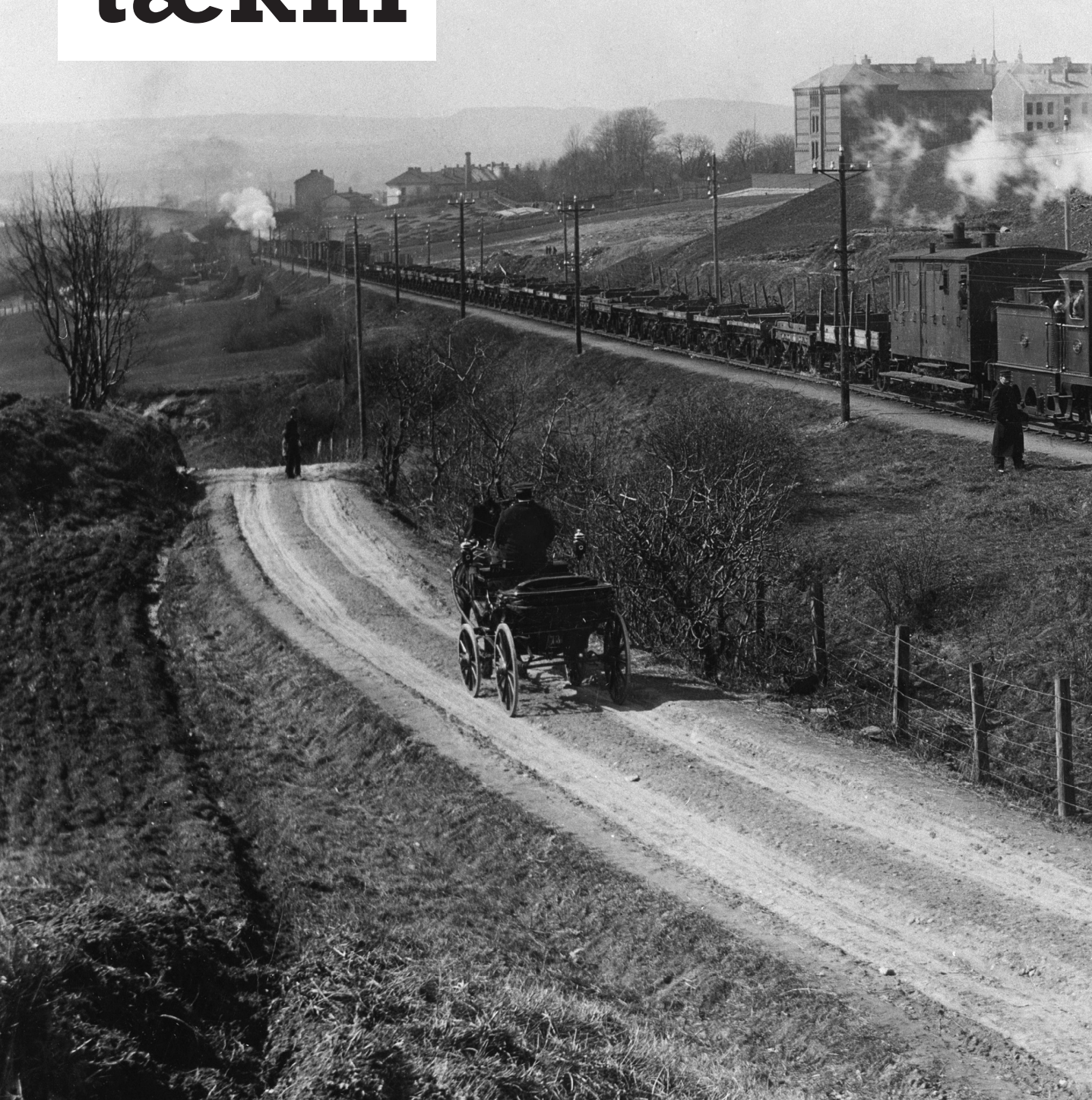
1725

1750

1775

1800

Fólksfjölgun og tækni

Í dag hef ég lifað það – ég vil ekki segja að ég hafi notið þess – að ferðast um það bil átta kílómetra með járnbrautarlest. Það tók nákvæmlega stundarfjórðung – hraðinn hefur sem sagt verið rúmlega 30 kílómetrar á klukkustund [...] Þessi mikli hraði skelfir mig. Það er eiginlega einna helst flug. Og það er ómögulegt að losa sig við hugsunina um umsvifalausán dauða sem mundi mæta okkur við minnsta óhapp. Ég fékk höfuðverk sem ég er enn ekki laus við. Vinur minn Sefton er sannfærður um að eitthvað skelfilegt muni leiða af þessari uppfinningu.

Englendingurinn sem skrifaði þetta í bréfi árið 1825 lifði á tímum þegar miklar breytingar urðu á samfélaginu. Vélar og verksmiðjur breyttu því hvernig fólk lifði og vann. Breytingarnar voru svo miklar að tímabilið hefur verið kallað iðnbyltingartími.

Iðnbylting

Ef við hugsum okkur að maður á dögum Rómaveldis ferðaðist 1.500 ár fram í tímann til Bretlands um miðja 18. öld, kæmi hann í samfélag sem hann kannaðist við. Ef hins vegar Breti sem lifði um miðja 18. öld hefði farið aðeins hundrað ár fram í tímann hefði hann varla kannast við neitt í umhverfi sínu.

Sagnfræðingar hafa notað þetta dæmi til að sýna hinar gífurlegu breytingar sem iðnbyltingin hafði í för með sér. Hvað var það sem gerðist og hvers vegna gerðist það?

Frá heimilum í verksmiðjur

Í Bretlandi hafði það verið algengt í margar aldir að sveitafólk framleiddi klæði úr ull samhliða búskapnum. Síðan um 1760 hafði þessi framleiðsla aukist gífurlega, einkum á klæðum úr bómull. Áður hafði bómull verið afar dýr vara en eftir að fólk byrjaði að rækta hana á stórum plantekrum í Bandaríkjunum gátu Bretar flutt inn tiltölulega ódýra bómull þaðan. Bómullarföt þóttu finni en ullarföt og því vildu margir eignast þau. Meiri eftirspurn varð til þess að skapa þörf á að framleiða meira af bómullarklæðum

á styttri tíma. Lausnin var að taka nýjar uppfinningar í notkun. Fyrstu vélarnar voru knúnar með handafli, síðar var notað vatnsafl og loks gufuafl.

1

Í upphafi 18. aldar notuðu spunakonur handknúna rokka til að spinna band og klæðin voru ofín í vefstól. Bæði spuni og vefnaður tóku langan tíma. Hver spunakona spann nógu mikið band til að halda vefara í fullri vinnu.

2

Spunavélin var uppfinning sem gerði mögulegt að spinna miklu hraðar en áður. Árið 1764 fann enskur vefari sem var kvæntur spunakonu upp spunavél og kallaði hana *Spinning Jenny*. Hún gat spunnið jafnmikið og 25 spunakonur spunnu á rokk.

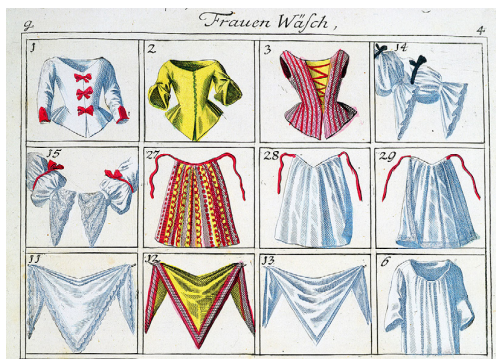
3

Árið 1769 var fundin upp leið til að láta vatnsafl í fossum knýja spunavélar. Eftir það var spuninn smám saman fluttur frá heimilum fólks í verksmiðjur.

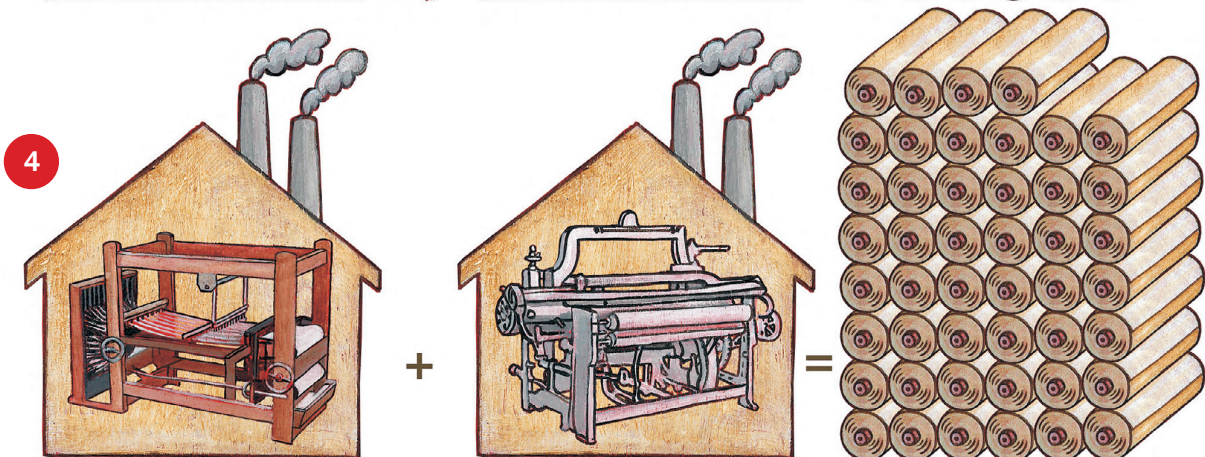
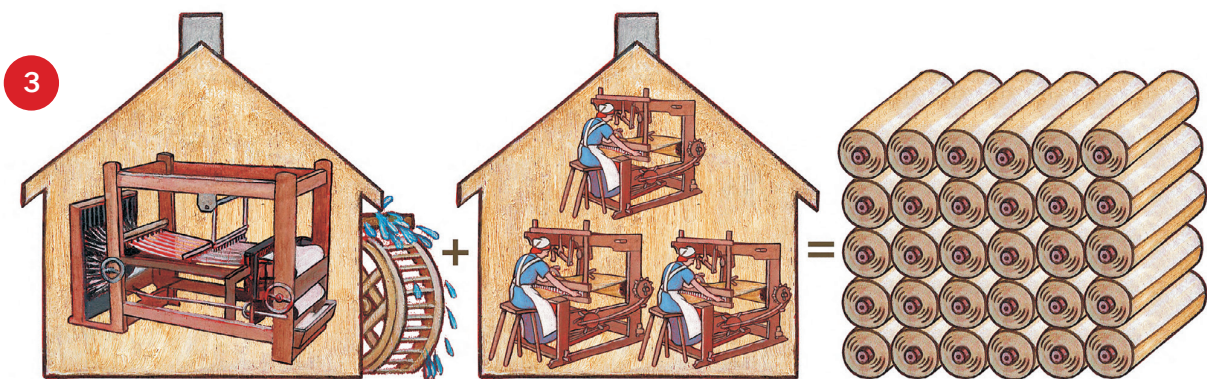
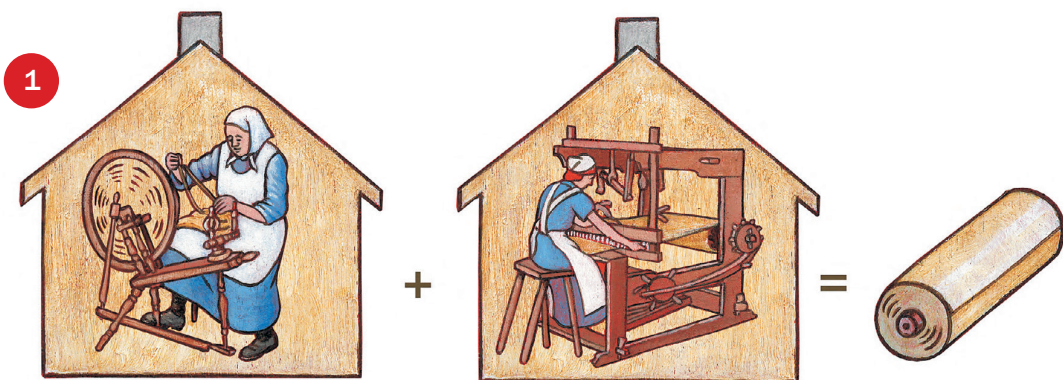
4

Árið 1785 var loks fundinn upp vefstóll sem var knúinn af gufuvél. Klæðaiðnaðurinn varð smám saman allur að verksmiðjuíðnaði.

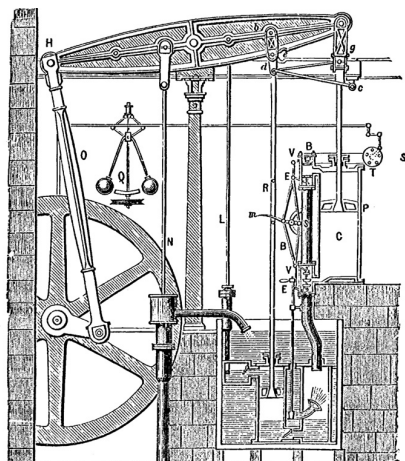
Nýju aðferðirnar við að framleiða klæði voru svo fljótvirkar að verð á klæðunum lækkaði. Þá gat alþýðufólk í fyrsta sinn keypt og notað nærföt. Það hafði verið fátítt í Evrópu áður.

Plantekra: Landsvæði, einkum í hitabeltislöndum, þar sem nytjajurtir eru ræktaðar í stórum stíl
Spinna: Búa til band úr ull, bómullarþráðum eða öðru klæðafni

Í gufuvélum er vatn í lokuðum geymi hitað upp með því að brenna kolum undir geyminum. Við það myndast gufuþrýstingur sem er látinn þrýsta á bullu í strokki. Hreyfingu hennar er svo breytt í snúningsorku með kashjóli líkt og síðar var gert í bílvélum.

Vél knúin af eldi og gufu

Í upphafi var gufuvélin ekki fundin upp til notkunar í klæðaiðnaði heldur til að dæla vatni upp úr kolanámum. Til að vinna kolin varð að grafa námu-göngin sífellt lengra niður. Því dýpra sem var grafið því meira vatn seytlaði inn í námurnar. Erfitt var og vinnu-frekt að ná vatninu upp úr námunum. James Watt (1736–1819) leysti þetta vandamál. Eftir margra ára vinnu tókst honum loks árið 1769 að smíða gufu-vél sem gat dælt vatni nægilega hratt upp úr námum.

Gufuvél Watts gat líka knúið spuna-vélar og vefstóla sem spunnu og ófu miklu hraðar en fólk gat gert. Til að

fá nógu sterkar vélar notaði Watt járn í staðinn fyrir tré. Það var mögulegt vegna þess að Bretar komust upp á lag með að framleiða miklu betra járn en áður. Smám saman lærðu þeir líka að breyta járn í stál, sem var ennþá sterkara.

Járnbrautir

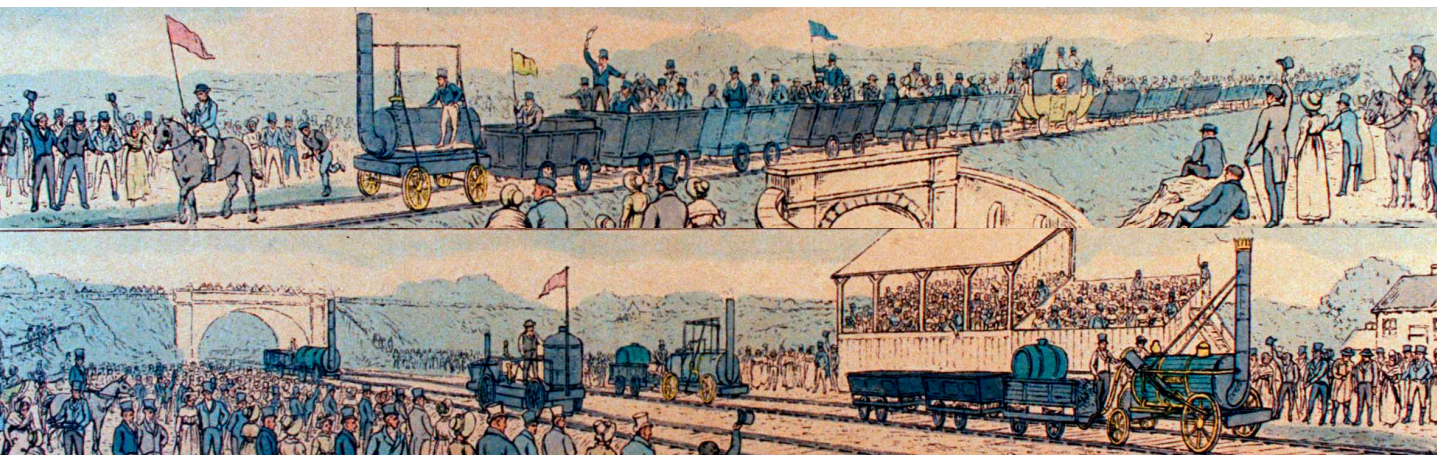
Í iðnbyltingunni óx vöruframleiðsla svo mikið að nauðsynlegt var að finna upp nýjar aðferðir til að flytja vörur á milli staða, bæði innanlands og til annarra landa. Þar urðu gufuvélar líka lausnin.

Verkfræðingurinn George Stephenson hafði lengi reynt að búa til gufuvél sem gæti dregið vagn. Árið 1827 stofnuðu verksmiðjueigendur til samkeppni um besta gufuknúna vagninn og þá sigraði Stephenson. Vagn hans, „the Rocket“, gat komist átta kílómetra leið á aðeins 14 mínútum. Vagninn gerði Stephenson frægan og innan fárra áratuga voru lagðar járnbrautir um flest lönd Evrópu, þó ekki á Íslandi.

Skipaskurðir

Járn og kol voru þungar vörur sem fyrirhafnarsamt og oft dýrt var að flytja. Fyrsta úrræðið var að flytja þess-

Gufuvagninn „the Rocket“.

ar vörur á vöruþrómmum sem hestar drógu eftir skurðum fullum af vatni. Slíkir skurðir voru grafnir víðs vegar um Bretland. Á árunum 1761–1830 voru lagðir næstum 2.000 kílómetrar af skipaskurðum.

Gufuskip

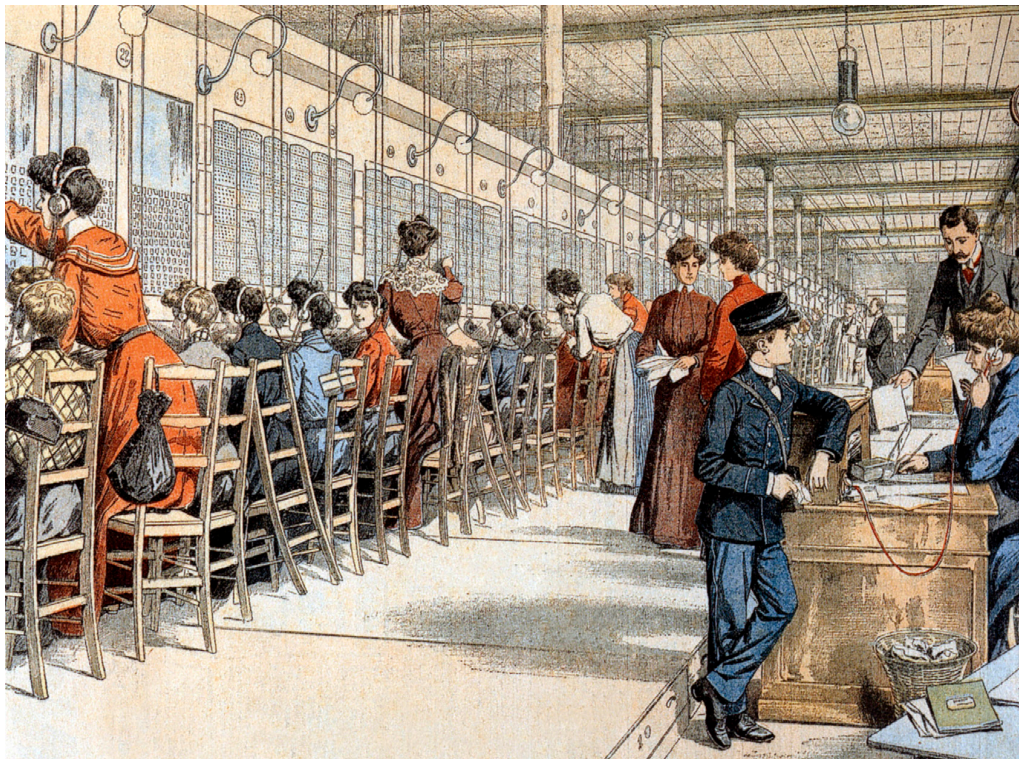
Gufuvélar voru líka teknar í notkun til að knýja skip. Fyrsta gufuskipið var fullsmíðað árið 1807. Bandaríkja- maðurinn Robert Fulton, sem hafði teiknað það, fór þá í fyrstu gufuskip- ferð heimsins á Hudsonfljóti nálægt New York. Frá 1840 fóru gufuskip reglulega milli Ameríku og Evrópu.

Póstur og ritsími: styttaðar fjarlægðir

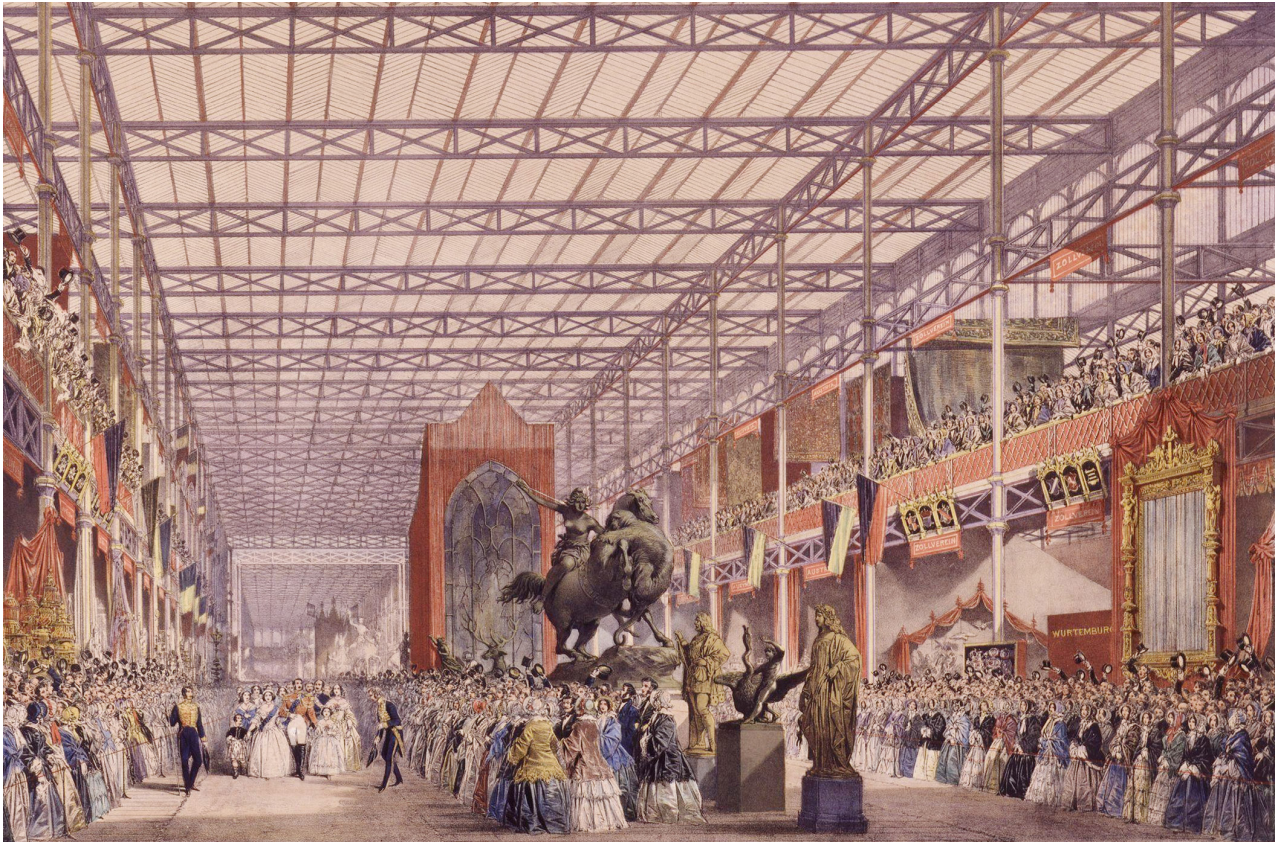
Lestir og gufuskip fluttu ekki aðeins vörur og farþega. Þau fluttu líka póst. Nú var hægt að flytja hann miklu hraðar en áður og hafa miklu meiri

samskipti við fólk í öðrum landshlut- um, jafnvel í öðrum heimshlutum.

Árið 1835 fann Bandaríkja- maðurinn Samuel Morse (1791– 1872) upp ritsímann. Ritsími vann þannig að rafsegulmerki voru send eftir símaþræði frá einum stað til annars. Ekki var hægt að senda venjulegan texta með ritsímanum. Notað var Morse-stafróf sem var sett saman úr stuttum og löngum táknum. Táknin voru send með símaþræð- inum og prentuð á pappírsstrimla sem punktar og strik þegar komið var á leiðarenda. Símrítarar, sem var ný starfsstétt, þýddu táknin á venjulegt ritmál. Á þennan hátt var hægt að senda skilaboð langar vegalengdir á örstuttum tíma. Dagblöðin tóku þessa tækni í notkun og fréttir frá öðrum löndum og öðrum heimshlutum deifð- ust nú hratt til almennings.

Símrítarar voru ný starfsstétt. Flestir þeirra voru konur.

Kristalhöllin var byggð fyrir heims-sýninguna í London árið 1851. Byggingin líktist risavöxnu gróðurhúsi, byggð úr steypujárni og gleri. Með sýningunni vildu Bretar sýna að þeir væru í fararbroddi í tækni og öðrum nýjungum í heiminum. Þessi veglega höll var í hrópandi mótsögn við fátækrahverfin þar sem verkalyðurinn bjó.

Bæirnir vaxa

Alla 19. öld voru sífellt fleiri og stærri vélar teknar í notkun. Fólk fluttist úr sveitunum til að vinna í verksmiðjum og iðnaðarbæirnir uxu. Þeir urðu smám saman illilega óhreinir. Reykur og sót úr verksmiðjuskorsteinum lögðust eins og teppi yfir bæina og komu í veg fyrir að sólarljósið skini niður á þá. Margir urðu veikir af mengun. Flestum fannst þó að verksmiðjurnar væru merki um framfarir og nýja möguleika.

Það var bær úr rauðum múrsteini, eða úr múrsteini sem hefði verið rauður ef reykurinn og sótið hefðu leyft það. En eins og aðstæður voru var bærinn óeðlilega rauður og svartur, eins og málað andlit á villimanni. Þetta var bær sem bar með sér merki véla og hárra skorsteina sem endalausar reykslöngur skriðu

út úr að eilífu og fengu aldrei að hringa sig til fulls. Það var svartur skipaskurður í bænum og á sem rann purpurarauð af lyktarillu litarefni. Það voru stórar byggingar fullar af gluggum sem glömrðu og slógust og skulfu allan daginn. Það voru bullur í gufuvélum sem gengu tilbreytingarlaust upp og niður eins og höfuð á fíl sem var gripinn þunglyndisbrjálæði. Þar voru margar miklar götur sem allar voru hver annarri líkar og þar bjó líka fólk sem var hvert öðru líkt. Allir komu og fóru á sömu stundu með sama fótatak á gangstéttunum á leið til að vinna sömu vinnu. Fyrir þeim var hver dagur eins og dagurinn í gær og eins og morgundagurinn og hvert ár var nákvæmlega eins og árið í fyrra og næsta ár.

Úr skáldsögu Charles Dickens (1812–'70), *Hard Times*, 1854.

Iðnbylting breiðist út

Nýjungar iðnbyltingarinnar breiddust fljótt út um Vestur-Evrópu og Norður-Ameríku. Þær bárust líka til Norðurlanda. Við skulum taka Noreg sem dæmi.

Norðmenn höfðu lengi flutt út timbur og eftirspurn eftir því fór vaxandi í Evrópu með fólksfjölgun og vexti bæja. En það hafði verið fyrirhafnar-samt að saga það niður. Jafnvel þó að menn hefðu sagir knúnar með vatnsaflí þurfti að koma trjábolunum þangað sem voru fossar því að sjálft vatnsaflíð var notað til að knýja sagirnar. Því var ekki breytt í rafmagn og það flutt með raflinum á notkunarstað eins og nú er gert. Fossarnir voru oft langt inni í landi og dýrt að flytja timbur þaðan til útflutningshafna. En um 1860 byrjuðu Norðmenn að taka í notkun sagir sem voru knúnar með gufuvélum. Þær voru hraðvirkari en gömlu sagirnar og hægt að koma þeim fyrir við útflutningshafnir.

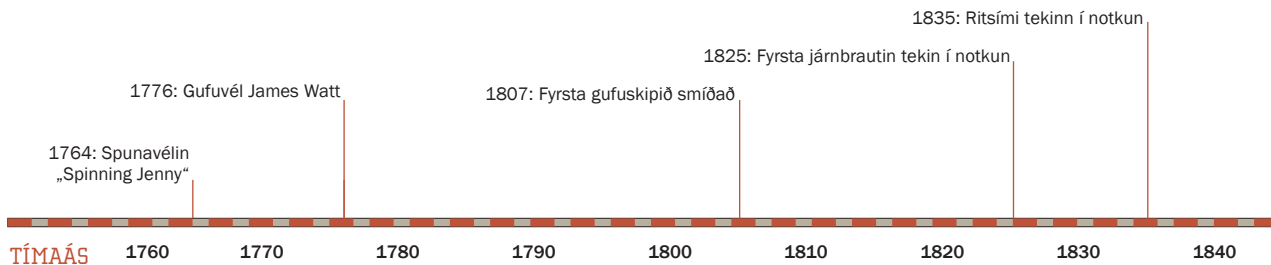
Fundin var upp aðferð til að framleiða pappír úr tré, miklu ódýrari en áður hafði þekkt. Norðmenn eignuðust fljótt vélar til að gera þetta og nýttu sér það að útgáfa blaða og bóka margfaldaðist í álfunni.

Fyrsta járnbrautin var lögð í Noregi árið 1854. Nýtt vegakerfi var lagt um landið. Gufuskip komu í staðinn fyrir seglskip. Þau voru óháð vindum og gátu því ferðast eftir áætlunum.

Bæirnir stækkuðu og bændur tóku að framleiða meira til sölu þangað en til heimaneyslu. Járnbrautarlestirnar gerðu mögulegt að flytja landbúnaðarvörur úr sveitum í bæi. Vélar komu í staðinn fyrir vinnuafli í landbúnaði. Því fluttist sífellt fleira fólk til bæjanna og keypti æ meira af matvörum af bændum. Þessa breytingu kalla Norðmenn „hamskiptin miklu“.

Niðursuðuiðnaður spratt upp í Noregi í lok 19. aldar. Í Stavanger voru opnaðar verksmiðjur sem suðu sardínur niður. Aðallega voru það konur sem unnu í verksmiðjunum. Síðar fóru verksmiðjurnar að sjóða niður fleiri fisktegundir og Noregur varð meðal þeirra landa sem fluttu mest út af niðursuðnum fiski.

Finnið svarið

- 1 Til hvers var vélin *Spinning Jenny* notuð?
- 2 Hvers vegna byrjuðu Bretar að stofna verksmiðjur?
- 3 Til hvers var gufuvél Watts notuð?
- 4 Hvaða nýju samgöngutæki fengu Bretar í upphafi 19. aldar?
- 5 Hvað er símskeyti?
- 6 Hvers vegna fluttust margir Bretar úr sveitum í bæi í lok 18. aldar og upphafi 19. aldar?
- 7 Hvað voru hamskiptin miklu í Noregi?

Umræðuefni

- 8 Hefur einhver ný uppfinning breytt samfélaginu á síðustu 20 árum? Hvernig hefur hún breytt því?
- 9 Hvers konar uppfinningar haldið þið að muni breyta samfélaginu í framtíðinni?
- 10 Er rétt að kalla iðnbyltinguna byltingu? Hvers vegna?/Hvers vegna ekki?
- 11 Ræðið góðar og slæmar afleiðingar iðnbyltingarinnar.
- 12 Á bls. 49 segir að símritarar hafi verið ný starfsstétt. Síðar verður talað um sjómannastétt. Parna er sýnilega ekki átt við lögstétt eins og þær eru skilgreindar á bls. 12. Hvernig er hægt að skilgreina hvað starfsstétt sé?

Viðfangsefni

- 13 Búið til veggspjald sem sýnir til hvaða verka gufuvélar voru notaðar.
- 14 Árið 1825 hafði járnbrautarlestin farið með unga Englendinginn á 30 kílómetra hraða á klukkustund. Hún hafði farið 7,5 kílómetra á 15 mínútum. Nú á dögum eru til lestir sem fara 750 kílómetra á klukkustund. Hve langt fer þess konar lest að meðaltali á 15 mínútum?
- 15 Takið viðtal við einhverja sem eru komnir yfir sjötugt.
 - a Hvaða uppfinningar voru gerðar eftir að þau fæddust?
 - b Hvernig héldu þau sambandi við ættingja og vini sem áttu ekki heima í nágrenninu?
 - c Hvernig fengu þau fréttir?
- 16 Veljið eina uppfinningu sem er nefnd í kaflanum. Finnið á netinu eða í öðrum heimildum meira um þessa uppfinningu. (Hver gerði hana og hvenær? Hvaða þýðingu fékk hún?) Haldið fyrirlestur um efnið. Nefnið hvaða heimildir þið notið.
- 17 Teiknið vél sem þið gætuð hugsað ykkur að finna upp.

Þjálfíð hugann

18 Eitt á ekki heima með hinum:

- a Járnbraut – vöruprammi – gufuskip – vatnsdæla
- b James Watt – Samuel Morse – Charles Dickens – George Stephenson
- c Nærföt – bómull – járn – ull
- d Járn – gufuvél – foss – kol
- e Farsími – ritsími – gufuvél – sendibréf

Heimildavinna

19 Lesið klausuna á bls. 45 úr bréfinu sem ungi Englendingurinn skrifaði um fyrstu lestarferð sína.

- a Finnið í textanum nafnorð og lýsingarorð sem tjá reynslu hans.

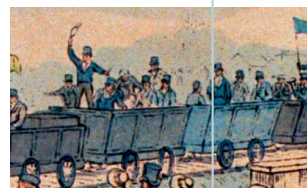
- b Hvers vegna virðist ykkur að honum hafi þótt ferðin svona ógnvekjandi?

20 Lesið kaflann úr bók Charles Dickens á bls. 50.

- a Hvaða lýsingarorð notar Dickens til að lýsa bænum?
- b Er frásögnin hlutdræg? Ef svo er, hvort er hún hlynnt eða andvíg bænum?
- c Hvað finnst Dickens um verksmiðjurnar?
- d Komist að fróðleik um ævi Dickens. Hvað vissi hann um verksmiðjur sem gat gert honum kleift að lýsa aðstæðum þar?

Kjarni

- ✧ Iðnbyltingin fór af stað í Bretlandi á síðari hluta 18. aldar. Á því tímabili leiddu uppfinningar eins og gufuvélin, járnbrautin og pósthjónustan til gífurlegra breytinga á samfélögum í Evrópu. Bæir uxu hratt vegna þess að margt fólk fluttist þangað til að fá atvinnu.
- ✧ Þar var mikil mengun vegna verksmiðjureyks en samt fannst flestum að verksmiðjurnar væru framfaraspor.
- ✧ Á 19. öld breiddust nýjungar iðnbyltingarinnar út til flestra landa Vestur-Evrópu og Norður-Ameríku, þó ekki til Íslands.

Samfélagsbreytingar

Fólksfjölgun

Á 19. öld var afar mikil fólksfjölgun í mörgum löndum Evrópu og í Norður-Ameríku. Á rúmlega einni öld, 1800–1914, fjölgaði íbúum Evrópu úr 200 milljónum í 470 milljónir. Á sama tíma fjölgaði Bandaríkjamönnum úr fimm milljónum í 103 milljónir. Fólksfjölgunin stafaði að miklu leyti af því að ungbarnadauði minnkaði vegna betri kunnáttu í að meðhöndla börn. Fólk fékk líka betri næringu, einkum eftir að kartöflurækt varð algeng því að kartöflur eru ríkar af c-vítamíni og hjálpa fólki þannig til að komast yfir sjúkdóma. Viða komst líka á að bólu-setja börn gegn bólusótt og bjargaði það mörgum mannlífum.

Fólksfjölgunin í Evrópu 1800–1914 var um 135%.

Á sama tíma fjölgaði

Íslendingum úr 47 þúsundum í 88 þúsund eða um aðeins 87%. Ástæður þess voru ekki fáar fæðingar því að landsmenn eignuðust mörg börn. En barnadauði var mikill lengi framan af, meðal annars vegna þess að margir Íslendingar höfðu tileinkað sér þann einkennilega sið að ala ungbörn á kúamjólk fremur en brjóstamjólk mæðra þeirra. Þessi siður var þekktur víðar í Evrópu en varla nokkurs staðar eins útbreiddur og hér. Brjóstagjöf fór mjög í vöxt á öldinni eftir að lækna- og ljósmæður fóru að boða að hún væri holl börnum.

Til Ameríku

Hér kom áður fram (bls. 19) að Bretar byrjuðu að flytjast til Norður-Ameríku strax árið 1620. En það var ekki fyrr en á 19. öld sem fólk fór að streyma þúsundum saman frá mörgum löndum

Evrópu til Vesturheims eða Nýja heimsins, eins og Ameríka var þá oft kölluð. Á tæpum sjö áratugum, 1846–1914, fluttust 52 milljónir Evrópubúa vestur um Atlantshaf til Ameríku. Hlutfallslega flestir fóru frá Írlandi, meðal annars vegna hungursneyðar sem leiddi af sjúkdómi í kartöflum þar árið 1845. Meðal Norðurlandabúa fluttust flestir Norðmenn vestur, miðað við íbúatölu, um 800 þúsund manns. Þá voru Norðmenn í heild á bilinu 1,3–2,4 milljónir.

Íslendingar eignuðust mikið af börnum á 19. öld. Hér hefur útlendur ferðamaður teiknað fjölskylduna á bænum Laug í Haukadál, rétt fyrir sunnan Geysi, árið 1862. Honum ofbauð fjöldi barnanna og skrifar í ferðabók sína að þau hljóti að hafa verið fleiri en tylft. En samkvæmt manntali voru þau ekki nema sjö.

Íslendingar í Ameríkuferðum

Íslendingar tóku seint við sér að flytjast í stórum stíl vestur. Fyrst til að leggja af stað í þá ferð voru hjón í Vestmannaeyjum sem höfðu tekið mormónatrú og vildu flytjast til hins fyrirheitna lands þeirra, Utah í Bandaríkjunum. Þau fóru um Kaupmannahöfn þar sem bóndinn lést en ekkja hans, Ragnhildur Stefánsdóttir, komst alla leið til Utah 1862. Þá voru raunar nokkrir íslenskir mormónar komnir þangað á undan henni.

Um sama leyti stofnuðu nokkrir Þingeyingar félag um að flytjast til Brasíliu. Munu 37 manns hafa komist alla leið þangað og er enn til fólk í því landi sem veit um íslenskan uppruna sinn. Litlu síðar, upp úr 1870, hófst svo verulegur straumur útflytjenda til Norður-Ameríku. Á árabílinu 1870–1914 fluttust þangað um 16.400 manns. Nokkrir komu fljótlega til baka en ætla má að um 15 þúsund manns hafi flust endanlega úr landi og orðið Vestur-Íslendingar.

Sérkenni íslensku vesturferðanna

Frá flestum Evrópulöndum lá straumur vesturfara aðallega til Bandaríkjanna. En um það leyti sem Íslendingar fóru verulega að hugsa sér til hreyfings tóku stjórnvöld í Kanada að laða fólk að með auglýsingum og tilboðum um ókeypis land til búskapar. Því fóru Íslendingar miklu meira til Kanada en Bandaríkjanna. Flestir settust að í borginni Winnipeg þar sem enn er fjöldi fólks af íslenskum uppruna og sumt talandi á íslensku.

Frá mörgum löndum Evrópu fóru langtum fleiri karlar en konur, svo að

Fólksfjölgun og þéttbýlismyndun á Íslandi 1800–1930

Ár	Fólksfjöldi	Fjölgun undanfarandi áratug	Hlutfall þéttbýlis	Hlutfall Reykjavíkur
1800	47.200	14%		0,7%
1810	48.600	3%		
1820	48.100	–1%		
1830	52.600	9%		
1840	57.100	9%		1,6%
1850	60.400	6%		1,9%
1860	66.800	11%		2,2%
1870	70.000	5%		2,9%
1880	72.600	4%		3,5%
1890	70.600	–3%	14%	5,5%
1900	78.200	11%	19%	8,5%
1910	85.200	9%	35%	13,6%
1920	94.400	11%	46%	18,7%
1930	108.600	15%	59%	26,7%

hlutföll kynjanna röskuðust verulega, bæði í Evrópulöndum og í Ameríku. En frá Íslandi fóru svotil nákvæmlega jafnmargir af hvoru kyni, konur jafnvel örlitlu fleiri. Því olli meðal annars að héðan fluttist fólk óvenjulega mikið í heilum fjölskyldum, oft hjón með börn sín, og þá hlaut að vera nokkurn veginn jafnmargt af báðum kynjum. Einhverju hefur líka valdið að hér áttu konur litla möguleika á launaðri atvinnu í þéttbýli sem var farið að bjóðast konum í öðrum löndum, til dæmis við verslun og skrifstofustörf.

Mormónar: Kristinn sértrúarsöfnuður sem varð til í Bandaríkjunum á 19. öld

Vestur-Íslendingur: Útflytjandi frá Íslandi í Ameríku og afkomendur þeirra meðan þeir líta á sig sem íslenska að einhverju leyti.

Upphaflega ætluðu Íslendingar að mynda í Kanada sérstakt íslenskt samfélag sem þeir kölluðu Nýja-Ísland. Undir það fengu þeir land á vesturströnd Winnipegvatns. En við það var fljótlega hætt og stærsta Íslendingabyggðin varð í borginni Winnipeg.

NÆRMYND

Heimþrá

Margir Vestur-Íslendingar þjáðust af heimþrá fyrstu árin, sumir jafnvel alla tíð. Ingvaldur Jónsdóttir túlkaði þessa tilfinningu í ljóði sem hún sendi bróður sínum í bréfi árið 1892. Hún hafði flust til Kanada með foreldrum sínum frá Ytri-Hraundal í Mýrasýslu árið 1886, þá ellefu ára gömul:

Heim vil ég komast frá hávaðaglauminum,
hrekjum og svikum og peningastraumunum.
Heim get ég snúið frá guðleysigálinu,
glamrinu, tálínu, markleysuhjalinu.
Í heimalandsdölum er veran þó værari,
veturinn blíðari, heimurinn skærari,
tindarnir stoltari, fjallbreiðan fegurri,
forsælan rólegri, kvöldvakan blíðari
heldur en fumið og fátíð á sléttunum,
ferðin og skvaldrið í jarnbrautarlestunum,
morið í grasinu af sniglum og snákunum,
snöltrið og göltrið í Winnipegstrákunum.

Níu árum síðar var hún gift og farin að búa og orðin ánægðari með lífið samkvæmt því sem hún skrifaði bróður sínum:

Frá sjálfri mér er það að segja að mér líður allvel. Við erum flutt úr Winnipeg og erum 24 mílur norðaustur frá Winnipeg og heitir staðurinn Austur-Selkirk. Það getur ekki heitið úti á landi því það er útmælt bæjarstæði og eru fáein hús á stangli stutt frá stasjóninni [þ.e. jarnbrautarstöðinni]. Við erum tvær mílur frá stasjóninni. Við eigum tíu nautgripi og hestatím [þ.e. enska orðið team: tveir hestar sem geta dregið vagn eða vél saman] og sleða en ekki vagn ennþá og svo erum við að kaupa sláttuvél og hrífu [líkl. rakstrarvél] en engvar kindur eigum við ennþá. Við höfum um 30 hænsni og fjórar andir og blika og fimm torkí, það er afar stór fuglasort, ég veit ekki nafn á þeim á íslensku.

Síðbúin atvinnubylting á Íslandi

Kyrrstöðutímar

Á Íslandi ríkti gamla samfélagið í atvinnumálum alla 19. öld. Þar varð engin iðnbylting fyrr en eftir aldamótin 1900. Landbúnaður var helsti atvinnuvegur þjóðarinnar. Samkvæmt manntölum höfðu 86% þjóðarinnar *framfæri* sitt af landbúnaði í upphafi aldarinnar en 60% í lok hennar. Fiskveiðar töldust aðalframfæri 6% fólks í aldarbyrjun en 14% í aldarlok. En margir sveitamenn stunduðu fiskveiðar einhvern hluta ársins. Þeir sem bjuggu við ströndina reru á árabátum til fiskjar heima hjá sér. Aðrir settust að í *verstöðvum* við sjóinn hluta ársins. Líklega hefur landbúnaður lengst af aflað um 60% af framfæri landsmanna en sjávarútvegur um 30%. Þá eru eftir um 10% og það var framfæri fólks sem vann við verslun, iðnað, þjónustustörf og ýmis störf menntamanna. Aðeins á síðasta þriðjungi aldarinnar fer að fjölga verulega í þessum starfshópum svo að þeir framfæra um fjórðung þjóðarinnar um aldamótin 1900.

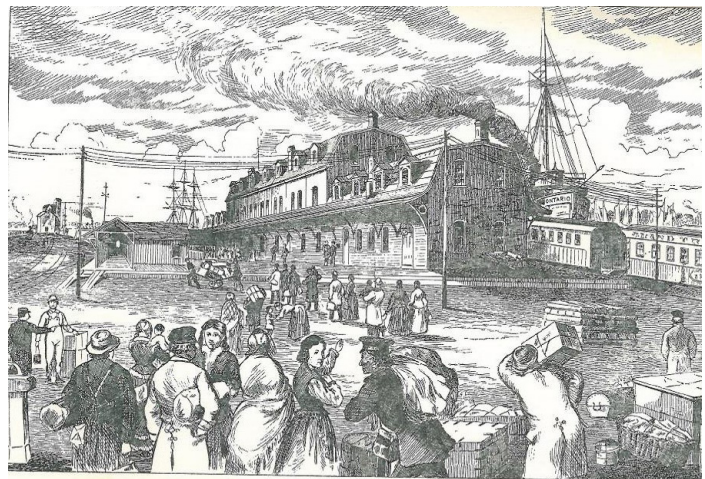
Bændafólk og vinnufólk

Sveitafólk skiptist í tvær stéttir eftir efnahagsstöðu; mætti kalla þær *efnahagsstéttir*. Bændur og húsfreyjur, sem oftast voru hjón, ráku búin og stjórnuðu þeim. Sum þessara hjóna áttu jarðirnar sem þau bjuggu á. En fleiri jarðir áttu auðugir stórbændur, sýslumenn og prestar. Kirkjur gátu líka átt jarðir. Vinnufólk bjó á heimilum hús-bænda, fékk þar fæði, húsnæði, klæðnað og svolitil laun að auki. Vinnumenn fengu oft um helmingi hærri laun en vinnukonur. Vistarbandið sem áður var nefnt (bls. 5) skyldaði vinnufólk til

að vera í vist hjá bændum allt árið. En um það band var smám saman losað með nýjum lögum á síðari hluta 19. aldar. Þá var fólki leyft að að kaupa sér lausamennskubréf, leyfi til að vera *lausamaður* eða *lausakona*. Síðar fóru lausamennskubréf að fást ókeypis eftir að fólk var komið á vissan aldur sem fór lækkandi.

Framfæri: Það sem fólk lifir á.
Verstöð: Staður við sjó þaðan sem róið var til fiskveiða.

Efnahagsstétt: Hópur fólks sem hefur sömu efnahagsstöðu. Ein efnahagsstétt á atvinnutækin og hirðir gróða af þeim. Önnur á þau ekki og lifir aðeins á vinnu sinni.

ÍSLENDINGAR Í SARNIA, ONTARIO
á leið til Nýja-Íslands

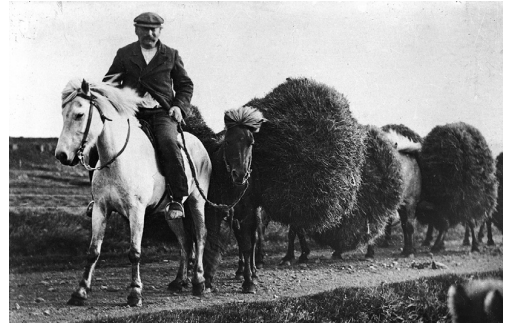
Íslenskir vesturfara á járnbrautarstöð í Kanada á leið sinni til Nýja-Íslands. Margt nýstárlegt hefur mætt augum þessa fólks sem hafði engin vélknúin farartæki í landi sínu.

Landbúnaður

Landbúnaður Íslendinga var nær eingöngu kvikfjárrækt, stunduð með sauðfé og kúm. Fyrst og fremst var framleitt til notkunar heima, skyr og smjör úr mjólk, kjöt af sauðfé og nautgripum, ull í klæði. Í verslanir var selt sauðakjöt og ull og meðal annars keypt fyrir það mjól. Kaup á svokölluðum munaðarvörum, kaffi, sykri, tóbaki og brennivíni, fór smám saman í vöxt.

Hestar voru einkum notaðir til ferðalaga, til að smala sauðfé, flytja hey heim af túnum og engjum og fara með vörur í og úr verslun. Þegar vörur voru fluttar á hestum voru þær hengdar á síður hestsins í böggum. Vagnar voru sáralítið notaðir enda engir vegir til að aka.

Tækninýjungar í landbúnaði voru svo litlar að sagt hefur verið að merkasta nýjungin hafi verið ný aðferð til að festa ljá við orf svo að hann losnaði síður þegar slegið var.

Baggahestar voru flutningatæki gamla samfélagsins. Venjulega var gert ráð fyrir að hestur gæti borið um 200 pund eða 100 kílógrömm. Það var kallað *hestburður*.

Á síðasta fjórðungi aldarinnar varð sú nýjung helst í sölu landbúnaðarvara að Bretar tóku að sigla til landsins til að kaupa lifandi sauði. Þeir voru síðan fluttir lifandi til Bretlands þar sem þeir voru fitaðir til slátrunar. Þessi verslun lagðist niður um aldamótin þegar Bretar bönnuðu innflutning á lifandi sauðum vegna hættu á smitsjúkdómum í sauðfé.

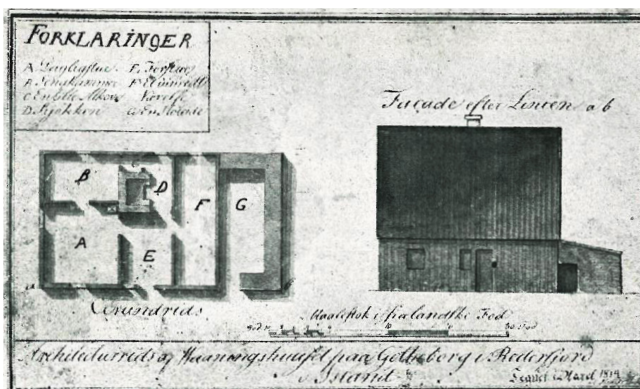
Myndarlegur sveitabær eins og þeir voru oft byggðir á 19. öld, með röð bursta fram á hlaðið. Á túninu er hey bundið í bagga og flutt heim á baggahestum. Þetta er vefmynd ofin af Þórdísi Egilsdóttur árið 1937. Myndin var sýnd á heimssýningu í New York árið 1939.

Kálrækt Gyða Thorlacius

Þegar danska sýslumannsfrúin Gyða Thorlacius settist að á Íslandi í upphafi 19. aldar var matjurtarækt enn fátíð og lítill skilningur á möguleikum hennar. Gyða kom sér strax upp garði á Eskifirði og ræktaði þar „ýmiss konar rófur, kerfil, spínat o.fl. er allt spratt eftir vonum og veitti okkur mikla ánægju.“ En það stóð ekki lengi, segir Gyða frá: „Dag einn, er við vorum úti í kaптúninu, kom auðugur bóndi með fjárrekstur, ein tvö hundruð fjár, opnaði garðshliðið og rak féð inn í garðinn. Reyndu þó fulltrúi sýslumannsins og vinnumaður okkar að koma í veg fyrir þetta og bentu honum á að þarna væru matjurtir ræktaðar. Bóndanum fannst það mundi ekki gera mikið til þótt kindurnar træðu niður þessa „gras-óveru“ sem hann nefndi svo.“ Bóndinn var sektaður fyrir þetta. „En þetta vakti mikla eftirtekt og skelfingu, reiði og óvild meðal allra íslenskra manna þar í byggðarlagi, ekki aðeins meðal almúgans, heldur og jafnvel prestanna. Sumir þeirra er komu heim til okkar nokkru seinna sögðust vera steinhissa á því að nokkur skyldi vilja láta sekta mann fyrir það að kindur hans hefðu troðið niður dálítið af grasi í garðinum.“

Smám saman lærðu Íslendingar þó að rækta matjurtir í góðum. Um 1800 voru garðar aðeins taldir 218 á öllu landinu. En undir 1860 voru þeir

Þeir fáu Danir sem fluttust til Íslands fluttu með sér nýja siði. Sýslumannshjónin Þórður og Gyða Thorlacius fluttust frá Eskifirði og settust að á Helgustöðum í Reyðarfirði, kölluðu bæinn Gyðuborg og byggðu sér timburhús þar samkvæmt teikningu sem er birt í sjálfsævisögu Gyðu. Á flatarmyndinni til vinstri sýnir herbergi A dagstofu, B svefnherbergi, C svefnklefa eða lokrekkju, D eldhús, E forstofu, F aukaherbergi eða geymslu. Til hægri sést svo framhlið hússins. Rísið er teiknað svo hátt að þar hlýtur að hafa verið nýtlegt rými ef rétt er teiknað. Á þessum tíma átti nánast allt fólk í íslenskum sveitum heima í torfbyggingum.

orðnir 7.442 eða litlu færri en heimili á landinu. Síðar átti þeim raunar eftir að fækka niður undir fjögur þúsund, kannski vegna kólnandi veðurs á síðari hluta aldarinnar.

Í kaupstöðum og verslunarstöðum bjó efnað fólk í timburhúsum. En þar var líka mikið af torfhúsum. Myndin er af bænum Sölvhóli í Reykjavík, sem Sölvhólsgata er kennd við, gerð árið 1915. Helga Jónsdóttir vinnukona er að sækja vatn til heimilisins. Vatnsveita var þá komin í Reykjavík en líklega hefur vatn ekki verið leitt inn í Sölvhól.

Árabátur ætlaður til fiskveiða. Þetta er *sexæringur*, kallaður svo af því að honum var róið með sex árum, þremur á hvort borð. Um borð hefur líka verið formaður sem sat við stýrið aftast í bátnum. Hann var líka verkstjóri um borð og einvaldur ef þurfti að taka mikilvægar ákvarðanir.

Skútuöld í sjávarútvegi

Alla tíð höfðu Íslendingar róið til fiskjar á opnum árabátum. Oftast var lagt frá landi eldsnemma á morgnana, ef útlit var fyrir þolanlegt veður, og snúið heim fyrir kvöldið. Þetta var hagkvæm aðferð þar sem stutt var á fiskimið. En hún kostaði mikið erfiði við róður þótt stundum væri hægt að spara sér það með því að draga upp segl.

Önnur leið til fiskveiða var að nota stærri báta með þilfari. Þeir voru kallaðir þilskip eða skútur og voru aðallega knúnir með seglum. Undir þilfarinu var geymslurými fyrir fisk, eldaveið og *káeta* eða *lúkar* þar sem hægt var að sofa. Á þilskipum gátu menn því farið í langar veiðiferðir.

Þilskipið Sigurfari er varðveitt í Byggðasafninu að Görðum á Akranesi. Það er 86 tonna skip, smíðað í Englandi 1885. Árið 1897 keyptu tveir útvegsbændur á Seltjarnarnesi skipið og var það í eigu Íslendinga til 1920 þegar það var selt til Færeyja. Til Íslands var Sigurfari keyptur sem safngripur árið 1974.

Í upphafi 19. aldar áttu Íslendingar um tvö þúsund opna árabáta en aðeins tvö þilskip. Síðan fjölgaði þilskipunum smám saman uns þau urðu 140 í lok aldarinnar. Síðustu áratugir 19. aldar, um 1860–1900, hafa verið kallaðir *skútuöldin* á Íslandi. Útgerð árabáta hélst þó jafnmikil alla öldina. Í aldarlok fluttu þeir enn miklu meiri afla í land en þilskipin og veittu meiri atvinnu.

Þilskipin voru engin tækninýjung á mælikvarða Evrópu. Strax á 15. öld höfðu Englendingar fiskað á þilskipum við Ísland. Veiðarfærin voru líka gamalreynd og algeng í bátaveiði. Þau voru aðallega handfæri.

Á Íslandi voru þilskipin þó nýjung að einu leyti. Þau gátu elt fiskigöngur lengra umhverfis landið en bátarnir og þess vegna verið við veiðar lengri hluta ársins. Því var auðveldara að hafa þilskipaveiðar að aðalatvinnu en bátaveiðar. Þannig stuðluðu þilskipin að því að skapa sérstaka *sjómannastétt* á Íslandi.

Káeta, lúkar: Rými fyrir skipverja til að dvelja undir þiljum í skipi.

Botnfiskafli (aðallega þorskur) á Íslandsmiðum 1906

Bretar	veiddu	96	þúsund tonn
Íslendingar	–	66	– –
Þjóðverjar	–	18	– –
Frakkar	–	10	– –
Norðmenn	–	3	– –
Færeyingar	–	2	– –
Hollendingar	–	2	– –
Belgar	–	1	– –

Sérkennileg iðnbylting

Um 1890 byrjuðu enskir og þýskir togarar að sjást á fiskimiðum við Ísland. Þeir voru knúnir með gufu-vélum og veiddu í *botnvörpur*, stóra net-poka sem skipin drógu eftir botninum. Brátt fjölgaði þessum skipum mikið, sérstaklega þeim ensku. Þau sóttu líka mikið í að veiða innan íslenskrar landhelgi þótt hún væri aðeins þrjár sjómílur frá ströndum. Árið 1904 var talið að 180 útlend botnvörpuskip væru við Ísland, þar af 150 bresk.

Togaras voru dýr skip og varla á færi Íslendinga að eignast þá nema taka sig margir saman. Fyrstu til-raunirnar til að gera út togara frá Íslandi voru líka gerðar af útlend-ingum en þær tókust ekki vel. En árið 1904 stofnuðu nokkrir Íslendingar félag um að kaupa notaðan togara í Bretlandi og byrjuðu að gera hann út frá Hafnarfirði árið eftir. Hann hét Coot, sem merkir *blesönd*, og var ekki gefið nýtt nafn á Íslandi. Útgerðin gekk bærilega uns Coot strandaði í desemb-er 1908 og náðist ekki út aftur. En þá höfðu landsmenn eignast nýja togara og síðan fjölgaði þeim smám saman. Um 1925 fóru þeir í fyrsta sinn yfir 40 og voru síðan lengi nálægt þeim fjölda.

Áður en Coot kom til Íslands var byrjað á vélvæddri útgerð af öðru tagi með ennþá nýrri véltækni. Í nóvember árið 1902 lét Árni Gíslason á Ísafirði setja vél í bát sinn, sexæring sem hét Stanley. Á vorvertið 1903 var hann gerður út frá Bolungarvík og gekk vel. Þetta var brunahreyfilsvél, mótor, sem gekk fyrir steinolíu og var uppfinning-in varla tíu ára gömul. Vélbátaútgerð breiddist hratt út. Árið 1912 komust vélknúnir bátar upp í 14, árið 1917 yfir hundrað og 1930 yfir tvö hundr-uð.

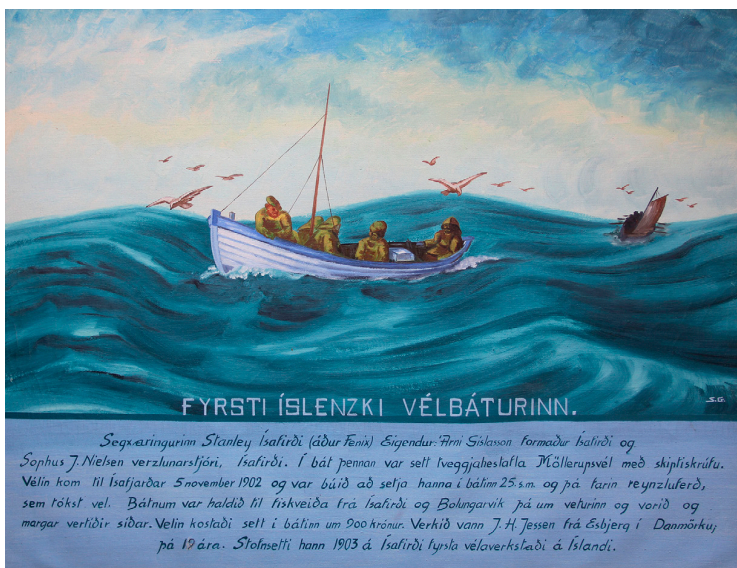
Á þremur fyrstu áratugum 20. aldar

fjölgaði mjólkurkúm á Íslandi úr 17 þúsundum í 22 þúsund og sauðfé úr 470 þúsundum í 690 þúsund. Á sama tíma fjölgaði fólki sem taldist hafa framfæri sitt af iðnaði úr 4 þúsundum í 13 þúsund. En fiskaflinn jókst úr nálægt 70 þúsund tonnum í 400 þúsund. Þar varð bylting, sambærileg við iðnbyltinguna í mörgum löndum Evrópu á 19. öld.

Togarinn Coot hafði bæði segl og gufuvél. Með seglunum hefur verið hægt að spara kol þegar byr var hagstæður.

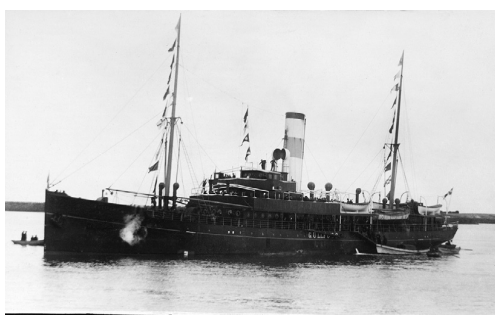
Vélbáturinn Stanley, sexæringur sem mótor var settur í.

Nýtt samgöngukerfi

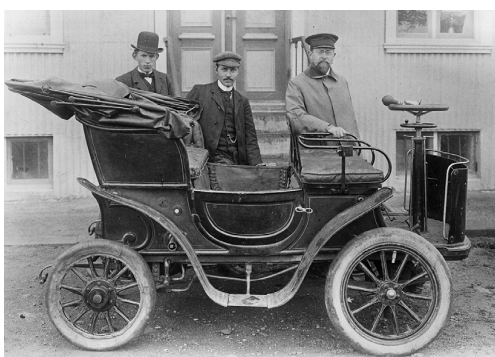
Skipaferðir milli Íslands og annarra landa höfðu lengi verið mest á vegum verslana sem þurftu að flytja vörur til landsins og frá því. En eftir 1876 sigldu svokölluð póstskip reglulega á milli Kaupmannahafnar og nokkurra hafna á Íslandi. Til þessara ferða voru notuð dönsk gufuskip. En fyrsta stór-átak Íslendinga í siglingamálum var stofnun *hlutafélagsins* Eimskipafélags Íslands árið 1914. Til þess að koma því á laggirnar var safnað *hlutafé*

Gullfoss, fyrsta skip Eimskipafélags Íslands, kom til Reykjavíkur 16. apríl 1915 og var tekið með miklum fögnuði.

Nr. 3. Horna „Gullfoss“ 16/4 '15 — Skipið varpar akkerum.

Fyrsti bíllinn kom til Íslands árið 1904, af Cudell-gerð. Ditlev Thomsen, kaupmaður í Reykjavík, keypti hann með styrk landsjóðs. Hann reyndist of orkulítill og kom að litlu gagni. Premur árum síðar keypti Magnús Sigurðsson bóndi á Grund í Eyjafirði nýtilegri bíl. Á myndinni er Cudell-bíll, árgerð 1901.

meðal almennings um allt land og Vestur-Íslendinga í Ameríku. Svo mikið safnaðist að hægt var að kaupa tvö gufuskip sem fengu nöfnin Gullfoss og Goðafoss.

Á síðustu áratugum 19. aldar var byrjað að leggja vagnfæra vegi um Ísland og brúa stórflyót. Skjálfandafljót var brúað á árunum 1880–'83, Ölfusá við Selfoss 1891, Þjórsá 1895, Hvítá í Borgarfirði og Héraðsvötn í Skagafirði litlu síðar. Aldamótaárið 1900 voru teknar upp póstferðir með hestvögnum milli Reykjavíkur og Rangárvallasýslu. Mikið var talað um að leggja járnbrautir um landið en úr því varð ekkert.

Talsími var lagður milli Reykjavíkur og Hafnarfjarðar árið 1890. Árið 1904 samdi ráðherra Íslands við danskt fyrirtæki um að það legði sæstreng til Íslands og starfrækti ritsíma um hann í 20 ár. Á árunum 1905–'06 var lagður strengur frá Hjaltlandi um Færeyjar til Seyðisfjarðar. Þaðan var lögð landlína um Norðurland til Reykjavíkur.

Hlutafélag: Félag sem á eignir og stundar einhvers konar atvinnurekstur.

Hlutafé: Peningar sem hlutafélög eiga og nota til að kaupa eignir.

NÆRMYND

Íslendingar uppgötva hjólið

Það var nýjung á Íslandi á 20. öld að nota hjól undir flutningatæki. Sögð hefur verið saga af ungum bónda sem keypti hjólbörur árið 1925 og flutti þær heim til sín. Þá á faðir hans að hafa sagt: „Þetta tæki er sjálfsagt gott handa þeim sem kunna að nota það.“

Finnið svarið

- 21 Hvað fjölgaði Evrópubúum, Bandaríkjamönnum og Íslendingum mikið á 19. öld? Ef þið ætlið að svara í sambærilegum tölum fyrir alla þrjá hópana verðið þið að reikna út prósentutölu fyrir fjölgun Bandaríkjamanna.
- 22 Hvað var Ameríka kölluð á 19. öld, annað en Ameríka?
- 23 Hvað er áætlað að margt fólk hafi snúið til baka frá Ameríku til Íslands?
- 24 Hver voru tvö helstu sérkenni vesturferðanna frá Íslandi?
- 25 Hvaða veiðarfæri notuðu Íslendingar aðallega á 19. öld?

Umræðuefni

- 26 Lesið kaflana um landbúnað og sjávarútveg og skrifið lista yfir þær tegundir orku sem þar koma við sögu í hvorri atvinnugrein fyrir sig. Berið saman lista ykkar og ræðið atriði sem ykkur ber ekki saman um.
- 27 Hvers vegna haldið þið að það hafi verið kyrrstaða í atvinnulífi Íslendinga á 19. öld á sama tíma og nýjungar blómstruðu í nágrannalöndunum? Nú á tímum eru Íslendingar oft með fyrstu þjóðum til að tileinka sér tækninýjungar eins og til dæmis farsíma. Hvers vegna var þetta svona ólíkt á 19. öld? Svarið er ekki í bókinni; þið verðið að reyna að láta ykkur detta eitthvað í hug.
- 28 *Sjómannastétt* er hvorki lögstétt né efnahagsstétt eins og þær eru skilgreindar á bls. 12. Við höfum hér orðið stétt í enn einni merkingu. Sams konar stéttir eru til dæmis læknastrétt, kennarastétt og stétt lögfræðinga. Hvað eigum við að kalla svoleiðis stéttir og hvernig eigum við að skilgreina nafnið?
- 29 Skoðið og ræðið hvað það er sem Ingveldur Jónsdóttir kvartar undan í Kanada. Hvað af því er:

- a Raunverulega eitthvað sem var betra á Íslandi en í Winnipeg og hún saknaði að heiman?
- b Fastheldni við lífið eins og það var áður, tregða að breyta til?
- c Eitthvað annað? Hvað þá?

Viðfangsefni

- 30 Teiknið línurit sem sýnir fjölgun Íslendinga, fjölgun þeirra sem bjuggu í þéttbýli (eftir að tölur um það verða aðgengilegar) og hlutfallstölu Reykvíkinga.
- 31 Í töflunni á bls. 55 sjáið þið að Reykvíkingar voru 26,6% landsmanna árið 1930. Farið inn á vef Hagstofu Íslands (hagstofa.is). Finnið hvað Íslendingar og Reykvíkingar eru margir nú og reiknið út hlutfallstölu Reykvíkinga.
- 32 Reiknið út úr töflunni á bls. 60 hve mikill botnfiskur var veiddur á Íslandsmiðum árið 1906. Hvað haldið þið að þetta sé mikill afli í samanburði við það sem leyft er að veiða nú? Reynið að finna upplýsingar um það.
- 33 Berið saman vöxtinn í landbúnaði, iðnaði og sjávarútvegi á Íslandi 1900–1930 samkvæmt tölum sem eru birtar á bls. 61. Þið verðið að nota fjölgun búfjár í landbúnaði, fjölgun þeirra sem lifðu á iðnaði og aukningu fiskafla í sjávarútvegi. Þetta eru auðvitað ekki alveg sambærilegar tölur en betri mælikvarða höfum við ekki. Auðvelt er að reikna út að fjöldi framfærðra af iðnaði jókst um 225% og vöxt fiskafllans má reikna út á sama hátt. Til að finna eina tölu um alla fjölgun búfjár verður annaðhvort að breyta kúnum í ærgildi eða sauðfénu í kúgildi. Gerið það og reiknið með að ein kýr samsvari 20 sauðkindum.

Sameinuð stöndum við!

Í löndum þar sem iðnbylting varð á 19. öld fluttist fólk þúsundum saman úr sveitum til bæja í leit að atvinnu. Hvernig haldið þið að fólki hafi liðið í bæjunum? Hvernig var að vinna í verksmiðjum?

Langur vinnutími, lág laun og slæm vinnuaðstaða

Í verksmiðjum var oft unnið 12–14 klukkutíma á dag. Ekki var vinnutíminn styttri í sveitum en í bæjum var vinnutíminn mældur á nákvæmari hátt eftir klukku. Verkafólk varð að koma í vinnuna á nákvæmlega réttum tíma og mátti ekki fara heim fyrr en bjalla hringdi í verksmiðjunni. Þess vegna gat verksmiðjuvinna orkað á fólk eins og hún veitti því enn minna frelsi en vinnumennska í sveitum. Þó fannst verksmiðjufólki gott að hafa fastan vinnutíma og frí þegar honum var lokið. Vinnufólk í sveit varð hins vegar að vinna á hvaða tíma sólarhrings sem var ef búskapurinn krafðist þess.

Í samanburði við vinnufólk í sveitum fékk verksmiðjufólk hátt kaup.

Verkamenn við grjótnám vegna hafnargerðar í Reykjavík á öðrum áratug 20. aldar.

Fáir verkamenn fengu þó meira en svo að þeir rétt aðeins gátu framfleytt fjölskyldu sinni.

Mikill munur var raunar á launum fólks. *Faglærðir starfsmenn* fengu hærra kaup en ófaglærðir verkamenn. Karlmennt fengu víðast um það bil helmingi hærra kaup en konur, jafnvel þó að þau ynnu sömu störf. Gert var ráð fyrir að laun karla nægðu til að halda uppi fjölskyldu en konur sem unnu utan heimilis voru flestar ógiftar og áttu ekki að þurfa að hafa aðra á framfæri en sjálfa sig. En í raun var það svo að margar konur þurftu að sjá fyrir fjölskyldu.

Í verksmiðjum og öðrum vinnustöðum var oft þröngt og dimmt. Auk þess voru vélar oft illa varðar svo að margir urðu fyrir vinnuslysum. Aðrir sýktust af því að þeir önduðu að sér ryki og öðrum skaðlegum efnum allan daginn. Venjulega fékk verkafólk engar bætur hjá atvinnurekanda þó að það slasaðist í vinnunni. Þvert á móti var fólki sagt upp ef það gat ekki unnið lengur. Engar sjúkrabætur eða örorkubætur þekktust, atvinnuleysisbætur ekki heldur. Þeir sem misstu vinnuna lentu í sárri fátækt og gátu þurft að leita til bæjarins.

Faglærðir starfsmenn höfðu stundað iðnnám í þrjú til fimm ár og lokið sveinsprófi í iðn. Þeir mynduðu sérstakar starfsstéttir, voru til dæmis trésmiðir, járnsmiðir eða gullsmiðir.

Börn urðu að vinna

Á 19. öld var algengt að börn væru látin vinna allt niður í sjö ára. Hér lýsir norskur maður því hvernig það var fyrir barn að vinna í timburverksmiðju:

Haustið 1894 var ég fermdur. Þá hafði ég gengið í gegnum sjö vetur í skóla og fékk snoturt lokaskirteini. Aldrei var talað um meira nám. Ég var ánægður að fá að sleppa við skólann og lærdóminn. Sérstaklega hafði verið erfitt að fara að læra á kvöldin eftir að hafa unnið allan daginn í verksmiðjunni.

Skólinn byrjaði klukkan átta á morgnana svo að við urðum að fara á fætur klukkan fimm, búa okkur út með nesti og mæta í vinnuna. Nokkrum mínútum fyrir klukkan átta tókum við upp skólabækurnar og hlupum í skólann sem stóð til klukkan ellefu. Svo fórum við í verksmiðjuna aftur og héldum áfram að vinna.

Mörgum börnum gekk illa í skólanum með þessu lagi. Í Noregi voru því sett lög um það árið 1892 að börn undir tólf ára aldri mættu ekki vinna í iðnaði.

Barnavinna á Íslandi

Á Íslandi voru engar verksmiðjur fyrr en á 20. öld en þá hafði lagst niður í Evrópulöndum að láta börn vinna í þeim. Í gamla íslenska sveitasamfélaginu var líka lítið um skóla og engin skólaskylda. Að vísu var skylda að kenna börnum að lesa en foreldrar þeirra áttu að gera það eða sjá um að það væri gert. Íslensk börn lifðu því við meira frelsi og minna vinnuálag en börn alþýðu í mörgum löndum.

Þó voru íslensk börn látin vinna. Á sumrin var algengasta verk þeirra að sitja yfir ám og reka þær heim kvölds og morgna þar sem þær voru mjólk-aðar. Það gerðu börn gjarnan frá því um sjö ára aldur og fram að fermingu. Þetta var ekki erfiðisvinna ef ærnar voru sæmilega þægar. En það gat reynt á. Hannes Þorsteinsson, sem var alinn upp á Brú í Biskupstungum (milli Geysis og Gullfoss), var ekki látinn sitja yfir ánum heldur leita þær uppi og smala þeim heim til mjalta. Hann skrifaði í endurminningum sínum:

Börn að vinnu í teppaverksmiðju í Peshawar í Pakistan. Barnavinna tíðkast enn víða um heim, í Asíu, Afríku og Suður-Ameríku.

Foreldrar mínir voru jafnan fátæk. Varð ég snemma að vinna alla vinnu sem ég gat orkað, eftir því sem aldur færðist yfir mig, eins og á sveitabæjum er titt. Þá var alls staðar stíað, sem kallað er, á vorin og fært frá. Var því smalamennska vor og sumar mjög erfið, því að ekki var þar siður að sitja yfir ám á sumrum. Man ég það að eftir fráfærurnar varð ég að fara á fætur í smalamennskuna kl. 5 á morgnana þegar ég var orðinn 10–12 ára gamall, og varð ég þá oft að elta ærnar óraveg inn undir afrétt því að Brú er næstefsti bær í sveitinni. Og þá er ég kom aftur um kl. 10–11 vantaði oft eitthvað, og varð ég þá að arka þegar af stað aftur, og gekk sú leit oft allan daginn, svo að morgunsmalamennskan lagðist saman við kveldsmalamennskuna. Og vantaði nú enn um kveldið varð ég oft að leita á nóttunni. Var það eina

hjálpin að ég var þá léttur á fæti og oftast berfættur. En svefnleysið þoldi ég verst eins og börnum er titt. [...] Eftir fermingu hætti ég smalamennsku því að ég þótti þá gera meira gagn við sláttinn.

Í bæjum og þorpum voru börn látin fara í margs konar sendiferðir og bera út blöð. En mörgum fannst börnin hafa lítið að gera þar, og voru þau þá stundum send í sveit yfir sumarið þar sem þau tóku þátt í störfum eins og aðrir.

Ær er fullorðin sauðkind kvenkyns.
Orðið er fallbeygt sérkennilega:

Hér er ær	eða fleiri	ær
um á	eða um fleiri	ær
frá á	eða frá fleiri	ám
til ær	eða til fleiri	áa

Hannes Þorsteinsson átti eftir að komast áfram í lífinu, ljúka stúdentsprófi, verða guðfræðingur, ritstjóri eins helsta blaðs landsmanna, Þjóðólfs, og síðast þjóðskjalavörður. Hér er hús hans, Klapparstígur 11 í Reykjavík.

Hlutskipti stúlku í sveit

Pegar Hannes Þorsteinsson var að smala suður í Biskupstungum var fjórum árum eldri stúlka að alast upp norður á Vatnsnesi í Húnavatnssýslu. Hún hét Bríet Bjarnhéðinsdóttir. Löngu seinna sagði hún svo frá í viðtali:

Fyrsti órétturinn sem ég rakst á var undirokun konunnar. Ég man eftir því hvað mig sveið það oft er ég og bróðir minn höfðum staðið saman daglangt við útivinnu og er við komum inn varð ég að fara að vinna áfram en hann settist við lestur – og ég beinlínis kvaldist því að ég var strax svo mikið fyrir þækurnar en lítið fyrir útiverkin.

Foreldrar Bríetar hafa örugglega verið efnaðri en foreldrar Hannesar og því er vafasamt að fullyrða að Hannesi hafi liðið betur í æsku. Samanburður þeirra sýnir þó að piltar voru á vissan hátt í hærri stöðu á heimilinu en stúlkur.

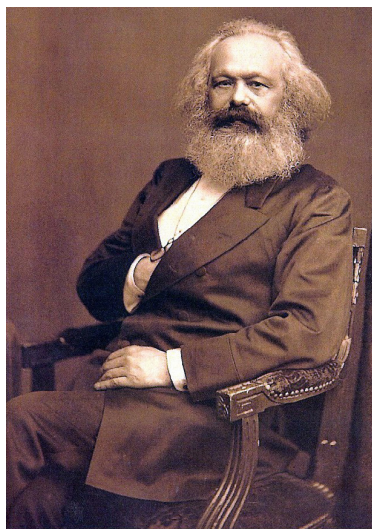
Upphaf verkalyðs-hreyfingar

Í Evrópulöndum hafði lengi verið þekkt að starfsfólk á ákveðnum vinnu-stöðum eða í ákveðnum starfsstétum í bæjum tæki sig saman um að krefjast betri kjara. Ef kröfunum var ekki sinnt var stundum gripið til þess að neita að vinna og gera *verkfall*. Oft voru slík samtök og verkföll þeirra bönnuð með lögum.

En eftir því sem hugmyndir um mannréttindi urðu öflugri, á 19. öld, var losað um slík bönn í þeim löndum Evrópu sem voru í fararbroddi í sam-

félagsþróun. Algengt fór að verða að verkafólk og annað starfsfólk stofnaði verkalyðsfélög og reyndi að beita verkföllum til að knýja fram kjarabætur.

Verkfall: Samtök verkafólks eða annars starfsfólks um að vinna ekki nema það fái betri kjör. Ef atvinnuveitendur neita að láta starfsfólk sitt vinna, til dæmis í því skyni að knýja fram hagstæðari kjarsamninga, heitir það *verkbann*.

Karl Marx, þýskur heimspekingur á 19. öld, boðaði alræði öreiganna, að verkafólk ætti að taka öll völd í samfélaginu. Hann hélt því fram að ekkert skapaði verðmæti annað en vinna fólks og því ætti vinnandi fólk að ráða hvernig öllum verðmætum væri ráðstafað. Stefna Marx var kölluð sósíalismi (af latneska orðinu socius: félagi), kommúnismi (af communis: sameiginlegur á latínu) eða marxismi. En ríkjandi kerfi kallaði Marx kapítalisma (af kapital: auðmagn, orði sem er í mörgum tungumálum).

Marx áleit að borgarastéttin, sem stýrði ríkjum Evrópu eftir að aðallinn missti völdin, mundi aldrei láta völdin í hendur öreiganna á friðsamlegan hátt. Eina leiðin til að skapa réttlátt samfélag væri að gera byltingu. Síðar komu fram menn sem töldu að stefna ætti að því að verkalyðsstéttin tæki völdin á friðsamlegan hátt, með því að fá kosningarétt og ná meirihluta á þjóðþingum og í ríkisstjórnunum. Þannig klofnaði hreyfing sósíalista. Annars vegar voru kommúnistar, hins vegar sósíaldemókratar (lýðræðissósíalar).

Marcus Thrane, fyrsti verkalyðsforingi Norðmanna.

Louis Pio, fyrsti verkalyðsforingi Dana.

Nágrannapjóðir okkar

Ekki gekk stofnun verkalyðsfélaga alltaf friðsamlega fyrir sig. Um miðja 19. öld tók norskur kennari, Marcus Thrane, að gangast fyrir stofnun verkalyðsfélaga í landi sínu og myndaði á tveimur árum félög með næstum 30.000 meðlimum. Félögin lögðu mesta áherslu á mannréttindi verka-fólks og kröfðust þess meðal annars að verkamenn fengju kosningarétt í þing-kosningum. Ríkisstjórnin og þingið höfnuðu kröfunum algerlega. Þá sam-þykktu félögin á landsfundi sínum að stefna að byltingu verkafólks. Það varð til þess að stjórnvöld létu hand-taka Thrane og 200 aðra forystumenn hreyfingarinnar. Embættismenn út um landið fengu fyrirmæli um að gera lista yfir félagsmenn á staðnum og senda stjórnvöldum í höfuðborginni. Hreyfingin leystist upp. Thrane sat sjálfur í fangelsi í sjö ár og fluttist eftir það til Ameríku.

Á áttunda tug aldarinnar var aftur tekið að stofna verkalyðsfélög í Noregi. Og árið 1889 fóru konur í höfuð-borginni í sitt fyrsta verkfall, verk-smiðjukonur í eldspýtnaverksmiðjum. Þær voru í verkfalli í sjö vikur og fengu

enga launabót. En verkfall þeirra vakti landsathygli og margir létu í ljós samúð með málstað þeirra.

Í Danmörku var byrjað að stofna verkalyðsfélög um 1870. Fyrsti for-ystumaður þeirra var Louis Pio sem stofnaði árið 1872 blaðið *Socialisten* til að berjast fyrir nýju samfélagi alþýðunnar. Árið 1872 boðaði blaðið til fjöldafundar í Kaupmannahöfn. Þar lentu fundarmenn í hörðum átökum við lögreglu og her og Pio var dæmdur í fimm ára fangelsi. Hann sat þó ekki inni nema í kringum þrjú ár og tveim-ur árum eftir það keypti lögreglan hann til að flytjast til Ameríku. Ekki liðu þó mörg ár þangað til tekið var að stofna verkalyðsfélög í Danmörku. Íslendingar höfðu því nærtækar fyrir-myndir þegar þeir fóru að hyggja að myndun verkalyðshreyfingar. En fyrst þurftu að skapast *forsendur* fyrir henni á Íslandi.

Forsenda: skilyrði, ástæða; það sem þarf að vera fyrir hendi til að eitthvað gerist.

Lengi var það siður á Íslandi að vinnukonur drægju sokka og ytri buxur af karlmönnum þegar þeir komu inn frá útiverkum. Á myndinni er íslensk stúlka að draga buxur af ferðamanni sem lýsti siðnum í ferðabók sinni.

Fátækt fólk

Vinnufólk í íslenskum sveitum bjó oftast á heimilum húsbænda sinna og hafði engin tækifæri til að giftast og ala upp börn. Það fékk fæði og nauðsynleg hversdagsföt, hafði rúm til að sofa í, stundum jafnvel bara hálf tó mótí öðrum. Kannski var lítil hilla fyrir ofan rúmið og svolítið pláss undir rúminu eða við enda þess til að geyma þar lítinn kistil. Sumt vinnufólk átti

nokkrar sauðkindur sem voru fódraðar og þeim beitt með fé bóndans. Sumir áttu hest, einkum vinnumenn. Annars var þetta fólk blásnautt. Um kaup og kjör sömdu hver bóndi og vinnumaður eða vinnukona sérstaklega. Engir launataxtar voru til. En vinnulaun hækkuðu smám saman á 19. öld. Auk fæðis, húsnæðis og vinnufata fóru árslaun upp í 100–120 krónur fyrir karlmenn og 50–70 krónur fyrir konur.

Fyrstu kjarasamtökin?

Í sveitasamfélaginu gerðist það einstöku sinnum á 19. öld að vinnufólk í einhverri sveit tók sig saman og krafðist þess að fá að gera samninga við bændur sveitarinnar um kaup og kjör. Elsta tilraunin sem hefur verið sagt frá á prenti var gerð í Mývatnssveit á áttunda tug aldarinnar. Hópur af vinnufólki hélt fund um þetta efni í Hrútey á Mývatni vorið 1874 eða 1875. Fimm eða sex árum síðar, árið 1880, var kosin nefnd þriggja bænda og þriggja vinnumanna í sveitinni til að semja reglur um kjör vinnufólks. Til er frumvarp að reglum og fjalla þær um kaup, vinnutíma, afköst, hvernig skyldi meta það ef vinnufólk átti fé sem var fódrað með fé bónda og hvaða fatnað vinnufólk skyldi fá ókeypis frá bónda. Ekki er vitað hvort slíkar reglur voru samþykktar eða þeim nokkurn tímann fylgt. Engu að síður er það merk nýjung að þær skyldu vera samdar.

NÆRMYND

Hrútey á Mývatni, næst á myndinni. Í baksýn sést byggðahverfið á Skútustöðum.

Ásgeir Ásgeirsson kaupmaður og útgerðarmaður, einn auðugasti maður landsins á sinni tíð.

Örbirgð og auður

Verkafólk í bæjum gat stofnað eigið heimili ef því tókst að afla svo mikilla tekna að það gæti lifað á þeim. En margir voru fátækir. Árið 1913 var reiknað út að sjö manna verkamanna-fjölskylda í Reykjavík hefði að meðaltali 738 krónur í tekjur á ári og þeim væri að meðaltali skipt svona:

Fæði	306 kr.	eða	41%
Föt	155 kr.	–	21%
Húsaleiga	144 kr.	–	20%
Kol og olía	84 kr.	–	11%
Annað (skattar o.fl.)	49 kr.	–	7%

Fiskverkun í Reykjavík á síðari hluta 19. aldar. Teiknarinn var Ameríkumaður sem kom til Íslands og hélt því fram að íslenskir karlmenn væru of latir til að bera fiskinn upp úr sínum eigin bátum. Það yrðu konurnar að gera en þannig ynnu þær sér líka inn svolítið fé. Hann segir að Íslendingar séu almennt svo latir að vel mætti ímynda sér að maður væri kominn til Suðurlanda. Sumir karlmenn séu jafnvel of latir til að nenna að drekka brennivín.

Um þessa niðurstöðu var sagt í grein í tímariti:

Fyrir 144 krónur á ári eða 12 krónur á mánuði má fá tvö smáherbergi í kjallara, undir þaki eða móti norðri þar sem aldrei sést sól. Mjög oft er heilli fjölskyldu hrúgað saman í eitt herbergi. Þar búa 4–7 manneskjur. Þar er unnið og sofið, soðinn og geymdur matur, hafst við dag og nótt. Mér mun lengi minnistæð ein slík íbúð í rakri kjallaraholu. Þar bjuggu hjón með fjögur börn. Loftið var illt og ekki hægt að opna glugga. Húseigandinn bannaði það, svo að síður yrðu brotnar rúður.

Ef maturinn ætti að fást fyrir 306 krónur um árið sagði hann að væri:

hvorki um mjólk, kjöt eða smjör að tala, heldur ódýrasta fisksmælki, brauð, smjörlíki, svart kaffi, sykur, kálmeti og hafragrauta.

Þetta voru meðaltekjur verkafólks sem merkir að eitthvað af því hefur haft ennþá minna úr að spila, annað aftur á móti heldur meira. Svo voru til örfáir sem höfðu margfalt meiri tekjur og áttu miklar eignir. Ásgeir Ásgeirsson útgerðarmaður á Ísafirði átti allt að því 16 þilskip við fiskveiðar og hlýtur að hafa haft yfir 200 manns í vinnu.

Fyrstu stéttarsamtök á Íslandi

Í gamla sveitasamfélaginu var flest vinnufólk heimilisfólk húsbænda sinna. Því hefur fundist að það ætti meira sameiginlegt með heimilinu en með vinnufólki á öðrum bæjum. Það hafði sterkari *félagstengsl* við heimilið en við stétt sína. Þetta breyttist þegar þéttbýli tók að vaxa undir lok 19. aldar og algengara varð að fólk ynni við hliðina á öðrum í sömu starfsstétt. Þá fór fólk að finnast það eiga meira sameiginlegt með starfsfélögum sínum en með atvinnuveitendum.

Á Íslandi varð lífvænleg verka- lýðshreyfing raunar fyrst til sem viðbrögð við samtökum atvinnuveitenda. Í Evrópulöndum var atvinnurekendum oftast meinilla við hvers konar stéttarsamtök. En í Reykjavík og nágrennabæjum hennar stofnuðu eigendur þilskipa samtök árið 1894, *Útgerðarmannafélagið við Faxaflóa*, og samþykktu reglur um kjör sjómanna á skipum sínum. Þar var til dæmis kveðið á um að velja mætti milli þess að ráða háseta á þrennan hátt:

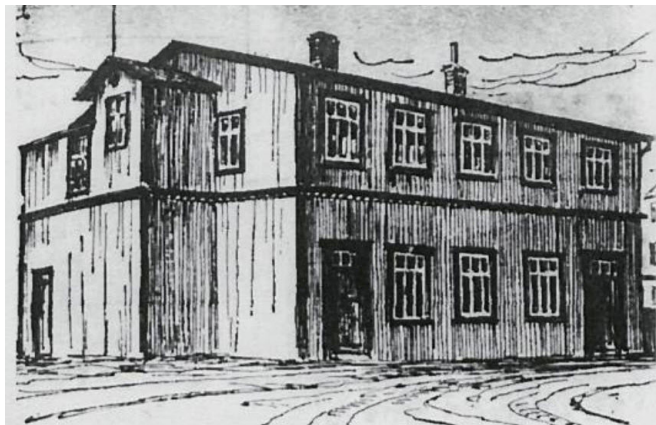
- Fyrir hlut af veiði sem væri helmingur af þeim fiski sem hásetinn veiddi.
- Fyrir 9 aura af hverjum fiski sem hásetinn drægi.
- Fyrir 30 króna kaup á mánuði, auk 3 aura af hverjum þorski.

Þessu svöruðu sjómenn í Reykjavík sama ár með því að stofna *Sjómannafélagið Bárúna*. Það gerði kröfur um nokkru betri kjör svo að nú stefndi í kjaradeilu. Þá var til félag skipstjóra, *Aldan*, sem taldist ekki til stéttarfélaga af því að það gerði ekki kröfur um kjaramál. Nú tók það að sér að miðla málum og lauk svo að báðir aðilar slógu nokkuð af kröfum sínum. Þetta voru fyrstu kjarasamningar milli stéttarfélaga sem kunnugt er um á Íslandi.

Áður höfðu kjarasamtök alltaf verið skammlíf en nú var tekið að stofna Bárufélög í öðrum bæjum og þorpum. Sums staðar breyttust þau síðar í almenn verkamannafélög svo að starfsemi slíkra félaga er óslitin frá því að Bárúan nr. 1 var stofnuð árið 1894.

Eyrit: Smámynt. 100 aurar voru í hverri krónu.

Bárubúð, hús sjómannafélagsins Bárunnar, stóð við norðvesturhorn Reykjavíkurtjarnar, þar sem Ráðhús Reykjavíkur stendur nú.

Mikil hætta var talin á að vinnuveitendur létu forystumenn verkalyðsfélaga gjalda þess að rísa gegn þeim, til dæmis með því að sniðganga þá við ráðningu í vinnu. Þess vegna var algengt að aðrir en verkamenn væru fengnir til að gegna formennsku í félögunum. Fyrsti formaður Dagsbrúnar var Sigurður Sigurðsson búfræðingur og ráðunautur bænda.

Fyrsti formaður Framsóknar var ekki verkakona, að minnsta kosti ekki að aðalatvinnu. Hún var húsmóðir og eiginkona trésmíða-meistara, Jónína Jónatansdóttir.

Safnað liði í Dagsbrún

Jóhanna Egilsdóttir var lengi í forystu verkalyðssamtaka í Reykjavík. Þegar hún var orðin 99 ára gömul birtist frásögn hennar af því þegar maður kom heim til þeirra hjóna, hennar og Ingimundar Einarssonar, til að undirbúa stofnun Dagsbrúnar:

Það bar við kvöld eitt snemma í janúarmánuði 1906 að barið var að dyrum hjá okkur á Laugavegi 73. Úti var niðrimmt og frostbitra, hávaðarok og hraglandi.

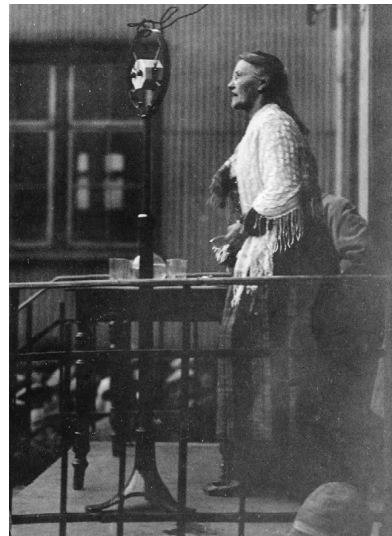
Þegar ég opnaði dyrnar stóð vinnuklæddur maður fyrir utan. Hann spurði eftir Ingimundi og ég bauð honum inn.

Þetta var kurteis maður, tók ofan húfuna og neri henni nokkrum sinnum milli handanna áður en hann áræddi að bera upp erindið. Mælskur var hann ekki en samt skildist okkur fljótt hvað um var að vera.

Hann sagði eitthvað á þá leið að hann hefði verið beðinn að fara heim til verkamanna og ræða við þá um stofnun verkamannafélags sem menn hefðu komið sér saman um að stofna.

Nú ætlaði hann að vita hvort Ingimundur vildi gerast þátttakandi og gæti greitt krónu í stofngjald.

Ég get ekki lýst því hve mikil tíðindi mér þóttu þetta. Ég man eftir þessu atviki eins og það hefði gerst í gær.

Jóhanna Egilsdóttir tók við formennsku í verkakvennafélaginu Framsókn af Jónínu Jónatansdóttur og var lengi í forystuliði verkalyðshreyfingarinnar. Sonardóttir hennar er Jóhanna Sigurðardóttir sem sat lengi á Alþingi og var forsætisráðherra á árunum 2009–'13.

Ingimundur leit á mig en ég sagði ekkert. Hins vegar var hann farinn að þekkja mig og vissi hvað mér leið. Hann kinkaði kalli og sagði: „Auðvitað verð ég með.“

Samtök verkafólks

Engin leið er að rekja upphaf og sögu allra félaga sem voru stofnuð víða

í íslenskum kaupstöðum og þorpum á árunum í kringum aldamótin 1900, á Akureyri, Seyðisfirði, Sauðárkróki, Stokseyri og víðar. Faglærðir iðnaðarmenn stofnuðu líka félög: prentarar, skósmiðir, trésmiðir, múr- og steinsmiðir. En tímamót urðu í janúar 1906 þegar

verkamenn í Reykjavík stofnuðu Verkamannafélagið *Dagsbrún*. Það hafði forystu í kjarabaráttu verkamanna um áratugi; í öðrum byggðarlögum kröfðust menn þess að semja um Dagsbrúnarkaup.

Engar konur voru í Dagsbrún. Þeim var ekki leyfð innganga þótt margar þeirra stunduðu verkamannavinnu í Reykjavík. En árið eftir var Verkamannafélagið *Hlíf* stofnað í Hafnarfirði og þar voru bæði karlar og konur með frá upphafi. Árið 1914 stofnuðu konur sitt eigið félag í Reykjavík, Verkakvennafélagið *Framsókn*. Löngu síðar sameinuðust

Verkakvennavinna í Reykjavík

Hreiðarsína Hreiðarsdóttir verkakona hefur lýst saltfisk-verkun í Reykjavík á fyrstu áratugum 20. aldar:

Fiskinum var ekið á vögnum, fjórhjóluðum, sem gengu á spori og voru fjórar konur með hvern vagn. Mátti ekki á milli sjá hvort erfiðara var að ýta vagninum hlöðnum upp í móti af bryggju í fiskhús eða halda aftur af honum fullhlöðnum.

Opnir koksofnar voru notaðir til að hita upp þurrk-húsið en ekki var kveikt upp í þeim milli jóla og nýárs. Samt var fiskinum ekið inn í húsið.

Þegar „vaskið“ hófst vorum við svo óheppnar veturinn 1915–'16 að það gerði 15 stiga frost og fraus þá illa á körunum. Var ísinn 1–1,5 cm þykkur á morgnana, sem við þurftum að brjóta áður en vaskið hófst. Helst hélt blessað kaffið í okkur lífinu. Kannan var hituð á plötu yfir koksofninum og annan hvern klukkutíma færðu þær okkur kaffi konurnar sem unnu uppi við.

Aðbúnaður á vinnustað var einkamál vinnuveitandans. Vanhús [þ.e. salerni] var ekkert nema fjaran.

Fiskur hengdur upp til þurrkunar innandyrna.

Dagsbrún og Framsókn í félagi sem er enn til og heitir *Efning*.

Árið 1916 gengu sjö verka-lýðsfélög í samband sem var nefnt *Alþýðusamband Íslands*. Síðar bættust fleiri félög við. Alþýðusambandið var

um leið stjórnmalaflokkur sem bauð fram í kosningum og kallaði sig þá *Alþýðuflokk*. Flokkurinn er ekki til lengur, hefur sameinast öðrum flokki, en Alþýðusambandið starfar enn.

NÆRMYND

1. maí, baráttudagur verkalyðsins

Árið 1889 komu fulltrúar margra landa saman á verka-lýðsráðstefnu í París. Þar var meðal annars samþykkt að gera 1. maí að sameiginlegum baráttudegi fyrir réttindum verkafólks. Helsta baráttu-málið var þá að vinnudagurinn yrði ekki lengri en átta tímar. Á Íslandi var fyrst farið í kröfu-göngu í Reykjavík 1. maí 1923.

Finnið svarið

- 34 Hve langur var daglegur vinnutími í verksmiðjum í Evrópu á 19. öld?
- 35 Hver var helsti munurinn á vinnutíma hjá vinnufólki í sveitum og verkafólki í verksmiðjum?
- 36 Hvert var algengasta sumarstarf íslenskra barna í gamla sveitasamfélaginu?
- 37 Hvaða munur var einkum á líf skjörum íslenskra pilta og stúlkna í sveitasamfélaginu samkvæmt því sem Bríet Bjarnhéðinsdóttir segir?
- 38 Hvenær hófst varanleg, samfelld verkalýðshreyfing á Íslandi?
- 39 Hvað hétu fyrstu verkalýðsfélög karla og kvenna í Reykjavík og hvenær voru þau stofnuð?
- 40 Hvenær var Alþýðusamband Íslands stofnað?

Heimildavinna

- 41 Skoðið myndina á bls. 68 af stúlkunni sem dregur ytri buxur af ferðamanni. Þar sem myndin er birt segir að atvikið gerist „í smábýli nálægt Reykjavík árið 1862.“ Lítur herbergið þannig út á myndinni að það virðist geta verið rétt? Hvað er það sem passar illa við það?
- 42 Skoðið myndina af kröfugöngu verkalýðsins í Reykjavík 1. maí 1923.
 - a Hvaða kröfur sjáði þið að göngumenn hafi gert?
 - b Hvað stendur á kröfuspjöldum verkafólks í dag?

Umræðuefni

- 43 Berið saman líf íslenskra barna á 19. öld og líf barna þar sem hafið orðið iðnbylting og verksmiðjur voru komnar á.
- 44 Trúið þið ummælum ferðamannsins sem teiknaði myndina af fiskvinnu í Reykjavík á bls. 70? Hvers vegna?/Hvers vegna ekki?
- 45 Við hverja hafið þið sterkust félags tengsl, eins og þeim er lýst á bls. 67? Foreldra? Systkini? Skólafélaga? Stétt foreldra ykkar? Aðra?
- 46 Nú hafið þið kynnst þremur gerðum stétta: lögstéttum (bls. 12), efnahagsstéttum (bls. 57) og starfsstéttum (bls. 49 og 52). Hvers konar stétt var vinnufólk einna helst?
- 47 Í kaflanum hér á undan (bls. 71) er talað um félagstengsl. Reynið að komast að niðurstöðu um hvernig sé best að lýsa merkingu þess orðs.
- 48 Hvað er það sem skapar verðmæti samkvæmt kenningu Karls Marx? Eruð þið sammála honum? Hvað annað kemur til greina?

Að vinna með tölur

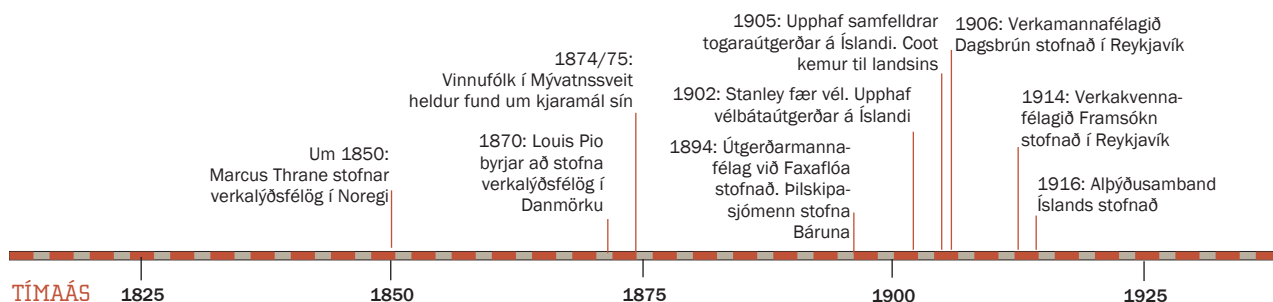
- 1 Hvernig er hægt að lýsa því í prósentutölum hve mikill munur var á kaupum karla og kvenna á Íslandi um lok 19. aldar samkvæmt því sem sagt er frá honum á bls. 69?
- 2 Hver var munurinn á launum vinnumanna í sveit og verkamanna í þéttbýli í upphafi 20. aldar samkvæmt því sem segir á bls. 69 og 70? Af hverju stafar þessi mikli munur í krónum talið? Var þetta raunverulegur kjaramunur? Svarið við því er í textanum þótt ekki sé mögulegt út frá honum að reikna út nákvæmlega hve mikill raunverulegur kjaramunur var.
- 3 Hvað fékk skútusjómaður mikið í árslaun ef hann var ráðinn upp á fast mánaðarkaup samkvæmt reglum Útgerðarmannafélagsins við Faxaflóa og dró 300 þorska á mánuði? Berið það saman við kaup vinnumanna í sveit og tekjur verkamanna í Reykjavík 1913. Gerið ráð fyrir að sjómennirnir hafi haft frítt fæði um borð í skipunum og atvinnu níu mánuði á ári.

Kjarni

- * Iðnbylting byrjaði á síðari hluta 18. aldar í Bretlandi og breiddist út til annarra landa í Evrópu. Á sama tíma fjölgaði fólki hratt og margir fluttust til Ameríku. Framfarir í landbúnaði og ný tækni á mörgum sviðum olli því að margir fluttust úr sveitum í bæi í leit að atvinnu. Margir fengu vinnu í verksmiðjum og bæir stækkuðu.
- * Á Íslandi varð engin iðnbylting á 19. öld. Hliðstæð atvinnubylting varð á fyrstu áratugum 20. aldar, fyrst í sjávarútvegi þar sem

vélbátar og togarar komu í stað árabáta og þilskipa. Þó varð talsverð fólksfjölgun hér á 19. öld þótt margir flyttust til Ameríku.

- * Verkafólk fór smám saman að stofna félög til að berjast fyrir betri kjörum, styttri vinnutíma og þægilegra vinnuumhverfi. Í Noregi kom fyrst upp verkalýðshreyfing um 1850, í Danmörku um 1870. Á Íslandi var sjómannafélagið Bárna stofnað í Reykjavík árið 1894. Síðan hefur verkalýðshreyfing starfað óslitið í landinu.

Þjóðríki verða til

Hvað þarf að gerast til að þið finnið til þjóðerniskenndar? Landsleik í fótbolta eða fánaborgir og ræður á þjóðhátíð 17. júní? Hvað er eiginlega þjóðerniskennd? Og hvað er þjóð?

Þessar spurningar voru mikið á dagskrá í Evrópu á 19. öld. Landamærum hafði víða verið breytt hvað eftir annað. Konungar og keisarar höfðu lagt undir sig landsvæði hver frá öðrum án þess að láta sig miklu varða hvaða fólk bjó þar. En nýjar hugmyndir sprótnar upp í frönsku og amerísku byltingunum breyttu þessu. Fleiri og fleiri töldu að þjóðirnar en ekki bara þjóðhöfðinginn ættu að fá að stjórna ríkjunum og þá fór að skipta meira máli en áður hverjir teldust tilheyra hverri þjóð. Sífellt varð háværari óskín um að safna í eitt og sama ríki því fólki sem tilheyrði sömu þjóð.

Þjóðverjar mynda þjóðríki

Veturinn 1807–'08 var Berlínarborg hernumin af Napóleon og her hans. Í háskólanum kom fólk saman og hlustaði á heimspeking sem hét Johann Gottlieb Fichte. Á götunum fyrir utan þrómuðu franskar hersveitir og stundum yfirgnæfðu trumbur þeirra rödd Fichtes. En hann lét herinn ekki skelfa sig. Hann talaði um að Þjóðverjar yrðu að standa saman og berjast gegn stjórn útlendinganna. Hann kallaði ræður sínar „Ræður til þýsku þjóðarinnar“.

Þjóðríkið er fólkið

Nú á dögum finnst okkur oftast að þjóð sé það fólk sem býr í einu og sama ríki. En í upphafi 19. aldar, þegar Fichte var að halda ræður sínar, var ekkert þýskt ríki til. Það svæði sem nú heitir Þýskaland skiptist í mörg lítil ríki. Hvað átti Fichte þá við þegar hann talaði um þýska þjóð?

Fichte átti við það fólk sem talaði þýsku. Þjóð var í hans augum það fólk sem talaði sama tungumál, hafði sömu menningu og sameiginlega sögu.

Heimspekingurinn Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) er meðal annars þekktur fyrir ræður sínar til þýsku þjóðarinnar.

Munurinn á Þjóðverjum og öðrum þjóðum af germönskum uppruna er að Þjóðverjar tala lifandi tungumál. Aðrar germanskar þjóðir tala mál sem sýna lífsmark tilsýndar en eru í raun og veru dauð.

Þeir sem tala sama tungumál eru tengdir saman af náttúrunni með fjölda ósýnilegra þráða [...] Þeir tilheyra hverjir öðrum og eru frá náttúrunnar hendi ósundurkiljanleg heild.

Föðurland Þjóðverja?

Hvar er föðurland Þjóðverja?

Er það Prússland eða Schwaben?

Er það þar sem vínberin glitra á
bökkum Rínar?

Þar sem mávarnir fljúga yfir Eystrasalti?

Æ, nei, nei, nei!

Ættland Þjóðverja hlýtur að vera stærra!

Hvar er föðurland Þjóðverja?

Segðu mér að lokum hvar hið stolta land
okkar er!

Það er þar sem þýskt tungumál hljómar,

þar sem þýskir sálmar eru sungnir

Guði til dýrðar!

Þar er landið,

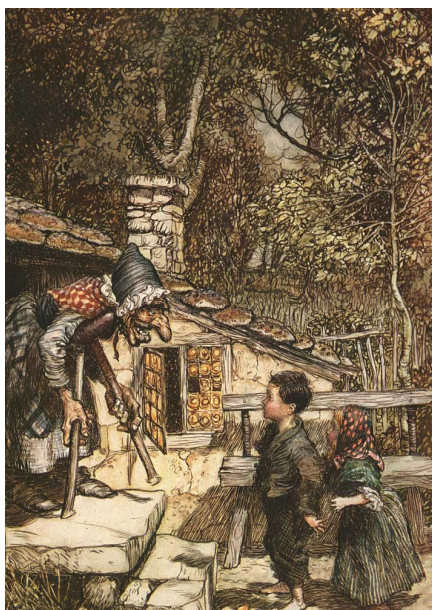
þú stolti Þjóðverji, þar er föðurland þitt.

Ernst Moritz Arndt, 1812

Leitin að þýskri þjóðarsál

Á þýsku málsvæði, þar sem Þýskaland átti eftir að verða til, kom fram stefna í myndlist, bókmenntum og tónlist sem er kölluð *þjóðernisrómantik*. Hún snerist einkum um leit að því sem einkenndi þýska menningu. Hvað áttu Þjóðverjar sameiginlegt?

Margir töldu að hægt væri að finna þjóðarsálina í þjóðvísum, þjóðlögum og þjóðsögum. Bræðurnir Jacob og Wilhelm Grimm ferðuðust um og söfnuðu þjóðsögum meðan aðrir söfnuðu vísum og lögum. Myndlistarmenn, skáld og tónskáld sóttu innblástur í þjóðlega menningu. Menn kepptust líka um að draga fram í dagsljósið úr fortíðinni atburði og tímabil sem fólk gæti verið stolt af. Fyrir Þjóðverja var einkar mikilvægt að sýna fram á að Þýskaland hefði verið eitt ríki á miðöldum.

Grimmsævintýri

Bræðurnir Jacob og Wilhelm Grimm voru málfræðingar og gáfu meðal annars út mikla bók um þýska málfræði. En þekktastir eru þeir fyrir að safna gömlum þýskum hetjukvæðum, sögnum og einkum ævintýrum. Á árunum 1812–'15 gáfu þeir út mikið safn af ævintýrum sem eru líklega þekktasta ritverk sem hefur komið út á þýsku. Mörg ævintýranna eru þekkt um allan heim, svo sem Hans og Gréta, Rauðhetta og úlfurinn og Öskubuska.

Draumurinn um þjóðríki

Þjóðverjar urðu auðveld bráð fyrir Napóleon af því að þeir voru klofnir í mörg ríki. Hann lagði hvert þýska smáríkið af öðru undir sig og gaf fyrir-mæli um hvernig þeim skyldi stjórnað. Mörgum Þjóðverjum fannst þeir vera kúgaðir af Napóleon og Frökkum. Menn byrjuðu að hugsa að það hefði verið betra ef allt þýskumælandi fólk hefði verið í einu ríki. Þá hefði mót-spyrna þeirra verið sterkari. Þannig fæddist draumurinn um að sameina Þjóðverja.

Svona leit Evrópa út eftir Napóleons-styrjaldirnar og Vínarráðstefnuna 1815. Þar var ekkert þýskt og ekkert ítalskt ríki. Á landinu þar sem þessi ríki áttu eftir að verða til voru þá mörg smárríki. Stærst þýsku ríkjanna var Prússland. Austurríki og Tyrkjaveldi voru stór ríki með mörgum þjóðum.

Sú hugmynd að allt fólk sem tilheyrði sömu þjóð, væri af sama þjóðerni, ætti að mynda sérstakt ríki sem stjórnaði sér sjálft er kölluð þjóðernishygga. Hún breiddist hratt út um alla Evrópu. Markmið hennar var þjóðríkið, ríki þar sem flestir íbúanna tilheyrðu sömu þjóð, hefðu eitt og sama tungumál, sameiginlega siði og sameiginlega sögu.

Nú á dögum eru flest ríki Evrópu þjóðríki. En þannig var það ekki á 19. öld. Ítalir bjuggu í mörgum smárikjum eins og Þjóðverjar. Í Austurríki bjuggu margir Þjóðverjar en landið var stórt og í því bjó fólk af 14 þjóðernum, meðal annars Ungverjar, Tékkar og Serbar. Í suðausturhluta Evrópu voru margar þjóðir í Tyrkjaveldi.

Þjóðernishyggan hafði marga kosti. Hún fékk fólk til að finnast það vera einhvers virði og til að standa saman. En hún gat líka leitt til þess að fólki fyndist sín eigin þjóð betri en aðrar þjóðir. Viða leiddi hún til þess að fólk var kúgað vegna þess að það var af annarri þjóð en meirihlutinn.

Þýskalandsljóð (Deutschlandslied)

Þýskaland, um víða veröld
varnarþrótt og sigur fær
nafn þitt vakið, andans eining
afl og dugur hjá þér grær.
Allt frá Belti, Etsch og Memel
út til Maas þitt veldi nær,
Þýskaland um víða veröld
varnarþrótt og sigur fær.

Þýskar dætur, þýskar tryggðir,
þýskur söngur, vín og ljóð
skulu vitt um heiminn hljóma
hreinn og efld af fornri glóð.
Oss þau veiti afl og hreysti,
efli dáð og hetjumóð.
Þýskar dætur, þýskar tryggðir,
þýskur söngur, vín og ljóð.

Eining, réttur, ást og frelsi
um þig lyki, föðurland,
stugga skal með hönd og hjarta
hverju frá sem boðar grand.
Eining, réttur, ást og frelsi
ávallt sé þitt gæfuband.
Blómgist æ þín hjarta gæfa,
blómgast, þýska föðurland.

Böðvar Guðmundsson íslenskaði

Belti: Litla-Belti í Danmörku.

Etsch: Fljót á Ítalíu, Adige á ítölsku.

Memel: Gamalt nafn á Litháen.

Maas: Fljót í Hollandi.

August H. Hoffmann von Fallersleben orti þennan söng árið 1841, áður en Þýskaland var sameinað. Árið 1922 var hann gerður að þjóðsöng Þjóðverja. Þegar Adolf Hitler og nasistar stjórn-uðu Þýskalandi, 1933–'45, var fyrsta erindið mest sungið. Eftir síðari heims-styrjöld var bannað að flytja sönginn en árið 1952 var þriðja erindið tekið upp sem þjóðsöngur.

Finnið svarið

- 1 Skýrið hugtakið *þjóð*. Hugsíð ykkur að þið séuð að skýra það fyrir einhverjum sem er yngri en þið.
- 2 Segið í stuttu máli hvað fólst í þjóðernisrómantík.
- 3 Hvað er þjóðernishyggja?
- 4 Hvað er þjóðríki?

Umræðuefni

- 5 Hvers vegna er mikilvægt að læra um uppruna þjóðernishyggjunnar?
- 6 Hvort finnst ykkur þjóðernishyggja fremur vera góð eða vond? Hvers vegna?

Viðfangsefni

- 7 Skoðið Evrópukortið 1815. Í hvaða tveimur stórum ríkjum haldið þið að hafi búið margir Þjóðverjar?
- 8 Berið Evrópukortið 1815 saman við kort af Evrópu eins og hún skiptist í ríki núna. Hvaða þjóðríki finnið þið á nútímakortinu sem voru ekki til 1815?

Þjálfíð hugann

- 9 *Bannorð*
Vinnið saman tvö og tvö og veljið ykkur eitt orð til að útskýra.
 - a Skýrið orðið *þjóðríki* án þess að nota orðin *þjóð*, *þjóðerni*, *þjóðernishyggja* eða *ríki*.

- b Skýrið orðið *þjóðernishyggja* án þess að nota orðin *þjóð*, *þjóðerni* eða *þjóðríki*.
- 10 Getið þið fundið dæmi um það á okkar dögum að þjóðernishyggja leiði til kúgunar? Búið til veggspjald þar sem kemur fram hver er að kúga hvern og hvar það gerist.

Heimildavinna

- 11 Lesið kvæðið *Föðurland Þjóðverja*.
 - a Hvar er föðurland Þjóðverja samkvæmt kvæðinu?
 - b Hvers vegna haldið þið að tungumálið hafi verið svona mikilvægt fyrir þýska þjóðernissinna í upphafi 19. aldar?
- 12 Lesið *Þýskalandsljóð*.
 - a Reynið að skrifa með ykkar eigin orðum eina setningu með boðskap fyrsta erindisins.
 - b Reynið að skrifa með ykkar eigin orðum eina setningu með boðskap annars erindisins.
 - c Tvö fyrstu erindin eru ekki notuð sem þjóðsöngur Þjóðverja lengur. Hvers vegna haldið þið að hafi verið valið að nota aðeins síðasta erindið?

Kjarni

- * Þjóðernishyggja 19. aldar var krafa um að hver einasti hópur fólks sem talaði sama tungumál og hefði sömu siði og sameiginlega sögu ætti rétt á að stjórna sér sjálfur í eigin þjóðríki. Á þeim landsvæðum sem áttu eftir að verða Þýskaland þróaðist stefna sem var kölluð

þjóðernisrómantík. Hún snerist um að vilja draga fram allt sem þýsk menning ætti ein og sér. Safnað var þýskum ævintýrum, sögnum og þjóðlögum og sagnfræðingar einbeittu sér að því að segja frá atburðum í fortíðinni sem fólk gæti orðið stolt af.

Sameining Ítalíu

Fyrir 1859 var ekkert ítalskt þjóðríki til. Ítalíuskagi skiptist á milli páfaríkisins, tveggja konungsríkja og margra smárikja.

Líkt og Þjóðverjar voru Ítalir í mörgum ríkjum. Þar dreymdi líka marga um þjóðríki, sameinaða Ítalíu.

Stríð við Austurríki

Sá maður sem átti eftir að sameina Ítali hét Camillo Benso di Cavour. Hann var forsætisráðherra í Sardiníu, litlu ríki í norðvesturhorni núverandi Ítalíu. Hann taldi að Austurríki væri mesta hindrunin gegn því að Ítalir sameinuðust í einu ríki af því að tvö mikilvæg svæði á Norður-Ítalíu, Langbarðaland (Lombardia) og Feneyjar (Venezia), tilheyrðu Austurríki. Þess vegna gerði Cavour samning við keisara Frakka, Napóleon 3., um að fara í stríð við Austurríki.

Stríðið braust út sumarið 1859. Eftir aðeins sex vikna bardaga höfðu Frakkar og Sardiníumenn unnið

tvær miklar orrustur og náð stjórn á Langbarðalandi. Cavour vildi halda áfram og taka Feneyjar líka en þá brást Napóleon honum. Hann var hræddur um að önnur ríki kæmu inn í stríðið með Austurríki. Því gerði hann friðarsamning við Austurríki án þess að Cavour vissi. Austurríki fékk að halda Feneyjum í bili.

Uppreisn Ítala

Draumurinn um að sameina Ítalíu hafði þó ekki gleymst. Í fjórum smárikjum á Norður-Ítalíu gerði fólk uppreisn gegn *furstunum* sem stjórn-uðu þeim og ráku þá frá völdum. Uppreisnarmenn kröfðust þess að fá að sameina lönd sín Sardiníu.

Að baki uppreisnunum bjó ekki aðeins óskinn um ítalskt þjóðríki. Furstarnir höfðu stjórnað á úreltan hátt, nánast með einveldi. Íbúarnir vildu fá lýðræðislegri stjórn og þannig stjórn var í Sardiníu. Í mars 1860 var haldin *þjóðaratkvæðagreiðsla* í öllum fjórum ríkjum. Alls staðar valdi meirihlutinn að sameinast Sardiníu. Þar með var öll Norður-Ítalía orðin að einu ríki, fyrir utan Feneyjar.

Næsta skref í sameiningunni var að ná Suður-Ítalíu. Til að koma því í kring fékk Cavour hjálp frá gömlum herforingja og ævintýramanni, Guiseppe Garibaldi.

Fursti: Þjóðhöfðingi sem er ekki kosinn til starfsins heldur hefur tekið það í arf, oftast eftir föður sinn.

✚ Rauði krossinn og Henry Dunant

Mesta orrustan í stríði Frakka og Sardiníumanna við Austurríki var háð við Solferino við Gardavatn sumarið 1859. Þar tóku yfir 300.000 manns þátt í miklu blóðbaði. Um 40.000 hermenn féllu á einum degi. Svisslendingurinn Henry Dunant var þar og horfði á þegar þúsundum hermanna blæddi út af því að þeir fengu ekki hjálp. Það gaf honum hugmyndina um að stofna Rauða krossinn, alþjóðlega stofnun til að hjálpa fólki sem særðist í bardögum, sama í hvaða liði það hefði verið. Enn á okkar dögum vinnur Rauði krossinn að því að hjálpa fólki í nauð, ekki aðeins í bardögum heldur einnig eftir náttúruhamfarir.

Þjóðaratkvæðagreiðsla: Kjósendur, allir sem hafa kosningarétt, kjósa um málefni, oft með því að segja JÁ eða NEI við tillögu frá ríkisstjórn.

Garibaldi og rauðstakkarnir

Giuseppe Garibaldi hafði tekið þátt í upp-reisn þjóðernissinna árið 1834. Fyrir það var hann dæmdur til dauða en tókst að flýja til Suður-Ameríku þar sem hann bjó í mörg ár og barðist í mörgum styrjöldum.

Nú sneri hann heim til að taka þátt í að sameina Ítalíu og barðist með her sjálfboðaliða í stríðinu við Austurríki. Síðan fékk hann skip og vopn hjá Cavour og fór til Sikileyjar með þúsund sjálfboðaliða. Garibaldi og menn hans klæddust rauðum flikum að ofan og voru því kallaðir rauðstakkar. Í maí 1860 lögðu sjálfboðaliðarnir af stað til Sikileyjar á litlum, lekum skipum með ryðgaðar fallbyssur. Sikiley var hluti af konungsríki sem var kallað Sikileyjarnar tvær og náði yfir alla Suður-Ítalíu. Þar ríkti konungur sem var þekktur fyrir miskunnarleysi. Hvernig átti liði Garibaldi að takast að sigra hann?

Frans 1. tók við páfadómi árið 2013.

Ríki páfans

Páfinn er leiðtogi rómversk-kaþólsku kirkjunnar. Þar að auki er hann þjóðhöfðingi í ríki sínu. Fyrir 1860 náði Páfaríkið yfir stór landsvæði á miðri Ítalíu. En Sardiníukonungur lagði þau undir sig og gerði að hluta af Ítalíu. Páfinn hélt aðeins Rómaborg eftir. Árið 1870 tóku Ítalir hana líka og páfinn hélt engu eftir nema litlu hverfi sem heitir Vatikan.

Núna er Páfaríkið minnsta ríki í heimi. Þar búa um 850 manns og nær yfir 0,44 ferkílómetra. Það er álíka stórt og þéttbýlið á Hvolsvelli. Páfinn er enn einvaldur í ríki sínu.

Um alla Evrópu var lítið upp til Guiseppe Garibaldi (1807–'82), líka á Íslandi. Þegar hann fékk skot í öklann árið 1862 var sagt nákvæmlega frá því í fréttatímaritinu Skírnir og sagt „að fösturjörð hans veki nótt með degi við sóttarsængina.“ Rauði stakkurinn sem her hans var þekktur fyrir varð tískuflík í mörgum löndum.

Teikning úr breska blaðinu Punch 17. nóvember 1860. Garibaldi hjálpar Viktor Emmanuel konungi að fara í stígvélið sem Ítalía sýnist vera á landakorti.

Það tókst liðinu vegna þess að það hafði fólkið með sér. Í Palermo á Sikiley hljóp fólk hús úr húsi og varaði íbúana við svo að þeir gætu tekið til vopn sín. Þegar skip rauðstakkanna komu gekk fólk í lið þeirra. Eftir aðeins þrjá daga hafði Garibaldi náð allri Sikiley og sneri til baka til meginlandsins. Samtímis hélt her Sardiníu suður eftir Ítalíuskaganum undir stjórn Viktors Emmanuels konungs og lagði undir sig þau lönd sem páfinn hafði ráðið yfir. Alls staðar voru haldnar þjóðaratkvæðagreiðslur og kjósendur samþykktu að ganga inn í sameinaða Ítalíu.

Sameinuð Ítalía

Í nóvember 1860 hittust Garibaldi og Viktor Emmanuel, konungur Sardiníu. Garibaldi heilsaði konungi og kallaði hann konung Ítalíu. Sjálfur neitaði hann að taka við nokkrum launum fyrir hlutdeild sína og dró sig í hlé í heimabæ sínum.

Árið 1861 var Viktor Emmanuel kosinn fyrsti konungur Ítalíu. Landið var orðið að þjóðríki. Árið 1866 gengu Feneyjar í það og árið 1870 bættist Rómaborg við. Ítalía hafði verið sameinuð með vopnavaldi en einkum af því að ítalska þjóðin vildi sameinast í einu ríki. Það sýndi fólk í þjóðaratkvæðagreiðslum og með því að skipa sér í flokk með Garibaldi.

Sameining Þýskalands

Árið 1848 var órólegt víða í Evrópu. Í hverri borginni af annarri voru gerðar uppreisnir. Uppreisnarmenn kröfðust þess að fólk fengi að taka þátt í að stjórna landinu. Meðal annars var gerð uppreisn í Berlín. Háskólanemar, háskólakennarar, blaðamenn og rit-höfundar streymdu út á göturnar og börðust við hermenn konungs. Berlín var höfuðborg Prússlands og þar var fólk óánægt með hvernig konungur stjórnaði. Þar að auki vildi það að stofnað yrði nýtt lýðræðislegt ríki í öllu Þýskalandi.

Setið á rökstólum í Frankfurt

Konungi Prússa tókst að láta her sinn bæla uppreisnina niður. En hann féllst á að kalla saman stórnarskráring fyrir Þýskaland allt. Í maí 1848 komu fulltrúar frá öllum 39 þýsku ríkjum saman í Frankfurt til að semja sameiginlega stórnarskrá fyrir landið. Þessi samkoma, sem var kölluð Frankfurtaþingið, starfaði í heilt ár. Þar var rætt endalaust um málið án þess að mikið yrði um samkomulag. Allir vildu sameina Þýskaland en hvar átti að draga landamæri þess?

Þegar þingið hafði setið í eitt ár var Prússakonungur búinn að fá nóg. Hann sleit stjórnlagabinginu og samdi stórnarskrána sjálfur. Að vísu veitti hann hluta af íbúunum kosningarétt en hann sýndi líka skýrt að það var hann sem réð, ekki fólk. Auk þess gildi þessi stórnarskrá aðeins fyrir Prússland. Þýskaland var eftir sem áður klofið í 39 ríki.

Járnkanslarinn Otto von Bismarck

„Stóru málunum á okkar tímum verður ekki ráðið til lykta með ræðum og atkvæðagreiðslum – það var stóra skyssan 1848 og 1849 – heldur með járn og blóði.“

Sá sem sagði þessi orð var Otto von Bismarck. Hann varð kanslari Prússakonungs, Vilhjálms 1., árið 1861. Þaðan í frá var það í raun og veru hann sem stýrði Prússlandi. Bismarck var snjall stjórnmálamaður sem oftast kom því fram sem hann vildi. Hann vildi sameina alla Þjóðverja í einu ríki en vildi ekki að það yrði lýðræðisríki þar sem fólk réði. Hann vildi beita valdi til að sameina Þjóðverja undir veldi Prússakonungs. Það tókst honum að gera, ekki með lýðræðislegum aðferðum heldur með þremur styrjöldum.

Kanslari: Forsætisráðherra; sá sem gegnir formennsku í ríkisstjórn.

Árið 1848 gerði fólk uppreisn í Berlín. Götubardagar urðu milli mótmælafólks og hermanna.

Járnkanslarinn Otto von Bismarck.

Árið 1864 her-
námu Prússar og
Austurríkismenn
hertogadæmi
Danakonungs,
Slésvík og Holstein.

Styrjöld við Dani 1864

Hertogadæmin Slésvík og Holstein til-
heyrðu Danakonungi en mikill hluti
íbúanna talaði þýsku og vildi gjarnan
vera í þýsku ríki. Það var réttlætning
Bismarcks fyrir að fara í stríð við Dani
1864. Hann fékk Austurríki til að fara
í það með sér og saman voru Prússar
og Austurríkismenn ofurefli fyrir Dani.
Þeir voru því fljótt þvingaðir til að
afsala sér hertogadæmunum.

Auðveldur sigur Bismarcks í þessu
stríði gerði hann vinsælan í heima-
landi sínu. Nú varð enn auðveldara
fyrir hann en áður að koma sínu fram.

Styrjöld við Austurríki 1866

Prússland og Austurríki áttu að stjórna
hertogadæmunum Slésvík og Holstein
sameiginlega. En þeim tókst ekki að
koma sér saman um það til lengdar.
Bismarck vildi gjarnan sigra Austurríki
í stríði svo að Prússland yrði örugglega
voldugast þýskra ríkja.

Árið 1866 braust stríðið út.
Bismarck sendi prússneska herinn inn
í Holstein, sem Austurríkismenn höfðu
hersetið. Í stríðinu börðust níu þýsk
ríki með Austurríki en Prússar voru
samt sem áður öflugri.

Her Austurríkismanna var skipu-
lagður á gamaldags hátt. Þeir sem
höfðu efni á gátu keypt sér háar her-
foringjastöður án þess að hafa þjálfun
í hermennsku. Prússneski herinn var
öðruvísi. Hann var þekktur fyrir góðan
aga og þar varð enginn herforingi án
þess að vera hæfur til þess. Þess vegna
unnu Prússar sigur. Á stuttum tíma
sigruðu þeir mörg þýsk smáríki og
þvinguðu Austurríkismenn til að draga
sig til baka. Austurríki varð ekki aðeins
að láta Holstein af hendi heldur einnig
Feneyjar. Austurríki var líka skipt í tvo
hluta, þýskan og ungverskan, og fékk
heitið Austurríki-Ungverjaland.

Prússakonungur, Vilhjálmur 1., vildi
helst halda stríðinu áfram og hernema
allt Austurríki en þá neitaði Bismarck.
Hann vissi að það mundi ekki borga
sig þegar lengra liði. Nú var um að
gera að safna öllum þýsku ríkjum
saman gegn sameiginlegum andstæð-
ingi.

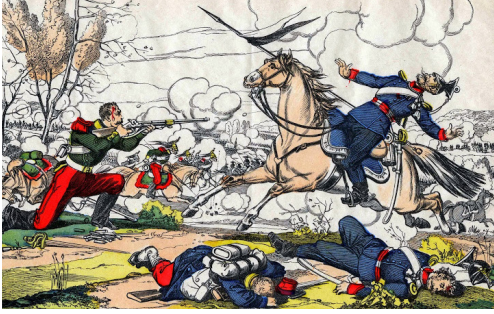
Stríð við Frakka 1870

Bismarck vildi fá suður-þýsku ríkin
með sér í nýja þýska ríkið. En Frakkar
vildu ekki fá öflugt þýskt ríki í
nágrenni við sig. Nú voru þeir orðnir
mesta hindrunin í vegi fyrir samein-
ingu Þjóðverja.

Bismarck beitti slægð til að fá
Frakka til að byrja styrjöld. Einu sinni
þegar Prússakonungur sagði eitt-
hvað ljótt um Frakka gætti Bismarck
þess að franskir blaðamenn fréttu
af því svo að þeir skrifuðu um það í
frönsk blöð. Þar varð fólk bálreitt af

„Framtíð Þýska-
lands. Er hægt að
koma henni undir
einn hatt? Ég held
fremur að hún kom-
ist undir einn brodd-
hjálma.“ Skopmyndin
er úr Berlínarblaði
frá 1864.
Broddhjálmurinn
sem er troðið á
þýsku þjóðina var
höfuðfat prússneska
hersins.

Frönsk áróðursmynd frá upphafi fransk-pýska stríðsins. Myndin sýnir franska hermenn fella pýska árásarmenn.

Því að Prússakonungur hafði móðgað Frakka. Skömmu síðar sagði franska ríkið Prússum stríð á hendur. Þá hafði Bismarck fyrir löngu gert sínar hernaðaráætlanir.

Í þetta skipti hafði Bismarck öll pýsku smárikinn með sér. Því gat hann sent milljón hermenn í stríðið. En mikilvægustu yfirburðir pýska hersins voru samt í járnbrautunum. Þjóðverjar höfðu miklu betra járnbrautanet en Frakkar. Með lestum gátu Þjóðverjar flutt bæði hermenn og birgðir miklu hraðar en andstæðingar þeirra.

Í september 1870 unnu Þjóðverjar úrslitasigur í Sedan í Norður-Frakklandi. Napóleon 3. Frakkakeisari gafst upp og var tekinn til fanga. Í París var barist gegn Þjóðverjum enn um hríð en í febrúar 1871 gáfust menn upp þar líka. Frakkar urðu að fallast á friðarsamninga þar sem þeir létu af hendi til Þjóðverja héruðin sem heita Alsace og Lorraine á frönsku en Elsass og Lothringen á pýsku. Frakkar urðu líka að greiða háar stríðsskaðabætur því að þeir höfðu byrjað stríðið.

Þýska keisaradæmið

Jafnvel áður en Frakkar höfðu lagt niður vopn í París safnaði Bismarck furstum þýsku ríkjanna saman í höllinni Versölum fyrir utan París. Þann 18. janúar 1871 var konungur Prússa, Vilhjálmur 1., útnefndur þar sem keisari Þýskalands. Hann átti að vera

æðsti leiðtogi sameinaðs Þýskalands, ofar öllum furstum. Öll þýsk ríki nema Austurríki höfðu nú verið sameinuð í eitt. Bismarck hafði náð markmiði sínu.

Um allt Þýskaland fagnaði fólk sigrinum yfir Frökkum og hélt upp á sameininguna. En þýska keisaradæmið varð ekki það lýðræðisríki sem marga hafði dreymt um. Flestir Þjóðverjar létu sér þó lynda hvernig landið hafði verið sameinað og Bismarck var hylltur sem hetja.

Með sameiningu Þjóðverja breyttist landakort Evrópu. Þýskaland varð nýtt stórveldi en Frakkland var lamað. Ósigur Frakka í stríðinu varð til þess að margir þeirra vildu hefna sín á Þjóðverjum. Fjandskapur Frakka og Þjóðverja átti eftir að hafa miklar og langvarandi afleiðingar.

Þann 18. janúar 1871 var Vilhjálmur 1. útnefndur keisari Þýskalands. Það gerðist í speglasal frönsku hallarinnar Versala af því að herir Þjóðverja höfðu sigrað Frakka. Maðurinn í hvíta ein-kennisbúningnum á miðri myndinni er Otto von Bismarck. Hann varð fyrsti ríkiskanslari Þýskalands.

Florence Nightingale

Í sögu stjórnmála og styrjalda á 19. öld ber lítið á konum. Þær máttu hvorki kjósa til þjóðþinga né sitja á þeim. Og ekki börðust þær í herjum. Sjálfsagt hafa konur unnið í vopnaverksmiðjum eftir að tekið var að framleiða vopn í verksmiðjum. En í styrjöldum gerðu þær mest af því að hjúkra særðum. Ein kona hefur fengið sess í veraldarsögunni fyrir slík störf. Það var enska hjúkrunarkonan Florence Nightingale (1820–1910). Í svokölluðu Krímstríði, sem Tyrkir, Bretar, Frakkar og Sardíníumenn háðu við Rússa á árunum 1853–'56, gerðist hún sjálfboðaliði við hjúkrun hermanna og komst að því hve ömurlegar aðstæður voru á breskum hersjúkrahúsum. Sagt er að fleiri hermenn hafi látið lífið af farsóttum en fyrir vopnum. Nightingale ofbauð þetta svo að hún stofnaði hjúkrunarskóla í London eftir að heim var komið og lagði með honum grunn að heilbrigðisþjónustu nútímans.

Myndir sem heimildir

Fleira en ritað mál getur veitt okkur fróðleik um fortíðina. Alls konar myndir geta líka gefið upplýsingar um hana. En þær verður að meta á gagnrýninn hátt alveg eins og aðrar heimildir. Hverju vill sá halda fram sem bjó myndina til? Getum við treyst á það sem myndin segir? Er myndin hlutdræg? Er hún gerð til að sannfæra fólk um eitt-hvað eða halda einhverju fram?

- 1 Skoðið frönsku áróðursmyndina á bls. 87.
 - a Hvaða ímynd gefur myndin af stríðinu milli Frakka og Þjóðverja?
 - b Gefur hún rétta mynd af gangi stríðsins?
 - c Hver var tilgangurinn með því að teikna svona mynd?
- 2 Skoðið málverkið af Garibaldi á bls. 84.
 - a Hvaða hugmynd gefur myndin af Garibaldi?
 - b Er myndin hlutdræg?
 - c Hver var tilgangurinn með því að mála myndina?
 - d Á þessi mynd eitthvað sameiginlegt með frönsku áróðursmyndinni?
- 3 Skoðið aðrar myndir í kaflanum. Eru einhverjar þeirra gerðar til að hafa áhrif á skoðanir fólks eða fá það til að trúa einhverju? Hvað vilja höfundar myndanna fá fólk til að hugsa?

Finnið svarið

- 13 Hvað var sameiginlegt með Þjóðverjum og Ítölum fyrir 1860?
- 14 Hvernig var farið að því að sameina Ítalí?
- 15 Hvernig var farið að því að sameina Þjóðverja?

Umræðuefni

- 16 Litið var á Garibaldi sem hetju, mann sem fólk vildi líkjast. Þess vegna komust rauðir stakkar í tísku. Hverjir eru það sem fólk lítur upp til núna? Hverjir geta skapað nýja fatatísku?

Viðfangsefni

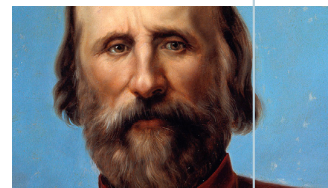
- 17 Hugsið ykkur að þjóð ykkar sé í einhverri sérstakri hættu. Safnið sjálfboðaliðum til að hjálpa henni. Hvernig fáði þið fólk til að koma til liðs við ykkur? Haldið ræður!
- 18 Kynnið ykkur hver er kanslari í Þýskalandi núna.

Heimildavinna

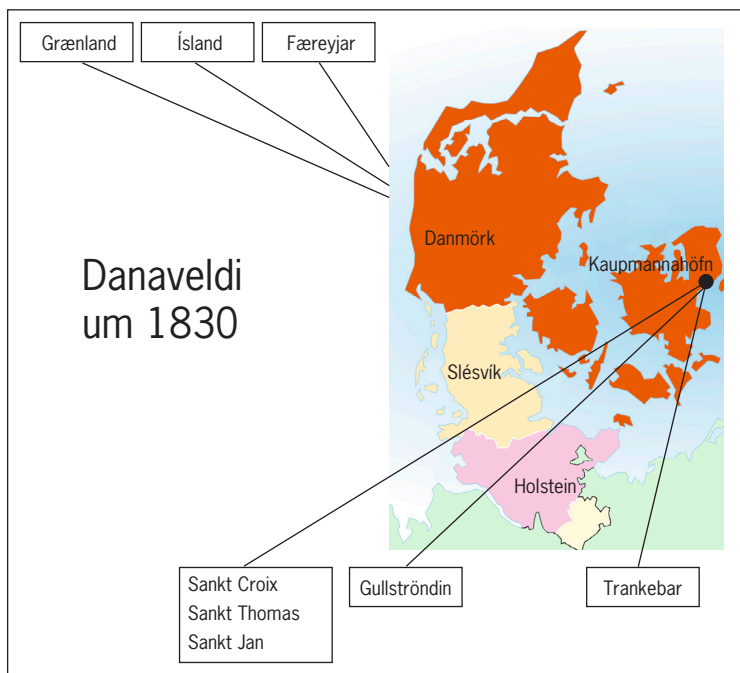
- 19 „Stóru málunum á okkar tímum verður ekki ráðið til lykta með ræðum og atkvæðagreiðslum – það var stóra skyssan 1848 og 1849 – heldur með járn og blóði.“ – Hvað segja þessi ummæli um manninn sem sagði þau, Otto von Bismarck?
- 20 Skoðið skopmyndina á bls. 86.
 - a Hvað merkir það að setja undir einn hatt?
 - b Hvað haldið þið að teiknarinn hafi viljað segja með teikningunni?

Kjarni

- ★ Þjóðernisstefnan varð til þess að mörg lítil ríki sameinuðust í tvö ný þjóðríki, Þýskaland og Ítalíu.
- ★ Þá höfðu Prússar lagt undir sig hertogadæmi Danakonungs, Slésvík og Holstein.
- ★ Cavour og Garibaldi unnu hvert landið af öðru á Ítalíu á árunum 1859–’60. Árið 1861 var konungsríkið Ítalía stofnað.
- ★ Margir Þjóðverjar vildu sameina Þýskaland í einu lýðræðisríki en það tókst ekki. Þess í stað sameinaði Otto von Bismarck landið undir veldi Prússakonungs.

Ísland í Þjóðernisbaráttu

Vandamál Þjóðverja og Ítala á 19. öld var það að þeir voru, hvorir fyrir sig, ein þjóð í mörgum ríkjum. Þegar menn fóru að leggja áherslu á að hver þjóð myndaði sitt sérstaka ríki, öll og óskipt, þurftu þeir að skapa sér nýtt ríki. Vandamál Íslendinga var eiginlega öfugt; þeir voru allir í sama ríki en þar voru svo margir aðrir með þeim. Danaveldi var konungsríki sem náði yfir fólk af mörgum þjóðum. Eftir að Norðmenn hurfu út úr konungdæminu, árið 1814, voru þar, auk Íslendinga, Danir, Þjóðverjar í Slésvík og Holstein, Færeyingar, Grænlandingar og íbúar í nýlendum í Asíu, Afríku og Karíbahafi við austurströnd Ameríku. Til þess að fylgja boðskap þjóðernishyggjunnar um eina þjóð í hverju ríki þurftu Íslendingar að losna út úr Danaveldi og stofna íslenskt þjóðríki. Það átti eftir að taka langan tíma.

Ráðgjafarþing

Þegar þessi saga hefst var Danmörk einvaldsríki. Konungur hafði allt vald sem hann kærði sig um að hafa en auðvitað hafði hann embættismenn í þjónustu sinni til að taka minni háttar ákvarðanir og ráðleggja sér við að taka aðrar meiri háttar. Á Íslandi hafði Alþingi á Þingvöllum verið lagt niður um aldamótin 1800 og landinu var nú stjórnað af embættismönnum konungs sem voru ýmist danskir eða íslenskir.

Fyrst komst örlítil hreyfing á þetta kerfi eftir byltingu sem var gerð í Frakklandi árið 1830. Þá var einn konungur rekinn frá völdum og annar, sem þótti frjálslyndari, valinn í staðinn. Í mörgum löndum Evrópu vakti þetta vonir um aukið frelsi. Danakonungur ákvað þá að koma svolítið til móts við óskir sumra þegna sinna um völd fólksins og stofna til ráðgjafarþinga í ríki sínu. Stofnuð voru fjögur þing, eitt fyrir hertogadæmið Holstein, eitt fyrir hertogadæmið Slésvík, eitt fyrir Jótland og eitt fyrir dönsku eyjarnar. Íslendingum og Færeyingum var ætlað að fá samtals þrjá fulltrúa á þingi dönsku eyjanna. En engum virðist hafa dottið í hug að Grænlandingar eða íbúar nýlendnanna ættu að fá fulltrúa á neinu þingi.

Ráðgjafarþingin lögðu konungi til ráð um ný lög en höfðu engin úrslitavöld. Konungur gat hafnað lögum sem þau höfðu samþykkt og hann gat líka gefið út lög sem þau höfðu hafnað.

Endurreisn Alþingis

Þegar boðskapur konungs um ráðgjafarþingin fjögur var gefinn út kom sú hugmynd upp, bæði meðal Dana og Íslendinga, að rétt væri að endurreisa Alþingi og gera það að ráðgjafarþingi fyrir Íslendinga. Ekki sinnti konungur því og Íslendingar fengu til að byrja með tvo fulltrúa á ráðgjafarþingi dönsku eyjanna sem sat í Hróarskeldu á Sjálandi. Danir kusu sína fulltrúa á þingið, að vísu með afar takmörkuðum kosningarétti karlmanna einna. En ekki varð úr því að samin væru kosningalög fyrir Íslendinga svo að konungur valdi fulltrúa þeirra sjálfur. Hann valdi ýmist Dani sem höfðu gegnt embættum á Íslandi eða Íslendinga sem voru búsettir í Danmörku.

Nokkrum árum síðar, 1839, lést Danakonungur, Friðrik 6., og við tók frændi hans, Kristján 8. Hann hafði verið landstjóri í Noregi 1814 þegar Norðmenn samþykktu stjórnarskrá sína og kusu hann konung. Þessi stjórnarskrá var afar lýðræðisleg á mælikvarða þess tíma og síðan var Kristján talinn hlynntur lýðræði. Því var ætlast til að hann afnæmi einveldið í ríki sínu. Það treysti hann sér ekki til að gera vegna þess að hann vissi að þýskir og danskir íbúar hertogaðamanna kæmu sér aldrei saman um stjórn þeirra. En hann gat sýnt frjálslyndi sitt með því að gera eitthvað fyrir Íslendinga. Hann lagði því til að stofnað yrði sérstakt ráðgjafarþing á Íslandi, að það yrði kallað Alþingi og kæmi saman á Þingvöllum. Tilskipun konungs um þingið var gefin út árið 1843, kosið var til þess 1844 og í fyrsta sinn kom það saman árið 1845, ekki að vísu á Þingvöllum heldur í Reykjavík. Embættismönnum konungs hafði litist betur á þann þingstað.

Holstein lénsgreifi og Baldvin Einarsson
Fyrstur til að nefna á prenti hugmyndina um að veita Íslandi sérstakt ráðgjafarþing var danskur aðalsmaður, Frederik Alfred Holstein að nafni. Árið 1831 gaf hann út bækling um áform konungs um ráðgjafarþing, fagnaði þeim í meginatriðum en sagði (í þýðingu Baldvins Einarssonar):

Eínasta með tilliti til Íslands kynni það mäske að vera efasamt hvört það land er hefir svo marga einka eiginligleika, svo frábrugðna landstjórn og landslög og lögvenjur [...] og þessauk 50.000 innbúa, eigi skyldi álítast sem aðskilið land er fengi landþingisnefnd fyrir sig.

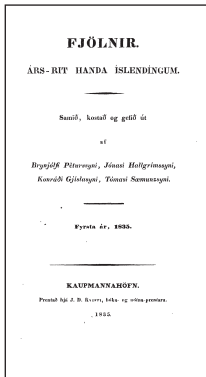
Þegar þetta gerðist gáfu tveir íslenskir háskólanemar í Kaupmannahöfn út ársrit sem þeir kölluðu Ármann á Alþingi. Annar þeirra, lögfræðineminn Baldvin Einarsson, mun hafa skrifað það mestallt. Hann setti fram sömu skoðun og Holstein í bæklingi um efnið á dönsku og endurprentaði hann á íslensku sem grein í Ármanni. Baldvin færði rök að því að Ísland ætti að fá sérstakt ráðgjafarþing og skrifaði:

[...] engum hluta Danaveldis hefir verið eins mikil þörf á landþingisnefnd eins og Íslandi. Fyrst er það svo ólíkt Danmörku (og öðrum löndum í Norðurálfunni) í öllu því sem mikilvægast er, öllu því sem gjörir þjóðirnar að þjóðum. Það er ólíkt Danmörku að landslagi, að loftslagi, að lunderni innbyggjendanna, að málinu, að landslögum, að bjargræðisvegum og atvinnu, að borgaraligri niðurröðun.

Meðan einveldi ríkti í Danmörku hafði Ísland talist vera hérað í danska ríkinu. Stofnun Alþingis sem ráðgjafarþings var fyrsta viðurkenning konungsvaldsins á að það hefði mikla sérstöðu í ríkinu. Ísland var miklu fámennara en nokkur annar ríkishluti sem hafði sérstakt ráðgjafarþing. Þar bjuggu um 57 þúsund íbúar en næstfámennust var Slésvík með um 350 þúsund íbúa eða sex sinnum fleiri.

Baldvin Einarsson

Fjölirnir kom út í Kaupmannahöfn í níu heftum á árunum 1835–'47. Hann var upphaflega gefinn út af fjórum mönnum, Jónasi Hallgrímssyni skáldi, Konráð Gíslasyni málfræðingi, Tómasi Sæmundssyni guðfræðingi og síðar presti og Brynjólfi Péturssyni lögfræðingi. Síðar hurfu sumir þeirra af vettvangi og aðrir bættust við. Fjölirnir var einna fyrstur til að boða rómantík og þjóðernishyggi á íslensku.

Ráðgjafarþing Íslendinga

„Nú hafa Íslendingar fengið Alþingi aftur,“ segja menn. Rétt er það. Þeir eiga að þinga um það í Reykjavík, svo enginn heyri, 19 jarðeigendur úr landinu og einn húseigandi úr Reykjavík og sex konungkjörnir menn og Bardenfleth kammerherra, sem ekki kann íslensku, og Melsteð kammerráð, sem kann dönsku, hver ráð leggja eigi stjórnarráðunum í Kaupmannahöfn um landstjórn út á Íslandi; og vér Íslendingar eigum að kalla þingið Alþingi.

Þetta birtist árið 1844 í ársritinu *Fjölni*, sem nokkrir Íslendingar gáfu út í Kaupmannahöfn. Textinn er skrifaður fyrir kunnuga og þarfnast því skýringa:

Þeir eiga að þinga um það í Reykjavík:

Útgefendur *Fjölneis* lögðu mikið kapp á að Alþingi yrði haldið á Þingvöllum eins og að fornu.

svo enginn heyri: Fjölismenn lögðu kapp á það, eins og allir lýðræðissinnar, að þingið yrði haldið í heyranda hljóði þannig að hver sem vildi gæti hlustað á umræður. Það var ekki ákveðið strax í upphafi en var fljótlega tekið upp.

19 jarðeigendur úr landinu og einn húseigandi úr Reykjavík: Á þingið voru kosnir 20 fulltrúar. Aðeins karlmenn sem áttu jörð eða leigðu til lífstíðar, eða áttu hús í kaupstað, höfðu kosningarétt og rétturinn til að vera kosinn, kjörgengi, var takmarkaður á svipaðan hátt.

sex konungkjörnir menn: Konungur tilnefndi sex menn á þingið, íslenska embættismenn sína.

Bardenfleth kammerherra, sem ekki kann íslensku: Carl Emil Bardenfleth var stiftamtmaður yfir Íslandi, æðsti embættismaður konungs á landinu. Hann gegndi starfi konungsfulltrúa á þinginu. Þar hafði konungsfulltrúi

einn rétt til að tala dönsku.

og *Melsteð kammerráð, sem kann dönsku:* Páll Þórðarson Melsteð var skipaður aðstoðarmaður konungsfulltrúa á þinginu og hefur líklega þýtt ræður hans á íslensku.

Í framhaldi af þessu gerir greinarhöfundur tillögur um breytingar á skipulagi Alþingis:

- 1) Kosningaréttur verði ekki takmarkaður við neitt annað en að kjósandinn sé fjárráða – eða í mesta lagi að hann eigi fimm *hundruð*. – Kosningaréttur kvenna er ekki nefndur, enda datt fáum hann í hug á þessum tímum.
- 2) Kjörgengi verði ekki takmarkað við neina eign.
- 3) Þjóðkjörnum alþingismönnum verði fjölgað upp í 42.
- 4) Alþingi verði haldið á Þingvöllum.
- 5) Aðeins verði töluð íslenska á þinginu.
- 6) Þingið verði haldið í heyranda hljóði svo að allir mættu koma og hlusta á umræður.

Aðeins einni af þessum kröfum var sinnt. Þingið var opnað fyrir áheyrendum.

Hundrað: Upphaflega vaðmálsstrangi sem var stórt hundrað (120) álna á lengd en á 19. öld kýrverð í hvaða eign sem var.

Lýðræðisbylting í Danmörku

Hér á undan hefur verið minnst á byltingaölduna sem reið yfir Evrópu árið 1848. Í Danmörku vildi svo til að konungaskipti urðu snemma á þessu ári. Kristján 8. lést og við tók sonur hans, Friðrik 7. Hann var frá upphafi ákveðinn í að leggja niður konungseinveldið og taka upp lýðræði líkt því sem þá tíðkaðist í sumum Evrópulöndum. Kosið var til stjórnlagabings sem samdi stjórnarskrá fyrir ríkið veturinn 1848–'49 og lauk starfi sínu sumarið eftir. Konungur staðfesti stjórnarskrána 5. júní 1849 og hefur sá dagur síðan verið þjóðhátíðardagur Dana. Með stjórnarskránni tóku Danir upp þingbundna konungsstjórn í stað einveldisins. Þeir stofnuðu löggjafarþing og ekkert gat orðið að lögum nema þingið samþykkti það og konungur staðfesti síðan lögin.

Hvað með Ísland?

Hver átti að verða staða Íslands í þessu nýja stjórnkerfi? Átti það að verða hluti af danska ríkinu og eiga fulltrúa á löggjafarþingi Dana? Eða átti það að fá sérstakt löggjafarþing og jafnvel sérstaka ríkisstjórn? Jón Sigurðsson lét fyrstur manna uppi skoðun um það á prenti, í Nýjum félagsritum 1848. Hann taldi að Alþingi ætti að verða löggjafarþing Íslendinga. Síðan ætti það að fá landstjórn með landstjóra og þremur „meðstjórnendum“. Þeir hefðu aðsetur á Íslandi en meðstjórnendurnir yrðu til skiptis í Kaupmannahöfn og sætu þá í ríkisráði Dana. Landstjórnin var hugsuð sem nokkurs konar ríkisstjórn fyrir Ísland en Jón Sigurðsson gerði aldrei kröfu um að Ísland yrði kallað ríki eða að konungssambandi við Dani yrði slitið.

Um sumarið voru haldnir fundir um stöðu Íslands í ríkinu, bæði í Reykjavík og á Þingvöllum. Þaðan voru sendar ályktanir til konungs. Hann svaraði með bréfi 23. september þar sem hann sagði að ekki yrðu teknar endanlegar ákvarðanir um stöðu Íslands fyrr en málið hefði verið borið undir Íslendinga á fundi í landinu sjálfu. Íslendingum var lofað sérstöku stjórnlagabingi! Það leit ekki illa út.

Alþing hið nýja

Skáldið og Fjölnismaðurinn Jónas Hallgrímsson fagnaði boðskap konungs um endurreisn Alþingis með kvæði undir fornum bragarhátum norrænna manna. Meðal annars mærdi hann konung fyrir að gefa Íslendingum Alþingi. Hann lætur það gerast á samkomu og leggur konungi orð í munn:

...

Stóð hann upp af stóli,
studdist við gullsprotta:
„Frelsi vil eg sæma
framgjarnan lýð,
ættstóran kynstaf
Ísafoldar.

Ríða skulu rekkar,
ráðum land byggja,
fólkðjarfir firðar
til fundar sækja,
snarorðir snillingar
að stefnu sitja,
þjóðkjörin þróðumenni
þingsteinum á.

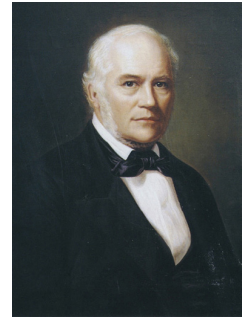
Svo skal hinu unga
Alþingi skipað
sem að sjálfir þeir
sér munu kjósa.
Gjöf hefi eg gefið,
gagni sú lengi
foldu og firðum
sem eg fremst þeim ann.“

Þögn varð á ráðstefnu,
þótti ríkur mæla
fagureygur konungur
við fólkstjórum horfði.
Stóð hann fyrir stóli,
studdist við gullsprotta.
Hvergi getur tignarmann
tígulegri.

Sól skín á tinda.
Sofið hafa lengi
dróttir og dvalið
draumþingum á.
Vaki vaskir menn,
til vinnu kveður
giftusamur konungur
góða þegna.

Jón Sigurðsson

Árið 1833 sigldi Jón Sigurðsson (1811–'79), prestssonur frá Hrafnseyri í Arnarfirði, til Kaupmannahafnar og tók að leggja stund á málfræði. Hann skipti sér lítið af stjórnmálum framan af en árið 1841 fór hann fyrir hópi Íslendinga sem byrjuðu að gefa út ársrit á íslensku, Ný félagsrit. Af því komu út 30 árgangar. Jón bjó alla tíð í Kaupmannahöfn og hafði einkum atvinnu af handritarannsóknum og útgáfu fornrita. Hann var alþingismaður frá upphafi Alþingis og fram á sitt síðasta ár. – Þá kom Alþingi saman aðeins annað hvert ár, einn eða tvo mánuði að sumrinu, svo að alþingismaður gat sótt það þótt hann ætti heima í Kaupmannahöfn. – Jón var meiri nýjungamaður og minni þjóðernissinni en Fjölnismenn, vildi til dæmis halda Alþingi í Reykjavík fremur en á Þingvöllum. Brátt gerðist Jón leiðtogi Íslendinga í sókn þeirra til sjálfstæðis og lýðræðis og hefur orðið þjóðhetja okkar. Staða hans er að sumu leyti lík þeirri sem Garibaldi fékk hjá ítölum. En leiðir þeirra til frægðar voru ólíkar. Garibaldi var stríðshetja en Jón og félagar hans börðust aldrei með vopnum.

Úr lagasafninu Lovsamling for Island

stemt, er det dog ikke Vor Hensigt, at de Grundbestemmelser, der med Hensyn til Islands særegne Forhold maatte være nødvendige for at ordne denne Landsdeels forfatningsmæssige Stilling i Riget, skulle endeligen vedtages, førend efter at Islænderne i en egen Forsamling i Landet derover ere hørte, og at det

Loforð konungs 23. september 1848 um sérstakt stjórnlagaping handa Íslendingum. Oft áttu Íslendingar eftir að vitna til þessara orða þegar þeim fannst Danir tregir að veita þeim aukna sjálfstjórn.

... er það þó ekki ætlun vor að þær fullnaðarákvarðanir sem með tilliti til sérstakra aðstæðna á Íslandi kunna að vera nauðsynlegar til að skipuleggja hina stjórnskipulegu stöðu þessa landshluta í ríkinu verði samþykktar endanlega fyrr en Íslendingar hafa látið í ljós álit sitt á þeim á eigin samkomu í landinu ...

Louise Danner

Fríðrik 7. þótti ekki mikill stjórnandi. Þó steig hann mesta gæfu-spor sem stjórnandi gat stigið þegar hann lagði einveldi sitt niður friðsamlega og leyfði Dönum að taka upp lýðræðisstjórn – á þess tíma mælikvarða. Meðal þess sem menn höfðu á móti Fríðriki var að hann gekk að eiga Louise Danner, konu sem var óskilgetin kaupmannsdóttir, ballettdansari að atvinnu og hafði sjálf eignast barn utan hjónabands. Þetta þótti ekki viðeigandi fyrir konung en í raun var frú Danner gáfuð, dugleg og metnaðargjörn kona. Sennilega hefur hún haft góð áhrif á konunginn.

Leiðtogadýrkun

Sigurður Guðnason var bóndasonur á þrítugsaldri norður í Þingeyjarsýslu þegar Alþingi var stofnað í Reykjavík. Hann var svo hrifinn af Jóni Sigurðssyni að hann gerði sér ferð suður til Reykjavíkur sumarið 1845, aðallega til að hitta Jón. Veturinn eftir skrifaði Sigurður Jóni:

Ég hef verið gefinn fyrir að lesa bækur en Biblían og Íslendingasögur voru þær einu sem ég hafði allt þangað til blessuð Félagsritin yðar komu, sem ég hef keypt árlega. Síðan ég fór að lesa þau þá hefir hugur minn snúist í allt annað horf en hann áður var. Þau elska ég mest allra bóka sem ég þekki, þeim á ég að þakka dálítinn áhuga sem kominn er í mig til að hugsa um hag fósturjarðarinnar. Þau hafa sýnt mér ljóslega á alla vegu hvursu í einu orði að segja allri landstjórninni sé skaðlega ábótavant í öllu og hvursu nauðsynlegt væri að bæta hag hennar. Það veit Guð mér er annt um föðurlandið og ég bið sífellt hans einskæru náð að gefa mér vit og krafta til að geta orðið þarfur maður í mannafélagi. Guð almáttugur efli hjá mér þann vísdom sem kennir mér að þekkja það rétta gagn mitt og þjóðar minnar.

Ingibjörg Einarsdóttir

Kona Jóns Sigurðssonar hét Ingibjörg Einarsdóttir (1804–'79), kaupmannsdóttir úr Reykjavík. Þau bjuggu saman í Kaupmannahöfn í 34 ár, 1845–'79, þegar þau létust bæði með nokkurra daga milli-bili. Á heimili þeirra var jafnan opið hús fyrir Íslendinga á miðvikudagskvöldum þar sem hlutverk Ingibjargar var að standa fyrir veitingum.

Heimili þeirra Jóns og Ingibjargar var á næstefstu hæð í húsi við Østervoldgade, nú nr. 12. Löngu síðar var íslenska ríkinu gefið húsið og síðan er þar menningarmiðstöð Íslendinga í Kaupmannahöfn og nágrenni.

Þjóðfundur

Stjórnlagagæing Íslendinga var haldið í Reykjavík og hefur jafnan verið kallað þjóðfundur. Það var ekki haldið fyrr en sumarið 1851 en þá hafði byltingaaldan í Evrópu hnigið og íhaldsöflin voru í sókn um alla álfuna. Breytt afstaða stjórnarinnar kom strax fram í því að sendur var 25 manna danskur herflokkur til Íslands. Stjórnvöld hafa átt von á uppþotum, sem komu þó aldrei.

Breytt afstaða dönsku stjórnarinnar sást líka á frumvarpi hennar að lögum „um stöðu Íslands í fyrirkomulagi ríkisins og um ríkisþingskosningar á Íslandi“ sem var lagt fyrir fundinn. Þar voru þessi atriði mikilvægust:

1. Íslendingar áttu að fá fulltrúa á ríkisþingi Dana og teldist Ísland þannig tvímælalaust hluti af danska ríkinu.
2. Í ákveðnum íslenskum innanlandsmálum átti löggjafarvald ekki að

vera í höndum danska ríkisþingsins heldur konungs sem setti lög með einhverri hlutdeild Alþingis. Að minnsta kosti héldi Ísland ráðgjafarvaldi sínu og fengi auk þess fjárveitingarvald.

Þjóðfundarmenn sömdu gerólikt frumvarp þar sem gert var ráð fyrir nokkurn veginn sama stjórnkerfi og Jón Sigurðsson hafði lagt drög að í Nýjum félagsritum 1848. Aðalatriði þess voru:

1. Íslenskt þing hefði löggjafarvald í íslenskum innanlandsmálum en Ísland ætti ekki fulltrúa á ríkisþingi Dana.
2. Landstjórn, eins konar ríkisstjórn Íslands, starfaði á Íslandi en hefði erindreka í Kaupmannahöfn.

Þjóðfundarmenn voru varla byrjaðir að ræða þessi mál þegar konungsfulltrúi sleit þinginu við hávær mótmæli þingfulltrúa.

Jón Sigurðsson

Ég mótmæli í nafni konungs og þjóðarinnar þessari aðferð og ég áskil þinginu rétt til að klaga til konungs vors yfir lögleysu þeirri sem hér er höfð í frammí.

Trampe greifi, konungsfulltrúi

Og lýsi ég þá yfir í nafni konungs að fundinum er slitið.

Vér mótmælum allir!

Kjarni deilunnar um stöðu Íslands og stjórnskipun

Í deilu Dana og Íslendinga um stöðu Íslands voru mörg ágreiningsefni enda hefur mörgum reynst erfitt að átta sig á henni. Þess vegna er rétt að einbeita sér að algerum aðalatriðum málsins.

Sé lítið á málið í stærstu dráttum var aðalatriðið aðeins eitt: hvernig *ríkisvald* yfir Íslandi ætti að skiptast á milli danskra aðila með aðsetur í Danmörku og íslenskra aðila með aðsetur á Íslandi. En þetta ríkisvald sem deilt var um var einkum í höndum tveggja stofnana, annars vegar *löggjafarþings*, hins vegar *ráðherra í ríkisstjórn*. Aðrir aðilar ríkisvalds, svo sem konungur sjálfur eða dómstólar, koma lítið við sögu fyrr en á 20. öld.

Löggjafarþing fer með *löggjafarvald*, það semur og setur lög. En það fer ekki með þetta vald allt vegna þess að þjóðhöfðinginn gat, og getur enn hjá okkur, neitað að staðfesta lög sem þingið hefur samþykkt.

Ráðherrar í ríkisstjórn fara einkum með *framkvæmdarvald*, vald til að stjórna ríkinu samkvæmt lögum. En

upphaflega voru ráðherrarnir ráðgjafar konungs – og eru að vissu leyti enn ráðgjafar þjóðhöfðingjans, formlega. Það eru ráðherrar sem leggja lagafrumvörp þingsins fram við forseta til að hann staðfesti þau. Á 19. öld réðu ráðherrar þess vegna miklu um löggjöf.

Á einveldistímanum í Danaveldi fóru konungur og ráðgjafar hans með allt þetta vald. Aðeins með stofnun Alþingis 1843 fengu fulltrúar Íslendinga rétt til að láta í ljós álit sitt á nýrri löggjöf en danska stjórnin hafði enga skyldu til að fara að ráðum þeirra. Á þjóðfundinum 1851 ætluðust Íslendingar til að þeir fengju báðar valda-stofnanirnar til Íslands, löggjafarþing og ráðherravald. En danska stjórnin synjaði þeim um hvort tveggja, nema hvað Alþingi átti hugsanlega að fá einhvern hluta löggjafarvalds í sérmálum Íslands. Um þetta stóð deilan. Á næstu áratugum var svo komist að niðurstöðu um þessi ágreiningsmál, fyrst með málamiðlun, síðan með sigri Íslendinga.

Stöðulög 1871

Eftir þjóðfundinn 1851 þrefuðu Danir og Íslendingar í tæpa tvo áratugi um stöðu Íslands í ríkinu áður en komist var að samkomulagi. Alþingi sendi konungi frumvörp að stjórnarskrá fyrir Ísland en konungur neitaði að staðfesta þau. Konungur sendi Alþingi frumvörp að stjórnarskrá fyrir Ísland en Alþingi hafnaði þeim eða breytti þeim svo mikið að konungur neitaði að staðfesta þau. Loks gáfust Danir upp á stappinu. Danska þingið samþykkti lög um stöðu Íslands í ríkinu og konungur staðfesti þau 2. janúar 1871 án þess að þau hefðu verið borin undir Alþingi. Þessi lög eru alltaf kölluð stöðulögin.

Í stöðulögunum var á margan hátt undirbúið að Íslendingar gætu tekið að sér stjórn eigin innanlandsmála. Meðal annars voru sérmál Íslands skilgreind. Þar voru talin flest ríkismál-efni innanlands, svo sem dómgæsla, lögreglumál, kirkjumál, kennslumál, heilbrigðismál, samgöngur innanlands, atvinnuvegir og skattar. Hins vegar töldust til dæmis samgöngur milli Íslands og Danmerkur sameiginleg mál, líka stjórnarskrifstofa Íslandsmála

í Kaupmannahöfn. Þessi mál áttu að lúta stjórn Dana.

Margir Íslendingar voru sárir yfir setningu stöðulaganna vegna þess að þau voru sett einhliða af danska þinginu og dönskum ráðherra. Hins vegar opnuðu þau leið að heilmikilli sjálfstjórn Íslendinga. Eftir var aðeins að komast að niðurstöðu um hvaða stofnanir ættu að fara með æðstu stjórn þessara mála.

Vandinn og lausnin

Sárindi Íslendinga við Dani vegna stöðulaganna birtust meðal annars í því að þeir gerðu nú ýtrustu kröfur í sjálfstjórnarmálum sínum og kröfðust þess að fá báðar mikilvægustu stofnanir ríkisvalds yfir Íslandi heim til Íslands:

- a) *löggjafarþing*, að Alþingi yrði veitt löggjafarvald, ásamt konungi, í sérmálum Íslands;
- b) *ráðherravald*, að ráðherrar Íslandsmála, einn eða fleiri, hefðu aðsetur sitt á Íslandi.

En ráðherrar voru ráðgjafar konungs; urðu þeir þá ekki að hafa aðsetur þar sem konungur var? Þann vanda vildu

NÆRMYND

Olufa Finsen

Fáir danskir embættismenn störfuðu á Íslandi en með þeim bárust óneitanlega menningaráhrif frá þjóð sem var komin lengra á þróunarbraut Evrópumanna. Á árunum 1865–'83 gegndi til dæmis danskur maður af íslenskum ættum, Hilmar Steindór Finsen, æðstu embættum konungs á Íslandi, fyrst embætti stiftamtmanns, síðar (frá 1873) nýju embætti landshöfðingja. Aldönsk kona hans fluttist með honum til Íslands, Olufa Finsen að nafni. Hún var góður tónlistarmaður, kenndi söng og samdi til dæmis tónverk sem var flutt við jarðarför Jóns Sigurðssonar forseta og Ingibjargar Einarsdóttur í Reykjavík 1880.

Íslendingar nú leysa með því að stofna starf *landstjóra* eða *jarls* á Íslandi. Hann yrði þá eins konar ímynd eða staðgengill konungs á landinu.

Danir sögðu að þetta fyrirkomulag mundi rífa Ísland út úr ríkinu og það vildu þeir ekki. Þeir voru jafnvel sumir svolítið stoltir af því að hafa Ísland í ríki sínu af því að Íslendingar höfðu skrifað merkilegar bókmenntir á norrænu, Íslendingasögurnar og fleiri sögur. Þeir höfðu líka varðveitt forna norræna tungumálið betur en nokkur þjóð önnur. Það þótti mikils virði á tímum þegar þjóðerniskennd blómstraði.

Báðir aðilar vildu leysa þennan vanda. Hvernig var það hægt?

Hugmyndin um lausn varð til á Alþingi árið 1873. Sá sem fyrstur nefndi hana í þingræðu var fulltrúi

konungs á þinginu, Hilmar Finsen landshöfðingi. Hugmyndin byggðist á því að verið var að undirbúa mikla þjóðhátíð árið eftir í tilefni af því að þá voru talin þúsund ár frá því að landnám Íslands hafði hafist. Samkvæmt Landnámabók höfðu þeir Ingólfur Arnarson og Hjörleifur fóstbróðir hans farið í landnámsferð sína til Íslands árið 874. Nú stakk landshöfðingi upp á að Íslendingar bæðu konung að gefa sér stjórnarskrá í tilefni af þúsund ára afmælinu 1874. Alþingi samþykkti það.

Úr Landnámabók:

Sumar það er þeir Ingólfur fóru til að byggja Ísland [...] var liðið frá [...] holdgan drottins átta hundruð ára og sjö tigir og fjögur ár.

Viðbúnaður við komu Kristjáns konungs 9. í Reykjavík sumarið 1874. Reist hefur verið fánaborg á bryggjunni. Úti fyrir eru stærri og smærri seglskip. Þá var enn engin höfn í Reykjavík og þurfti að flytja fólk og varning á milli skipa og lands í arabátum. Þetta var í fyrsta sinn sem konungur Íslendinga kom til landsins.

Stjórnarskrá 1874

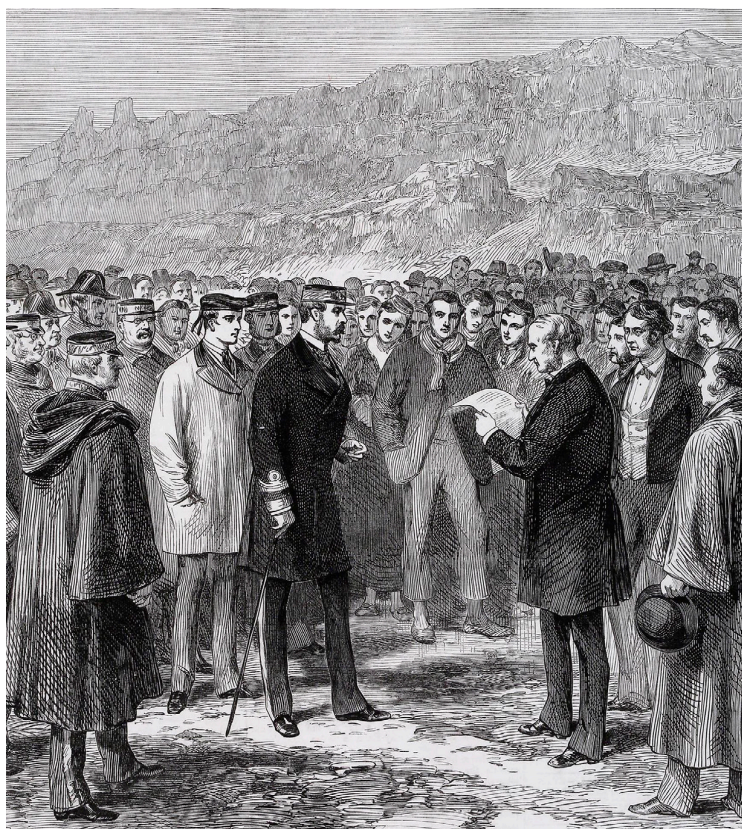
Konungur gat ekki annað en orðið við beiðni Alþingis og lögleitt stjórnarskrá fyrir Ísland, enda ætlaði hann að koma til landsins sumarið 1874 og vera viðstaddur þjóðhátíð. Hann gat ekki annað en sinnt einhverjum kröfum Íslendinga en ekki gat hann látið undan þeim öllum. Augljósa lausnin var sú að verða við annarri meginkröfunni en ekki hinni:

- a) Alþingi fékk löggjafarvald í sér-
málum Íslands, ásamt konungi auð-
vitað.
- b) Ráðherra Íslandsmála var framvegis
einn af ráðherrum dönsku ríkis-
stjórnarinnar í Kaupmannahöfn.
Hann fór í flestum tilfellum með
vald konungs yfir Íslandi. Æðsti
undirmaður hans á Íslandi var kall-
aður landshöfðingi.

Stjórnarskrá þessa efnis gekk í gildi 1. ágúst. Daginn eftir var aðalhátið þjóðhátíðarinnar. Konungur var viðstaddur hátíðarhöldin í Reykjavík og ávarpaði samkomu sem var haldin í Öskjuhlíð.

Tímamót

Enn hafði ekki orðið til þjóðríki á Íslandi. Landið var enn hluti danska ríkisins. Baráttan fyrir auknu sjálfstæði var ekki á enda heldur. Nú var eftir að berjast fyrir séríslensku ráðherravaldi og ekki leið á löngu uns sú barátta hófst. En þar var enn nokkuð langt í árangur. Því er rétt að láta þá sögu bíða og snúa sér þess í stað að nokkru sem var að gerast úti í heimi.

Stjórnarskrá um hin sérstaklegu mál- efni Íslands

1. *grein:* Í öllum þeim málefnum sem samkvæmt lögum um hina stjórnarlegu stöðu Íslands í ríkinu,
2. janúar 1871, 3. gr., varða Ísland sérstaklega hefir landið löggjöf sína og stjórn út af fyrir sig á þann hátt að löggjafarvaldið er hjá konungi og Alþingi í sameiningu, framkvæmdarvaldið hjá konungi og dómvaldið hjá dómendum.

Grímur Thomsen skáld flytur Kristjáni konungi 9. ávarp á Þingvöllum 7. ágúst 1874. Þar var haldin þriggja daga þjóðhátíð 5.–7. ágúst. Síðasta daginn kom konungur við þar á leið sinni austan frá Geysi til Reykjavíkur.

Ættjarðarljóð

Tími þjóðernishyggjunnar var tími ættjarðarljóðanna, um alla Evrópu og líka á Íslandi. Að vísu voru þau ekki alger nýjung á 19. öld. Til dæmis hafði austfirski skáldið séra Einar Sigurðsson í Eydölum ort langt kvæði sem heitir Gæði Íslands strax um aldamótin 1600. Því lýkur á orðunum:

*Því vil eg elska Ísaláð
og yfir það kalla drottins náð
en aldrei af því láta.*

En slíkar ástarjátningar til landsins og lýsing á fegurð þess urðu margfalt algengari á 19. öld:

Bjarni Thorarensen (1786–1841):

*Eldgamla Ísafold,
ástkæra fósturmold,
fjallkonan fríð!
Mögum þín muntu kær
meðan lönd gyrðir sær
og gumar girnast mær,
gljár sól á hlíð.*

Jónas Hallgrímsson (1807–1845):

*Þið þekkið fold með blíðri brá
og bláum tindri fjalla
og svanahljómi, silungsá
og sælu blómi valla
og bröttum fossi, björtum sjá
og breiðum jökulskalla –
drjúpi' hana blessun drottins á
um daga heimsins alla.*

Jón Thoroddsen (1819–1868):

*Ó, fögur er vor fósturjörð
um fríða sumardaga
er laufin grænu litka börð
og leikur hjörð í haga,
en dalur lyftir blárri brún
mót blíðum sólar loga
og glitrar flötur, glóir tún
og gyllir sunna voga.*

Ólöf Sigurðardóttir frá Hlöðum (1857–1933):

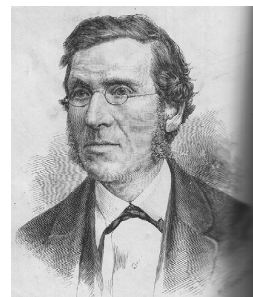
*Litla eyjan, landið mitt,
legg ég mig í fangið þitt.
Æ, hvað þér er ósköp kalt,
autt og nakið brjóstið allt.
Nakta má ei næða þig,
nei, við skulum klæða þig.
Grösin verða að græða þig,
Guð og menn að fæða þig.*

Fjallkonan var tákn Íslands. Þessa mynd af henni gerði þýskur myndlistarmaður, J.B. Zwecker, eftir fyrirsögn Íslendinga.

NÆRMYND

Söfnun þjóðsagna var þáttur í þjóðernisvakningu Evrópumanna á 19. öld. Duglegasti þjóðsagnasafnarinn á Íslandi var Jón Árnason (1819–'88) bókavörður í Reykjavík. Hann átti bréfaskipti við menn víðs vegar um landið og fékk þá til að skrifa upp fyrir sig sögur. Fyrst kom út úrval úr þjóðsagnasafni Jóns í tveimur bindum 1862–'64. Heildarsafn kom út í fimm bindum á árunum 1954–'61.

Finnið svarið

- 21 Hvernig er hægt að skilgreina merkingu orðsins *ráðgjafarþing* samkvæmt því sem sagt er í kaflanum?
- 22 Jón Sigurðsson var meiri nýjungasinni og minni þjóðernissinni en Fjölnismenn, segir í klausunni um hann. Í hvaða máli kom það einkum fram?
- 23 Á bls. 98 má ráða í hvað staða æðsta fulltrúa konungs á Íslandi var kölluð. Hvað var hún kölluð:
- a fram til 1873?
 - b frá 1873?
- 24 Margir Íslendingar voru sárir yfir setningu stöðulaganna 1871, segir hér að framan. Hvers vegna urðu þeir sárir?

Umræðuefni

- 25 Hvers vegna haldið þið að Íslendingum og Færeyingum hafi verið ætlað að eiga þátt í ráðgjafarþingi en ekki Grænendingum eða íbúum nýlendna í fjarlægari löndum?
- 26 Hvað finnst ykkur um bréfkláusu Sigurðar Guðnasonar á Ljósavatni til Jóns Sigurðssonar? Þið getið fallist á eina, enga eða fleiri af tillögunum hér á eftir:
- a Hún er vitnisburður um fallega, einlæga, heilbrigða ættjarðarást.
 - b Hún er einkennilega barnaleg, skrifuð af fullorðnum manni.
 - c Hún er full af þjóðernishyggju sem gat auðveldlega orðið hættuleg.
 - d Hún er meinlaus en ekki sérstaklega mikilvæg.
 - e Eitthvað annað.

Heimildarvinna

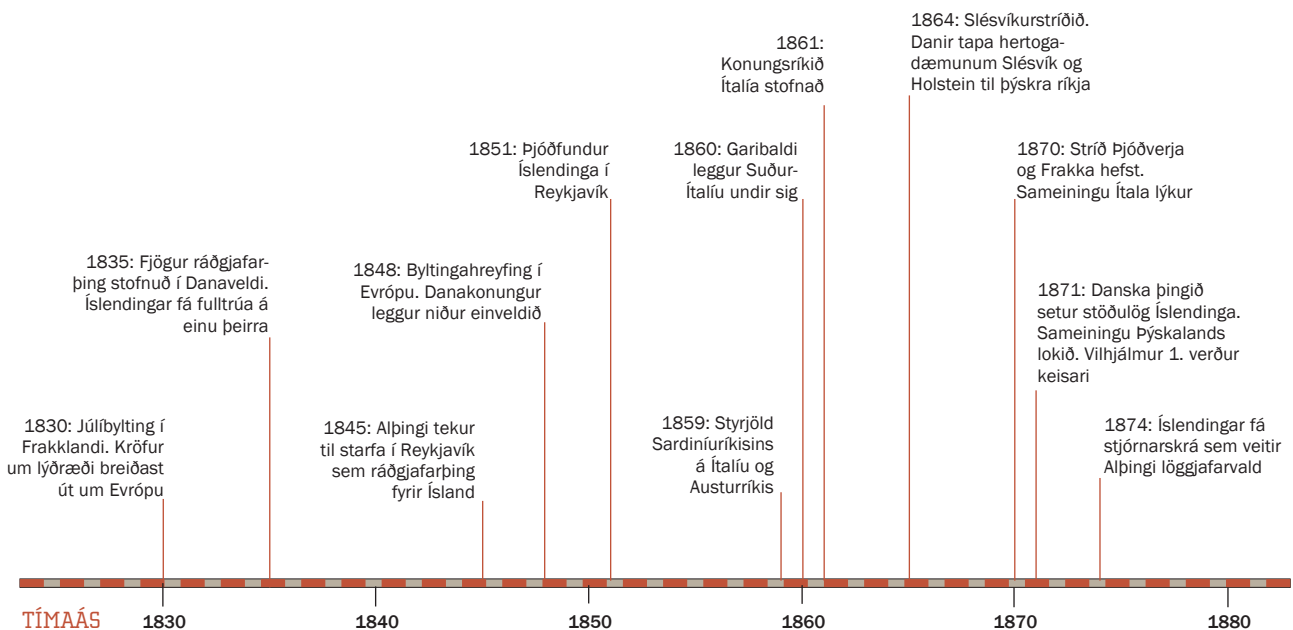
- 27 Lesið erindin úr ættjarðarkvæðunum.
- a Gerið lista eða annars konar yfirlit yfir kosti Íslands samkvæmt kvæðunum. Hvers vegna elska skáldin landið?
 - b Eitt skáldanna sker sig úr fyrir að finna til með landinu og vilja gera eitthvað til að hjálpa því. Hvert þeirra gerir það og hvernig vill það hjálpa?
- 28 Vinnið saman tvö og tvö og endur-segið orð Holsteins á sem eðlilegastrí nútímaíslensku. Notið til dæmis orðið *ráðgjafarþing* þegar Baldvin Einarsson þýðir orð Holsteins lénsgreifa með landþingisnefnd.
- 29 Vinnið saman tvö og tvö og endur-segið klausuna úr Ármanni á Alþingi (bls. 91) á eðlilegu nútímamáli.
- 30 Skoðið upphaf 1. greinar stjórnarskrárinnar 1874 sem er birt hér á bls. 100. Umorðið það á skýru og auðskiljanlegu máli. Reynið að teikna skýringarmynd af kerfinu sem þarna er mælt fyrir um.

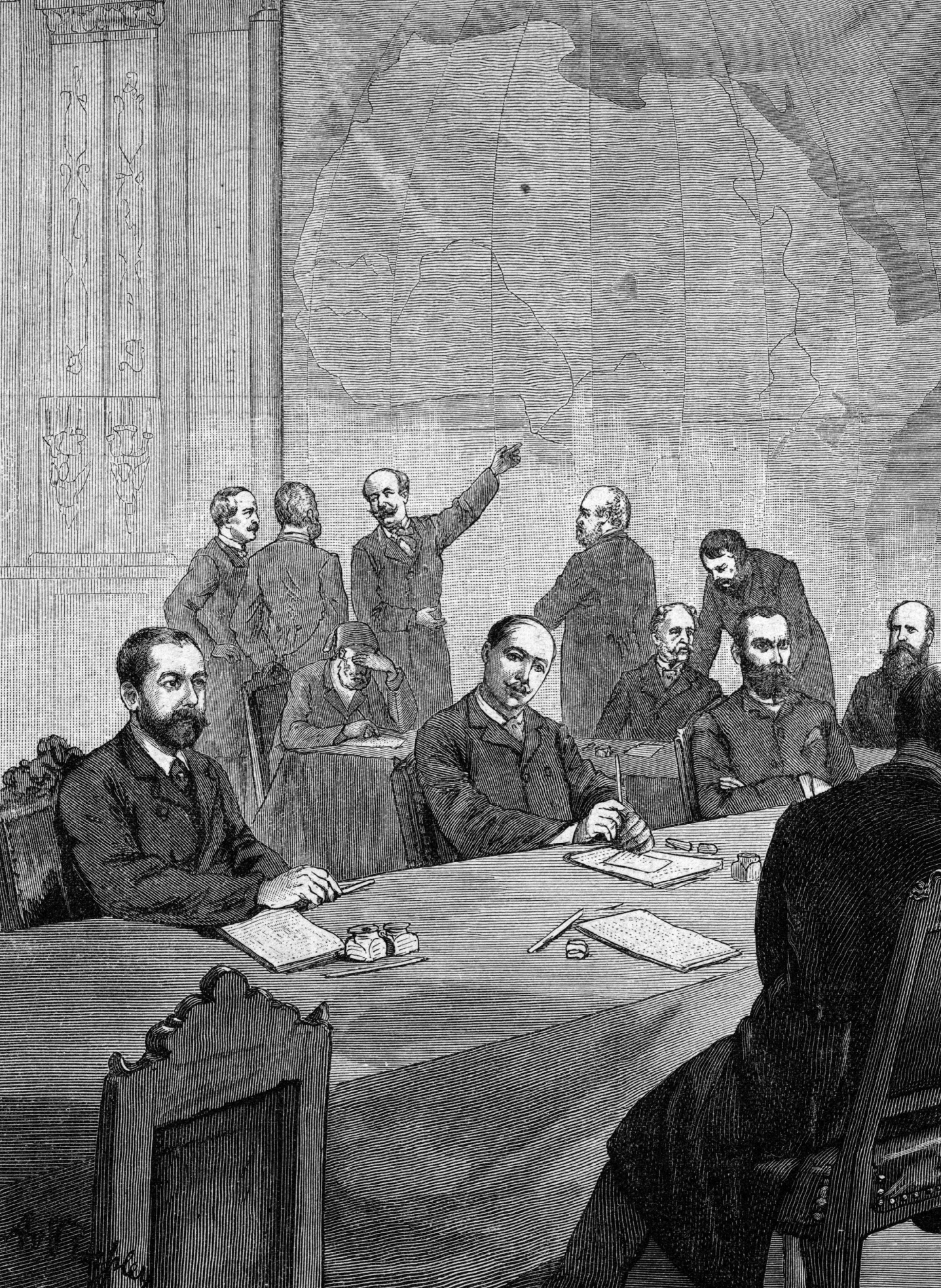
Viðfangsefni

- 31 Veljið þrjá mikilvægustu atburðina á tímaásnum hér á eftir. Hvers vegna eru einmitt þessir atburðir mikilvægastir?
- 32 Kröfur Fjölnismanna um breytingar á skipulagi Alþingis voru sprottnar af þjóðernishyggju og lýðræðisstefnu. Flokkið þær í tvennt eftir því hvort þær eru frekar þjóðernislegar eða lýðræðislegar. Vinnið verkefnið í litlum hópum og berið niðurstöður hópanna svo saman.
- 33 Berið saman skoðun Jóns Sigurðssonar á stjórnskipun Íslands eins og sagt er frá henni á bls. 94 og tillögu Íslendinga um sama efni á þjóðfundinum 1851 eins og henni er lýst á bls. 96. Finnið þessi sömu atriði í kaflanum um kjarna deilunnar á bls. 97.

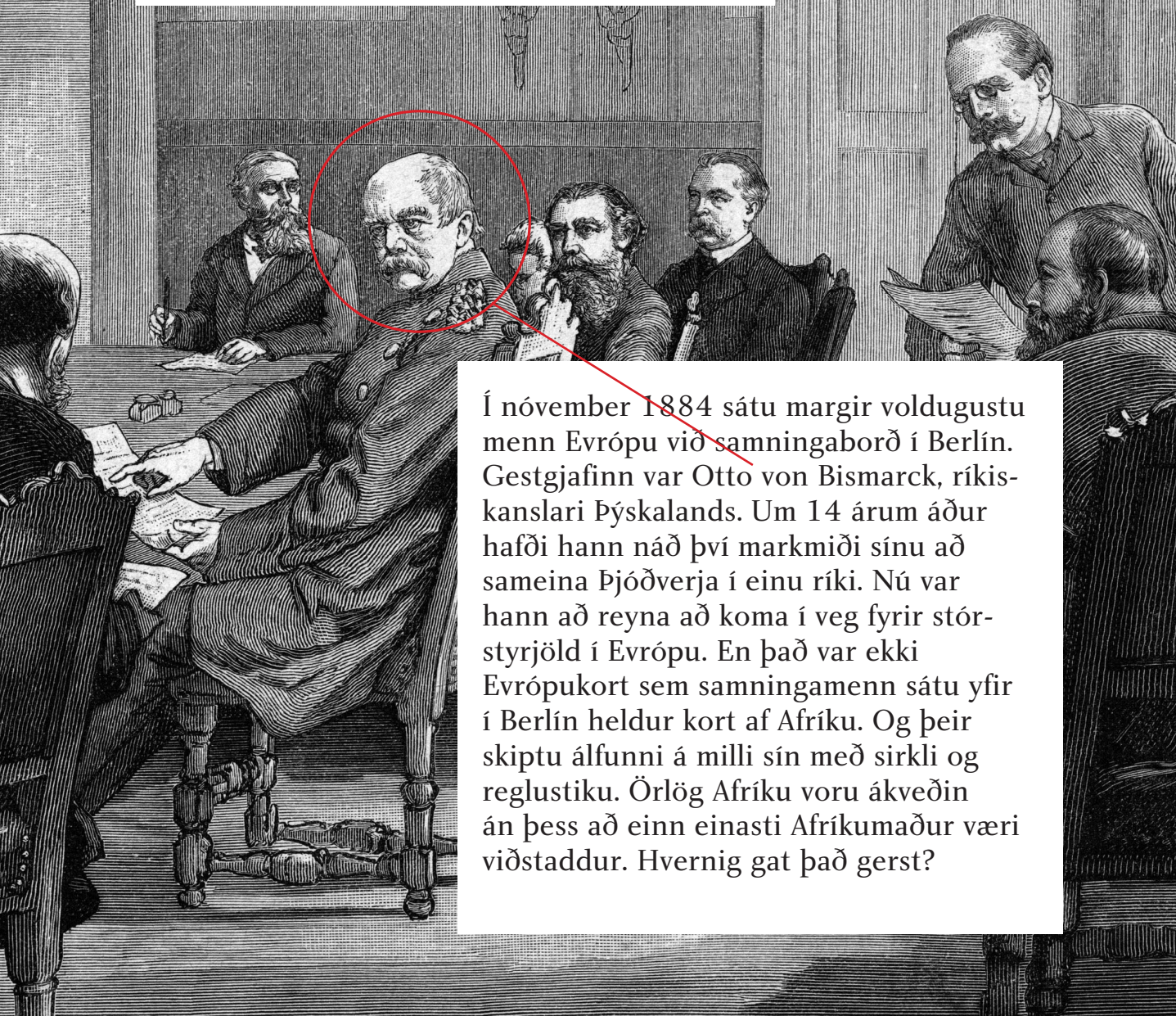
Kjarni

- ★ Þegar þessi saga hefst var Ísland ekki sérstakt þjóðríki heldur hluti af danska konungsríkinu. Upp úr 1830 fóru Íslendingar smám saman að krefjast þess að fá sérstakar stofnanir sem færu með einhvern hluta af ríkisvaldinu yfir Íslandi. Danska stjórnin lét smám saman undan þessum kröfum:
- ★ Fyrst var Alþingi endurreist sem sérstakt ráðgjafarþing fyrir Ísland. Með stjórnarskránni 1874 varð það síðan að löggjafarþingi um sérmál Íslendinga.
- ★ Þegar Danakonungur lagði einveldi sitt niður 1848 og tekið var að stofna lýðræðisríki í Danmörku kom upp sú spurning hvar Íslandi yrði komið fyrir í þessu nýja stjórnkerfi. Átti það að vera hluti af danska ríkinu eða eitthvað fyrir utan það? Um það var deilt á þjóðfundi Íslendinga 1851 og lengi eftir það.
- ★ Sérmál Íslands voru skilgreind í stöðulögunum 1871. Síðan var stjórnarskráin sett 1874 til að ákveða hvernig þessum sérmálum skyldi stjórnað. Niðurstaðan var sú að Alþingi fengi stöðu löggjafarþings en danskur ráðherra í ríkisstjórn Dana færi framvegis með ráðherravald í sérmálum Íslands. Enginn efaðist enn um að Ísland ætti að hafa sama konung og Danir.

Evrópumenn leggja heiminn undir sig

Í nóvember 1884 sátu margir völdugustu menn Evrópu við samningaborð í Berlín. Gestgjafinn var Otto von Bismarck, ríkis-
kanslari Þýskalands. Um 14 árum áður hafði hann náð því markmiði sínu að sameina Þjóðverja í einu ríki. Nú var hann að reyna að koma í veg fyrir stórstyrjöld í Evrópu. En það var ekki Evrópukort sem samningamenn sátu yfir í Berlín heldur kort af Afríku. Og þeir skiptu álfunni á milli sín með sirkli og reglustiku. Örlög Afríku voru ákveðin án þess að einn einasti Afríkumaður væri viðstaddur. Hvernig gat það gerst?

Tímar heimsvaldastefnu

Á níunda tug 19. aldar komu nokkrir Bretar í heimsókn til Lobengula, konungs í Matabelelandi (nú Zimbabwe). Í bréfi til Viktoríu Bretadrottningar skrifaði hann:

Þeir báðu um að vera vísað á stað þar sem þeir gætu grafið eftir gulli og lofuðu mér greiðslu fyrir réttinn til þess. Ég bað þá um að færa mér það sem þeir gætu gefið. Skrifað var skjal og lagt fyrir mig til að ég skrifaði undir það. Ég spurði hvað stæði í því og fékk að vita að þar stæði það sem við hefðum talað um. Ég setti merki mitt á blaðið. Um það bil þremur mánuðum síðar fékk ég að vita frá öðrum að með þessu hefði ég gefið réttinn til allrar málminnslu í landi mínu.

Mennirnir sem heimsóttu Lobengula konung störfuðu fyrir breska kaupmanninn Cecil Rhodes. Konungur skildi að hann hefði verið svikinn. Í bréfi sínu til drottningar hélt hann áfram:

Ef drottningunni verður sagt að ég hafi gefið allt land mitt frá mér þá er það ekki satt. Ég veit ekki hvers konar mistök hafa verið gerð því að ég skil ekki ritmál.

Bréfið kom ekki að neinu gagni. Lobengula konungur var að lokum rekinn úr landi sínu og dó á flóttu árið 1894. Matabeleland varð hluti af bresku nýlendunni Ródesíu.

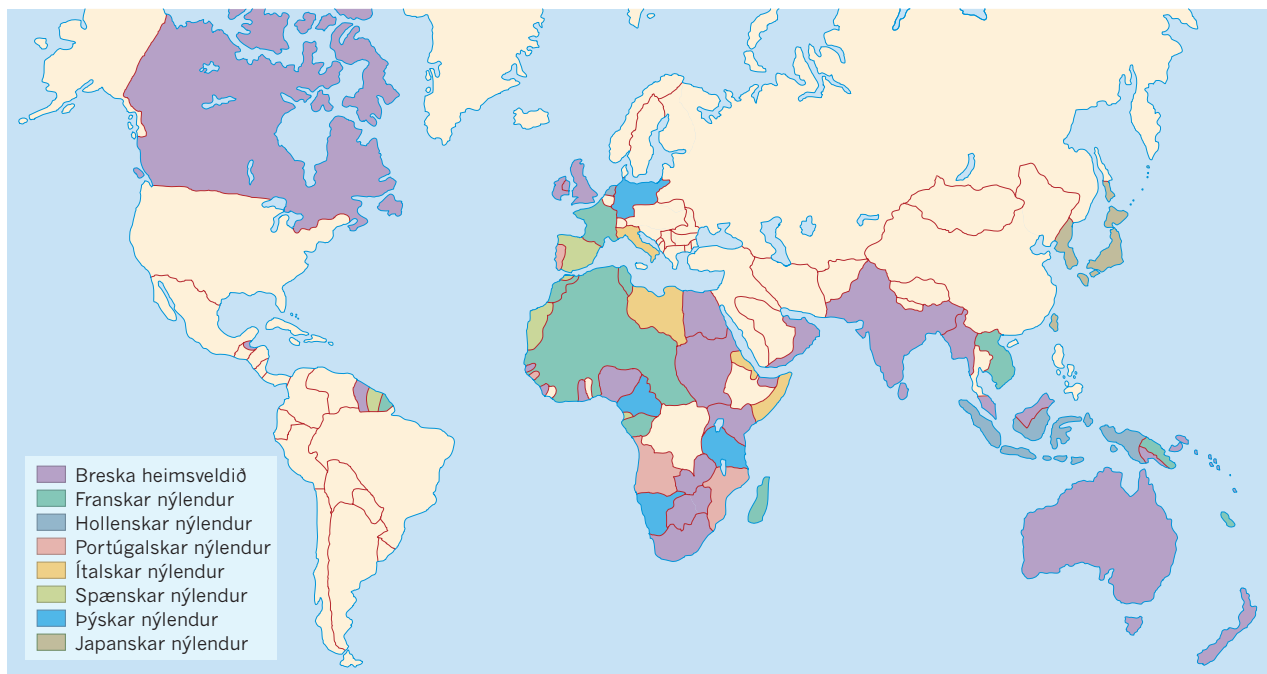

Lobengula konungur í Matabelelandi (um 1833–'94) stjórnaði landi sínu með þrýði í mörg ár. En að lokum var hann svikinn og neyddur til að eftirláta Bretanum Cecil Rhodes völdin.

Skopmynd af breska kaupmanninum og námueigandanum Cecil Rhodes sem varð forsætisráðherra Höfðasvæðisins í Suður-Afríku. Hann vildi koma upp óslitnu belti af breskum nýlendum eftir endilangri Afríku frá norðri til suðurs.

THE RHODES COLOSSUS

Evrópumenn eignast nýlendur

Á árabílinu 1870–1914 lögðu nokkur Evrópuríki undir sig stóra hluta af Asíu og næstum alla Afríku. Landsvæði þeirra voru kölluð nýlendur. Bretar og Frakkar náðu flestum nýlendum en þeir kepptu líka við fleiri Evrópuríki. Asíuríkið Japan eignaðist líka nýlendur.

Þessi tími er oft kenndur við *heimsvaldastefnu*. Einkum voru það stórveldi Evrópu sem vildu ná stjórn á sem flestum löndum í Afríku og Asíu. Hvers vegna vildu þau gera það?

Heimsvaldastefna: Sú stefna að vinna ný lönd eða leggja önnur ríki undir sig.

Mörg Evrópuríki lögðu undir sig nýlendur í Afríku og Asíu fram til 1914. Rússaveldi jók yfirráðasvæði sitt með því að leggja undir sig mikil landsvæði í Asíu. Bandaríkjamenn og Japanir urðu sér líka úti um nýlendur á þessum tíma.

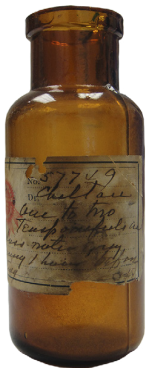
Auðlegð og sæmd

Viðleitni okkar til að komast yfir nýlendur stafar af þörfinni fyrir að þróa þýskar skipaferðir og þýska utanlandsverslun. Það að við leggjum undir okkur lönd og stofnum nýlendur merkir ekkert annað en það að við eflum þýskar siglingar og þýskt efnahagslíf.

Þetta sagði Bismarck árið 1885. Þar benti hann á mikilvæga ástæðu þess að Evrópuríki vildu eiga nýlendur. Iðnbyltingin hafði valdið því að Evrópumenn framleiddu sífellt meira og iðnaðarþjófðirnar kepptu um að selja sem mest. Þegar til dæmis Þjóðverjar eignuðust nýlendu eignuðust þeir um leið markað fyrir þýskar vörur. Íbúar nýlendunnar fengu þá aðeins að kaupa þýskar vörur, ekki enskar eða franskar.

Nýlendubúar velta tunnum með tóbaki um borð í skip sem átti að flytja það til Evrópu. Myndin er frá 1615 en síðar, þegar iðnbýltingin gekk yfir Evrópulönd, varð almenningur efnaðri en áður og æ fleiri vildu kaupa vörur fá nýlendunum svo sem kaffi, sykurl, kakó, te og tóbak.

Á 19. öld gerðu ný lyf það hættuminnu fyrir Evrópumenn að dveljast í hitabeltislöndum. Kínin, lyf gegn malaríu, var ein mikilvægasta nýjungin.

Iðnvæðingin hafði líka leitt til þess að Evrópumenn vantaði hráefni eins og bómull og ýmis jarðefni. Með því að stofna nýlendur gátu þeir tryggt sér aðgang að hráefnum. Nokkur landsvæði í Afríku urðu sérstaklega eftirsótt vegna þess að þar fundust verðmæt efni eins og gull og demantar.

Ágirnd var þó ekki eina ástæða þess að Evrópumenn vildu eignast nýlendur. Margir höfðu mikinn áhuga á að þjóð þeirra væri álitin öflug og valdamikil.

Tækni og lyf

Iðnbýltingin hafði veitt Evrópu mikla yfirburði í tækni fram yfir aðra heimshluta. Það sem einkum gerði Evrópumönnum kleift að leggja nýlendur undir sig var að þeir áttu öflugri vopn eins og fallbyssubáta og vélbyssur. Fólk í Asíu og Afríku hafði lítið til að verja sig með og varð oftast auðveld bráð. Vopnin gerðu einnig kleift að þvinga fram verslunarsamninga sem voru Evrópumönnum hagstæðir. Það var meðal annars gert í Kína, landi sem var þó aldrei beinlínis hernumið.

Framfarir í læknisfræði urðu líka til

að gera landvinninga mögulega. Áður hafði verið beinlínis hættulegt fyrir Evrópumenn að ferðast til hitabeltislanda vegna sjúkdómahættu. En á 19. öld voru þróuð lyf gegn hitabeltissjúkdómum.

Tækni og lyf nútímans urðu þannig til þess að gefa Evrópumönnum færi á að leggja undir sig stór landsvæði í öðrum heimsálfum. En hvernig gátu þeir varið það að fara þannig að?

Byrði hvíta mannsins

Ég fullyrði að við erum besta fólk í heimi og því meira af heiminum sem við ráðum yfir og búum í því betur liður mannkyninu. Það merkir hreinlega að allar styrjaldir hætta ef meirihluti heimsins kemst undir stjórn okkar.

Cecil Rhodes, sem sagði þetta, var ekki einn um að halda að Evrópumenn væru betri en aðrir.

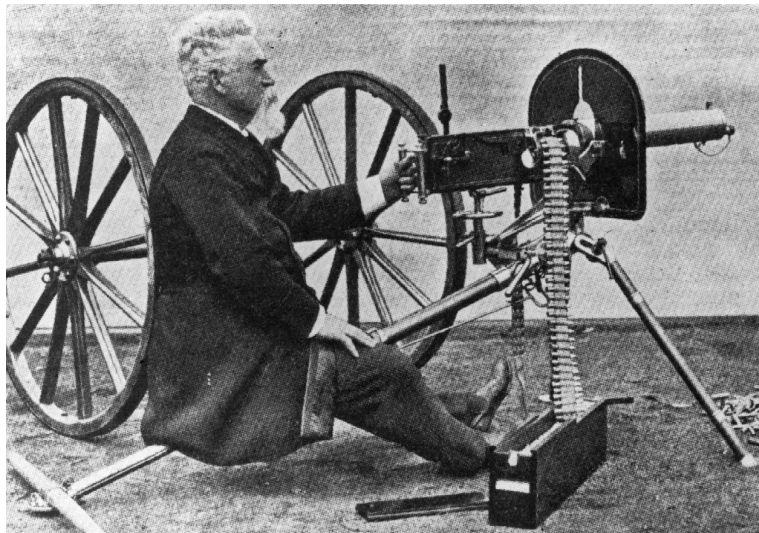
Um lok 19. aldar voru kenningar breska náttúrufræðingsins Charles Darwin vinsælar. Þróunarkenning Darwins snýst um það að lífverur hafi þróast við náttúruval. Það merkir að sterkustu einstaklingarnir og þeir sem eru hæfastir til aðlögunar lifi af og skilji eftir sig afkomendur.

Sumir fóru að hugsa að þetta hlyti að gilda um fólk líka. Þá var farið að skipta fólki upp í ólíka kynstofna og halda því fram að tæknilegir yfirburðir Evrópumanna sýndu að þeir væru betur þróaður kynstofn en fólk í Afríku og Asíu. Því væri rétt að Evrópumenn réðu yfir hinum. Franski forsætisráðherrann Jules Ferry sagði árið 1885: „Við verðum að segja hreint út að æðri kynstofnar hafa skyldur við óæðri kynstofna.“

Breski rithöfundurinn Rudyard Kipling talaði um þessa „skyldu“ sem „byrði hvíta mannsins“. Það væri hlutverk Evrópumanna að flytja siðmenninguna út til annarra þjóða. Hugmyndin var sú að Evrópumenn réðu ekki aðeins yfir betri tækni heldur einnig betri trúarbrögðum, betri menningu og betri aðferðum til að stjórna samfélaginu.

Ekki voru allir Evrópumenn sam- mála um að aðrir kynstofnar væru óæðri en flestir héldu að það væri best fyrir fólk í Asíu og Afríku að verða eins „evrópskt“ og mögulegt væri. Breskur stjórnmalamaður á Indlandi orðaði það þannig:

Við verðum að gera okkar besta til að mennta stétt fólks með indverskt blóð og hörundslit en enskan smekk, skoðanir, siðferði og vitsmuni.

Fullkomnari vopn áttu mikinn þátt í að Evrópumenn gátu lagt undir sig lönd í Afríku og Asíu. Vélbyssan var fundin upp á níunda tug 19. aldar.

Ensk sápuauglýsing frá 1895.

Belgískur trúboði með innfæddum drengjum í Afríku á 19. öld.

Kristniboð

Margir kristnir Evrópumenn töldu að þeir hefðu fengið boð frá Guði um að útbreiða kristindóminn til annarra þjóða. Þeir héldu út í heim sem kristniboðar. Markmið þeirra var að frelsa sálir fólks í Afríku og Asíu með því að snúa þeim til kristni. Oft voru trúboðar fyrstu Evrópumennirnir sem settust að í byggðunum. Stundum áttu þeir þátt í að lönd voru gerð að nýlendum af því að þeir báðu heimaland sitt um vernd.

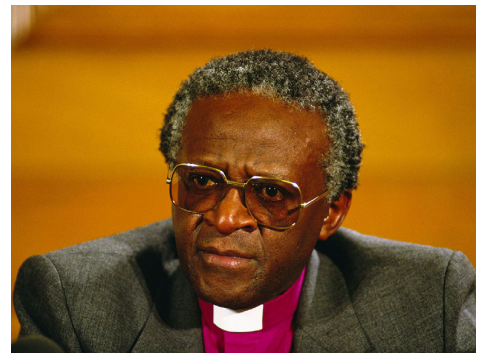
Trúboðar gerðu margt gott. Þeir stofnuðu skóla og dreifðu þekkingu um sóttvarnir, lyf og ræktunaraðferðir. En oft skorti á virðingu þeirra fyrir menningu íbúanna þar sem þeir störfuðu.

Íslendingar fengu áhuga á kristniboði þegar efnahagur þjóðarinnar batnaði eftir aldamótin 1900. Fyrsta félagið sem var stofnað í því skyni var Kristilegt trúboðsfélag kvenna, stofnað af um 60 konum í Reykjavík 1905. Fyrsti formaður þess var Kirstín Pétursdóttir prestskona. Síðan urðu fleiri félög til og Samband íslenskra kristniboðsfélaga var stofnað með sjö félögum árið 1929. Fyrsti Íslendingurinn sem stundaði kristniboð var Ólafur Ólafsson (1895–1976); hann starfaði í Kína.

NÆMYND

Þegar hvítu mennirnir komu áttu þeir Biblíuna en við jörðina. Þeir sögðu: „Við skulum biðja.“ Og við lokuðum augunum og báðum. Þegar við opnuðum augun aftur áttu þeir jörðina en við Biblíuna.

Desmond Tutu biskup (1931) fékk friðarverðlaun Nóbels árið 1984 fyrir þátttöku sína í baráttunni gegn kynþáttaðgreiningu í Suður-Afríku.

Forsendur og tilefni

Hvers vegna lögðu Evrópumenn undir sig svona margar nýlendur í Afríku og Asíu á tímabilinu 1870–1914? Þegar reynt er að skýra það er nauðsynlegt að greina í sundur forsendur og tilefni. Forsendur: Það sem gerir eitthvað mögulegt. Hvað var það sem gerði Evrópumönnum kleift að leggja undir sig nýlendur? Ef við spyrjum um tilefni Evrópumanna til að leggja nýlendur undir sig erum við eiginlega að spyrja hvers vegna þeir vildu gera það.

- 1 Skriðið tvær fyrirsagnir á blað: FORSENDUR og TILEFNI. Skriðið svo skýringarnar hér á eftir fyrir neðan þá fyrirsögn sem þær eiga við.
 - 2 Skoðið nú betur listann yfir tilefni sem þið hafið búið til. Hvaða tilefni haldið þið að séu mikilvægust? Reynið að skrifa nýjan lista þar sem tilefnum er raðað eftir mikilvægi. Berið lista ykkar svo saman. Reynist þið vera sammála?
- Stórveldin lögðu nýlendur undir sig af því að þau vildu sýna að þau væru völdugri en önnur ríki.
 - Evrópubúar höfðu betri vopn en aðrir.
 - Ný lyf gerðu mögulegt fyrir Evrópumenn að dveljast í hitabeltislöndum.
 - Evrópumenn vildu kristna fólk í Afríku og Asíu.
 - Margir héldu að íbúum Asíu og Afríku mundi líða betur undir evrópskri stjórn.
 - Gufuskip gerðu auðveldara en áður að flytja vörur milli Evrópu og nýlendanna.
 - Iðnaðarlöndin þurftu að fá markaði fyrir vörur sínar.
 - Margir Evrópumenn ætluðu sér að verða ríkir á að versla í nýlendunum.
 - Póst- og símasamband gerði auðveldara að stýra nýlendu þótt hún væri fjarri heimalandinu.
 - Mörgum fannst vera mikill heiður að því fyrir ríki að eiga margar nýlendur.

Finnið svarið

- 1 Hver var Lobengula konungur?
- 2 Hver var Cecil Rhodes?
- 3 Skýrið orðið heimsvaldastefna.
- 4 Hvers vegna er árabilið 1870–1914 kallað tímabil heimsvaldastefnu?
- 5 Hvað gerði Evrópumönnum mögulegt að leggja lönd í Afríku og Asíu undir sig?
- 6 Hvers vegna fannst mörgum Evrópumönnum að þeir hefðu rétt á að ríkja yfir öðrum þjóðum?

Umræðuefni

- 7 Nú á dögum finnst flestum að Evrópubúar hafi engan rétt haft til að ríkja yfir öðrum þjóðum. Er hægt að skilja hvers vegna fólk á 19. öld fannst að þeir hefðu rétt til þess?
- 8 Er nokkurn tímann rétt að segja að ein menningarheild eða ein trú sé betri en önnur? Finnið rök með og á móti því.

Viðfangsefni

- 9 Teiknið myndasögu sem sýnir það sem er haft eftir Desmond Tutu á bls. 110.

- 10 Veljið ykkur eitt af stórveldum Evrópu og teiknið heimskort þar sem er sýnt hvar það átti nýlendur.
- 11 Hugsið ykkur að þið eigið að taka viðtal við Cecil Rhodes. Um hvað gætuð þið hugsað ykkur að spyrja hann? Skriðið spurningalista.
- 12 Enginn Afríkumaður var á Berlínar-ráðstefnunni 1884–'85. Hugsið ykkur samt að þið séuð Afríkubúar og komið inn á ráðstefnuna þar sem Evrópumenn ræða hvernig þeir eigi að skipta Afríku á milli sín. Hvað viljið þið segja við þá? Haldið ræðu!

Þjálfíð hugann

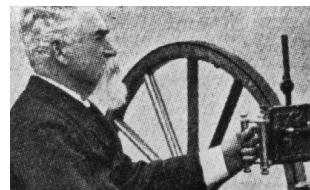
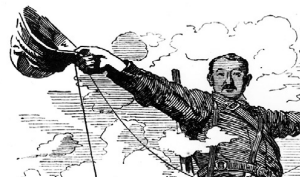
- 13 *Bannorð*
Vinnið saman tvö og tvö og veljið hvert þar eitt orð til að skýra.
 - a Skýrið orðið *nýlenda* án þess að nota orðin *heimsvaldastefna*, *stjórn*, *stjórna*, *vald* eða *landamæri*.
 - b Skýrið orðið *heimsvaldastefna* án þess að nota orðin *stjórn*, *nýlenda*, *stýra* eða *vald*.

Heimildavinna

- 14 Skoðið sápuauglýsinguna á bls. 109.
 - a Hvaða afstaða kemur fram í auglýsingunni?
 - b Hvað segir auglýsingin um tímabil heimsvaldastefnunnar?
 - c Væri hugsanlegt að svona auglýsing birtist í íslensku blaði nú á dögum?

Kjarni

- ★ Tímabilið 1870–1914 er kallað tímabil heimsvaldastefnunnar. Þá lögðu Evrópuríki undir sig stóra hluta Afríku og Asíu og gerðu löndin að nýlendum. Iðnríkin í Evrópu þurftu nýja markaði fyrir framleiðsluvörur sínar og ný vopn gerðu þeim kleift að leggja stór lönd undir sig. Evrópumönnum fannst það vera hlutverk sitt að ráða yfir öðrum heimshlutum og siðmennta fólkið sem bjó þar. Margir Evrópumenn litu mjög niður á fólk af öðrum kynþáttum.

Indland – gimsteinninn í kórónunni

Í upphafi 20. aldar var Bretland mesta nýlenduvelið heimsins. Ekkert heimsveldi hefur verið svo stórt, fyrr eða síðar. „Sólin sest aldrei í breska heimsveldinu,“ var sagt af því að það átti nýlendum um allan hnöttinn. Þegar sólin settist í einni nýlendu kom hún upp í annarri.

Mikilvægasta nýlendan

Indland varð bresk nýlenda árið 1858. Það varð mikilvægasta og verðmætasta nýlenda Breta og var því kallað „gimsteinninn í kórónunni“. Indland náði þá yfir það sem nú er Indland, Pakistan og Bangladesh. Þar var mikið af hráefnum sem Bretar gátu hagnast á. Þeir keyptu ódýr hráefni eins og bómull og te og seldu breskar iðnaðarvörur til Indlands í staðinn.

Íbúar Indlands

Á Indlandi bjuggu hundruð þjóða. Þar voru töluð 800 tungumál, stunduð sex ólík trúarbrögð og upphaflega var

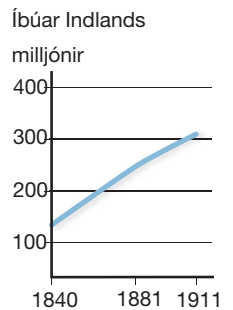
Indverskar útflutningsvörur

klæði
bómull
litarefnið indigó
te
krydd
sykur
ópíum

Ópíum: Þurrkaður safi ópíumplöntunnar, notað sem hráefni í mörg eiturlyf.

landinu skipt í 600 furstadæmi. Þessi fjölmörgu smáríki háðu oft styrjaldir hvert við annað af því að þau vildu fá meiri völd og ráða yfir stærri svæðum.

Indland var þá aðallega landbúnaðarland en hafði líka mikinn handiðnað. Meðal annars var mikið af silkivörum og bómullarflíum flutt út til Evrópu.

Á Indlandi bjó afar margt fólk. Fjórir fimmtu hlutar af íbúunum í nýlendum Breta áttu heima þar. Bretar gátu því grætt mikið á að selja iðnaðarvörur þangað.

Breska heimsveldið náði yfir fjórðung mannkynsins og fjórðung af þurrlandi jarðar. – Samveldislönd voru ekki nýlendum. Þau höfðu nokkurn veginn fulla sjálfstjórn en sama þjóðhöfðingja og Bretland. Í þeim var meirihluti íbúanna af evrópskum uppruna.

Indverska stéttakerfið

Hindúatrú var sú trú sem flestir Indverjar aðhylltust. Samkvæmt henni var samfélaginu skipt í ólíkar stéttir sem fylgdu ólíkum reglum. Þess konar stétt er kölluð *caste* á ensku en erfðastétt á íslensku. Aðeins fólk innan sömu erfðastéttar mátti giftast. Hver stétt stundaði ákveðnar atvinnugreinar og mátti ekki vera í félagsskap fólks úr öðrum stéttum. Fólk tilheyrði allt lífið þeirri stétt sem það var fætt inn í. Hindúar trúa á endurfæðingu. Ef einhver vinnur góð verk í þessu lífi og fylgir reglum erfðastéttarinnar getur hann fæðst inn í æðri stétt í næsta lífi. En sá sem brýtur reglur stéttarinnar fær verra af í næsta lífi. Alvarleg brot á reglunum gátu leitt til þess að manneskja væri gerð útlæg.

Upphaflega voru erfðastéttirnar fjórar: prestar, hermenn, bændur eða kaupmenn og verkafólk. Fimmti flokkurinn var stéttleysingar. Þeir voru taldir svo óhreinir að þeir gætu smitað aðra aðeins með því að snerta þá. Þeir máttu ekki stunda handiðnir eða eiga jörð. Upphaflegu stéttunum var síðar skipt í meira en 2.000 undirstéttir.

Erfðastéttir nú á dögum

Erfðastéttir eru enn til þó að þær væru afnumdar formlega árið 1950. Nú eru 200 milljónir stéttleysingja á Indlandi. Þeir verða fyrir margs konar misrétti í indversku samfélagi og njóta alls ekki sömu réttinda og aðrir. Víða eiga þeir heima á sérstökum svæðum og mega ekki fara inn á svæði þar sem fólk af æðri stéttum á heima. Oft kemur líka fyrir að stéttleysingar fái ekki sömu laga-vernd og annað fólk.

Indland kemst undir stjórn Breta

Alla tíð síðan í upphafi 17. aldar höfðu Bretar verslað við Indverja. Verslunin var skipulögð af Austurindverska verslunarfélaginu. Félagið hafði í upphafi aðeins áhuga á að stunda verslun og sóttist ekkert eftir að leggja undir sig land. En smám saman fór það að stofna verslunarmiðstöðvar til að geta varið þær og geymt þar vörur á öruggum stöðum.

Þegar kom fram á 17. öld tóku indversku furstarnir að berjast hver við annan um landsvæði. Þar að auki fóru Bretar og Frakkar að keppa um yfirráð á Indlandi. Það var til þess að bresku kaupmennirnir stofnuðu her innfæddra Indverja til að vernda verslun sína. Hernum stjórnuðu breskir herforingjar. Verslunarfélagið ýmist samdi við indverska fursta eða beitti hervaldi gegn þeim sem vildu ekki vinna með félaginu. Bretar réðu yfir miklu betri vopnum en indversku furstarnir. Smám saman lagði félagið undir sig stóran hluta Indlands.

Uppreisn Indverja

Margir Indverjar voru óánægðir með að breskt verslunarfélag hafði sífellt meiri völd í landinu. Frá Bretlandi komu líka trúboðar sem byggðu skóla og reyndu að snúa íbúunum til kristni. Fólk fann að Bretar báru ekki virðingu fyrir trúarbrögðum þess og það óttaðist að verða þvingað til að snúast til kristni.

Árið 1857 gerðu indverskir hermenn í her breska verslunarfélagsins uppreisn. Þeir höfðu nýlega fengið nýjar byssur með skothylkjum sem voru smurð með feiti. Síðan var byssu-hlaupið smurt í hvert sinn sem skoti var hleypt af til þess að það ryðgaði

ekki. Skoethylkin varð að fjarlægja með tönnunum áður en hægt var að hlaða byssurnar. Orðrómur kom upp um að þau væru smurð með svína- og kúafeiti. Í hugum múslima er svínafeiti óhrein og hindúar líta á kýr sem heilög dýr. Orðrómurinn kom því af stað mikilli gremju meðal hermanna.

Þetta varð til þess að hermennirnir drápu breska yfirmenn sína og líka aðra Breta, meðal annars konur og börn. Víða fengu hermenn mikinn stuðning frá indverskum furstum, jarðeigendum, bændum og handverksmönnum sem voru óánægðir með stjórn Breta. En Bretar brugðist við af mikilli hörku og bardagar geisuðu í hálf tón áður en Bretum tókst að bæla uppreisnina niður.

Úr breskri skýrslu um uppreisnina:

Mér var vísað á bygginguna þar sem þessar vesalings ólánsömu konur höfðu verið myrtar. [...] Mér hefur aldrei ofboðið neitt eins mikið alla mína ævi! Þarna var stórt stöðuvatn af blóði. Ég ýki ekki þegar ég segi að blóðið úr þessu vesalings fólki náði upp fyrir skósólana mína. Föt í tætlum, krugar, barnasokkar og kvenhattar flutu þar, rennblautir af blóði. [...] Oft síðan hef ég óskað þess að ég hefði aldrei séð þetta en stundum óska ég þess að hver hermaður [...] hefði verið vitni að þeirri villimennsku sem vesalings konurnar höfðu orðið fyrir.

Stjórn Breta á Indlandi

Uppreisn Indverja varð til þess að Bretar fóru að skipuleggja leiðir til að komast hjá slíku í framtíðinni. Eftir uppreisnina urðu Bretar varkárari við að reyna að breyta menningu og trúarbrögðum Indverja; þeir óttuðust að það mundi leiða af sér nýjan óróa. Þar að auki komust þeir að

þeirri niðurstöðu að verslunarfélagið gæti ekki stjórnað Indlandi lengur. Breska ríkið tók því við stjórn landsins árið 1858. Breskur landstjóri skyldi stjórna í umboði ríkisstjórnarinnar og breska stjórnin útnefndi Viktoríu Bretadrottningu sem keisaraynju Indlands árið 1877.

Til þess að geta stjórnað Indlandi þurftu Bretar mikið stjórnkerfi. Til þess notuðu þeir Indverja. Um aldamótin 1900 var landinu stýrt af meira en 500.000 indverskum starfsmönnum. Árið 1910 voru 70.000 Bretar og 130.000 Indverjar í her landsins. Herforingjarnir voru flestir breskir en undirforingjar og óbreyttir hermenn indverskir.

Bretar refsuðu uppreisnarmönnum grimmilega.

Myndin sýnir krýningarhátíð þegar landstjóri Breta var krýndur árið 1903. Landstjórinn og kona hans sitja á fremsta fílunum.

Margir vildu breyta indversku samfélagi svo að það yrði sem líkast Bretlandi. Þeir settu ein lög fyrir landið. Það merkti að lögin áttu að gilda um alla jafnt, án tillits til erfðastéttar, trúar eða kynþáttar. Enska var gerð að sameiginlegu tungumáli í stjórnkerfi og dómstólum. Bretar stofnuðu nútímalegt skólakerfi með ensku sem tungumál. Þar sem Indverjar höfðu ekkert sameiginlegt tungumál gerði enskan þeim auðveldara en áður að hafa samskipti innbyrðis.

Afstaða Breta

Bretar sem komu til Indlands á 17. og 18. öld fylltust oft aðdáun á indverskri menningu. Á 19. öld breyttist afstaða þeirra smám saman. Uppreisn Indverja 1857 olli því að margir urðu

tortryggjarni á allt indverskt og Bretar héldu sig meira út af fyrir sig en áður. Rithöfundurinn George Orwell starfaði um skeið í lögreglunni í Búrma. Í bók

Póló var upprunalega gamall indverskur kappleikur. Árið 1869 var hann fluttur til Bretlands af breskum herföngingjum sem höfðu verið á Indlandi. Póló er enn vinsæll íþrótt í Bretlandi.

sinni *Burmese Days*, 1934, lýsir hann viðbrögðunum við tillögu um að gera indverskan lækni að félaga í klúbbi staðarins:

„Og þú vilt fá snáðann Veraswami sem félaga í klúbbum, eða hvað? Að grípa inn í samtöl og hanga utan í okkur með sveittar hendur og blása skitugri lauklykt upp í andlitið á okkur! Guð minn góður, hann skal út úr dyrunum með stígvélið mitt á bakinu ef ég sé svart trýnið á honum hér. Þeim skituga litla fitukepp!“ [...] Ellis hataði Asíumenn innilega – hataði þá af biturri viðstöðulausri fyrir-litningu eins og þeir væru eitthvað illt og óhreint [...] Hann var gáfaður maður og duglegur starfsmaður í fyrirtæki sínu en hann var einn af þessum Bretum – því miður býsna mörgum – sem hefðu aldrei átt að fá leyfi til að koma til Austurlanda.

Verslun og iðnaður

Indverjar höfðu framleitt vefnaðarvörur um aldir. Bómullarföt þeirra voru eftirsótt og flutt út til Evrópu og annarra landa í Asíu og Miðausturlöndum. Þegar breski bómullariðnaðurinn fór að fjölðaframleiða bómullarföt í upphafi 19. aldar þurftu menn stærri markaði til að geta selt framleiðsluna. Á Indlandi var margt fólk og þar vildu Bretar selja vörur sínar. Breskar bómullarvörur urðu nú svo ódýrar að enginn keypti indversk föt lengur. Það leiddi til þess að atvinna Indverja af að spinna og vefa dróst mjög saman og margt spunafólk og vefarar misstu atvinnuna.

Margir sagnfræðingar hafa haldið því fram að breska nýlendustjórnin hafi eyðilagt indverskan handiðnað og þannig hindrað framþróun á Indlandi.

Jawaharlal Nehru, sem varð fyrsti forsætisráðherra Indlands, skrifaði í veraldarsögu sinni:

Við sáum að Indland var blómstrandi handverksland þegar Bretar tóku völdin þar. Með eðlilegu móti hefði næsta skref verið að landið iðnvæddist og tæki stórar vélar í notkun. En í staðinn fyrir að þróast áfram vanþróaðist Indland vegna stjórnarháttá Breta. Frumstæður landbúnaður varð þannig að halda uppi miklum fjölda handverksmanna og öðrum sem misstu atvinnuna [...] Áður en þetta vandamál leysist verður enginn endir á fátæktinni og eymdinni [...]

Aðrir eru ekki á sama máli um að stjórn Breta á Indlandi hafi aðeins verið skaðleg. Þeir leggja áherslu á að Bretar lögðu áveitur sem juku framleiðslu í landbúnaði og járnbrautir sem tengdu byggðir landsins saman.

Enn aðrir hafa haldið því fram að menning og trúarbrögð Indverja hafi átt þátt í því að landið þróaði ekki nútímalegan iðnað. Líkamleg vinna var talin niðurlægjandi í mörgum indverskum erfðastéttum. Stéttakerfið leiddi til þess að erfitt var fyrir fólk með ólíkan uppruna að vinna saman. Einnig var óhugsandi fyrir fólk í æðri stéttum að nota auðlegð sína til að fjárfesta til dæmis í námum, klæðagerð eða vélaverksmiðjum. Þar á ofan voru miklar andstæður milli ólíkra þjóðernishópa og það hindraði framþróun.

Indversk þjóðernishyggja

Margir Indverjar fóru í nám til Bretlands. Einn þeirra var Mahatma Gandhi (1869–1948). Hann las lögfræði í Bretlandi og fór síðar heim til Indlands og barðist fyrir sjálfstæði landsins. Gandhi og fleiri Indverjar

Jawaharlal Nehru og Mahatma Gandhi. Nehru barðist fyrir sjálfstæði Indlands og varð fyrsti forsætisráðherra landsins þegar því var náð, árið 1947. Gandhi hélt því fram að unnt væri að sigrast í sjálfstæðisbaráttunni án þess að beitt væri ofbeldi. Hann vildi að Indverjar höfnuðu breskum vörum og neituðu að hlýða fyrirmælum breskra yfirvalda.

sem stunduðu nám í Bretlandi kynntust hugmyndum um þjóðernisstefnu og lýðræði. Þeir sáu að Bretar voru stoltir af lýðræðisstjórn sinni heima en vildu ekki veita Indverjum sömu réttindi. Það fannst Indverjum ranglátt.

Á 19. öld menntuðust sífellt fleiri Indverjar sem lækmar, lögfræðingar, kennarar, blaðamenn og verslunarmenn. Þeir urðu smám saman óánægðir með stjórn Breta. Indverjar fengu aðeins lítinn hluta af hæstu stöðum í ríkisþjónustu þó að þeir væru vel hæfir. Mörgum fannst að sér væri gert rangt til.

Árið 1885 var indverski Kongressflokkurinn stofnaður. Í upphafi börðust flokksmenn ekki fyrir sjálfstæði landsins heldur gegn því að Indverjar væru sniðgengnir við stöðuveitingar. Einnig vildu þeir að Bretar gerðu meira til að þróa indverskan iðnað og framleiðslu. Árið 1871 sagði leiðtogi þjóðernissinna: „Meiri ógæfa gæti ekki komið fyrir á Indlandi en að Englendingar færu og skildu landið eftir undir eigin stjórn.“

Smám saman kom upp ágreiningur í Kongressflokknum. Margir fóru að berjast fyrir sjálfstæði Indlands. Baráttan fyrir því var löng og hörð og stóð í marga áratugi. Landið varð ekki sjálfstætt fyrr en 1947.

SÉRSVIÐ

Ólíkar skoðanir á heimsvaldastefnunni á Indlandi

- 1 Lesið heimildirnar tvær á næstu blaðsíðu og svarið spurningunum:
 - a Hvenær voru þær skráðar og hver skráði þær?
 - b Hvaða afstöðu hafði Nehru til breskrar heimsvaldastefnu?
 - c Hvernig réttlætti Churchill það að Bretar réðu yfir Indlandi?
- 2 Hvað má ráða af þessum tveimur heimildum og bókinni sjálfri um heimsvaldastefnuna á Indlandi? Semjið stuttan texta sem er byggður á báðum heimildum og texta námsbókarinnar.

Winston Churchill (1874–1965) var nýlenduráðherra Breta og forsætisráðherra þeirra 1940–’45 og 1951–’55. Heimildin er úr ræðu sem hann hélt árið 1935.

Við höfum jafnmikinn rétt til að vera á Indlandi og hver sem er annar, nema kannski undirokuðu stéttirnar (stéttleysingar) sem eru upprunalegir íbúar landsins.

Stjórn okkar er ekki ábyrgðarlaus stjórn. Hún er ábyrg fyrir konungdæminu og þinginu. Það er tvímælaust besta stjórn sem Indland hefur nokkru sinni haft eða nokkru sinni mun fá. [...]

Úr því að við höfum her á Indlandi með miklum útgjöldum fyrir þetta land (Bretland), úr því að við verndum landið með flota okkar, úr því að Indverjar njóta mikils gagns af verslun okkar, þá höfum við, með mesta réttlæti og með tilliti til fullveldis okkar, rétt til að taka sérstakt tillit til hagsmuna okkar eigin verslunar.

Ef þessi vernd okkar verður dregin til baka [...] mun Indland lenda í – ef ekki þeim hættum sem ógna nú Evrópu – að minnsta kosti þeirri eynd og því stjórnleysi sem ríkti á Indlandi á 17. og 18. öld.

Nehru var fyrsti forsætisráðherra Indlands þegar landið varð sjálfstætt. Heimildin er tekin úr Sjálfsævisögu hans frá 1962 en Nehru skrifaði þetta árið 1936.

Okkur hefur verið sagt að bresk stjórn hafi „gefið Indverjum nokkuð sem þeir hafi aldrei áður átt: stjórn með ótvíræðu valdi á öllu landinu.“ Bretar halda því líka fram að þeir hafi komið á veldi laga og réttar, stofnað réttlátt og skilvirkt stjórnkerfi og flutt hugmyndir um þingstjórn og persónulegt frelsi til Indlands. [...]

Frá sjónarmiði Indverja er eðlilegt að leggja áherslu á margt annað og benda á þann efnalega og andlega skaða sem útlenda stjórnin hefur fært okkur. [...]

Bretar eiga heiðurinn af því að hafa opnað glugga Indlands til vesturs og veitt landinu aðgang að vestrænum iðnaði og vísindum. En með því kæfðu þeir iðnþróun landsins [...]

Járnbrautir, ritsími, talsími, útvarp og fleira þess háttar getur aldrei sannað ágæti breskrar stjórnar eða gott hjartalag hennar. Þetta var velkomið og nauðsynlegt og af því að Bretar urðu fyrir tilviljun fyrstir til að koma með það ættum við að vera þakklát. En þessir boðberar iðnvæðingar komu til okkar aðallega til að styrkja stjórn Breta. [...] Ég er alger fylgismaður iðnvæðingar og nýjustu samgönguhátta en stundum þegar ég þýt yfir indversku slétturinn finnst mér járnbrautina, þessi lífgjafi, vera næstum eins og járnband sem heldur Indlandi innilokuðu í fangelsi [...]

Finnið svarið

- 15 Skýrið merkingu ummælanna: Sólin sest aldrei í breska heimsveldinu.
- 16 Skýrið erfðastéttakerfi Indverja.
- 17 Skýrið hvers vegna indverski herinn gerði uppreisn.
- 18 Hvaða vörur fluttu Indverjar út?
- 19 Hver var Jawaharlal Nehru?
- 20 Til hvers var Kongressflokkurinn stofnaður?
- 21 Hver var Mahatma Gandhi?

Umræðuefni

- 22 Margir sagnfræðingar telja að heimsvaldastefna Bretana á Indlandi hafi ekki eingöngu verið til ills. Hvað haldið þið?
- 23 Hugsid ykkur að Indland hefði aldrei orðið nýlenda. Hvernig hefði landið þá þróast?

Viðfangsefni

- 24 Skoðið á bls. 113 landakortið sem sýnir víðáttu breska heimsveldisins um 1900.
 - a Hvaða lönd voru breskar nýlendur?
 - b Veljið ykkur fjögur lönd og komist að því hvenær þau urðu sjálfstæð ríki.
- 25 Finnið meiri fróðleik um ein af trúarbrögðunum sex sem voru stunduð á Indlandi. Haldið svo fyrirlestur fyrir skólafélaga ykkar. Takið fram hvaða heimildir þið hafið notað.
- 26 Skoðið línurititíð á bls. 113.
 - a Hve margt fólk átti heima á Indlandi árið 1911?
 - b Árið 1910 áttu 45 milljónir heima í Bretlandi. Reiknið út hve mörgum sinnum fleira fólk bjó á Indlandi á þeim tíma.
 - c Reiknið muninn út í hundraðshlutum.
 - d Finnið á netinu hve margir eiga nú heima á Indlandi og Bretlandi.
 - e Reiknið út hve mikið íbúum Indlands hefur fjölgað síðan 1911.
 - f Reiknið út hve mikið íbúum Bretlands hefur fjölgað síðan 1910.

- g Reiknið út hve miklu fleira fólk býr nú á Indlandi en Bretlandi.

Þjálfíð hugann

- 27 *Staðreynd eða skoðun?*

Lesið ummælin hér á eftir og metið hvort þau tjá staðreyndir eða skoðanir.

 - Í upphafi 19. aldar var Bretland mesta nýlenduvaldi heims.
 - Breska nýlendustjórnin á Indlandi hafði margar góðar afleiðingar fyrir Indverja.
 - Indland skiptist upphaflega í 600 furstadæmi.
 - Hindúatrú var upphaflega sú trú sem flestir Indverjar aðhylltust.
 - Breska nýlendustjórnin á Indlandi skaðaði indverskt handverk og iðnað og hindraði þróun þessara greina.
 - Mörgum Indverjum fannst þeir vera beittir misrétti af Bretum.
 - Sambandsleysi milli samfélagshópa á Indlandi átti þátt í að hindra framþróun í landinu.

Heimildavinna

- 28 Skoðið á bls. 115 heimildarklausuna um uppreisn Indverja og myndina sem sýnir hvernig uppreisnarmenn voru teknir af lífi.
 - a Hver skrifaði heimildina?
 - b Hvaða hugmynd gefur heimildin um uppreisnarmenn?
 - c Hvaða hugmynd gefur myndin um Bretana?
 - d Hvernig haldið þið að Bretar hefðu lýst því sem er sýnt á myndinni?
 - e Hvernig haldið þið að Indverjar hefðu lýst því sem er sýnt á myndinni?
- 29 Lesið á bls. 117 klausuna úr bókinni *Burmese Days* eftir George Orwell.
 - a Hvað má álykta af heimildinni um afstöðu Bretana til Asíubúa?
 - b Hver er afstaða Orwells samkvæmt þessari heimild?

Kapphlaupið um Afríku

Súesskurðurinn í Egyptalandi er eitt mesta og mikilvægasta mannvirki 19. aldar og var gerð hans lokið 1869, Súesskurðinum í Egyptalandi. Hann tengdi saman Miðjarðarhafið og Rauðahafið svo að hægt var að sigla milli Evrópu og Indlands án þess að krækja suður fyrir Afríku. Það hafði tekið tíu ár að grafa þennan 160 kílómetra langa skurð. Samtals höfðu 1,5 milljón manna tekið þátt í verkinu. Þann 17. nóvember 1869 var skurðurinn opnaður opinberlega af Eugénie, keisaraynju Frakklands, að viðstöddum 6.000 gestum úr öllum heimshlutum.

Nýlendukapphlaup hefst

Súesskurðurinn var sérstaklega mikilvægur fyrir Breta. Tíminn sem það tók að fara á milli Bretlands og Indlands stýttist úr þremur mánuðum í minna en þrjár vikur. Í augum Breta varð nú mikilvægt að fá yfirráð yfir þessum tengilið.

Upphaflega var gerð Súesskurðarins samvinnuverkefni Frakka og Egypta. En árið 1875 neyddust Egyptar til að selja Bretum sinn hlut í verkefninu til að borga skuldir. Árið 1882 gerði hópur Egypta uppreisn og 50 Evrópumenn voru drepnir. Þá ákváðu Bretar og Frakkar að taka völdin í Egyptalandi sameiginlega. En franska þjóðþingið neitaði að veita fé til hern-

Súesskurðurinn stýtti mikið sjóleiðina á milli Evrópu og Afríku. Hann er enn lengsti skipaskurður í heimi sem er fær stórum skipum. Um 25.000 skip fara um skurðinn á hverju ári.

Súesskurðurinn var opnaður með mikilli viðhöfn. Hátíðin kostaði tvær milljónir sterlingspunda.

aðar gegn Egyptum. Þess vegna her-
námu Bretar landið einir. Það líkaði
Frökkum illa og vildu þeir því leggja
undir sig ný lönd í Afríku til að hindra
yfirburði Breta.

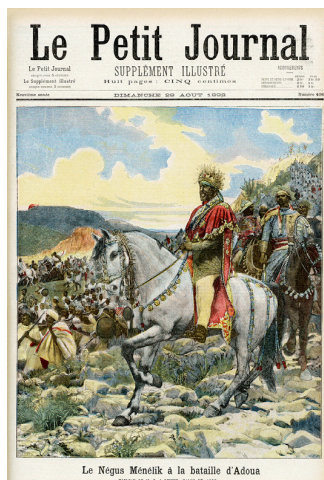
Þetta varð upphafið að kapphlaupi
milli stórveldanna í Evrópu um að
ná stjórn á Afríku. Bretar og Frakkar
gerðu flest lönd að nýlendum en fleiri
ríki tóku þátt í kapphlaupinu, þar á
meðal Þjóðverjar. Fyrir 1880 stjórnuðu
Evrópumenn aðeins nokkrum
landsvæðum á strönd Afríku en fyrir

1914 höfðu þeir lagt næstum alla
álfuna undir sig.

Landamæri dregin upp

Keppnin um nýlendurnar leiddi til
margra deilna milli stórveldanna
í Evrópu. Til dæmis vildu Bretar
eignast samfelldt belti af nýlendum
frá Suður-Afríku til Egyptalands en
Frakkar vildu eignast sams konar
belti milli vestur- og austurstrandar
álfunnar. Til að koma í veg fyrir að
þessi tvö ríki færu að berjast heima í

NÆRMYND

Menelik 2. keisari.

Eþíópíu tókst að halda sjálfstæði

Aðeins tveimur ríkjum í Afríku tókst að komast hjá því að
verða nýlendur, Líberíu og Eþíópíu. Líbería naut verndar
Bandaríkjanna af því að það var land frelsaðra þræla
sem höfðu snúið til baka frá Ameríku. En Eþíópía var eina
landið sem tókst hjálparlaust að halda sjálfstæði.

Eþíópía var gamalt keisaradæmi og Menelik 2. (keisari
1889–1913) náði að safna þegnum sínum svo þétt
saman að þeir vörðust ítölum þegar þeir reyndu að gera
landið að nýlendu sinni. Eþíópíumenn sigruðu Ítali í úrslita-
bardaga við Adwa árið 1896. Menelik keisari gerði líka
mikið til að nútímavæða landið, lét leggja járnbrautir og
byggja skóla og sjúkrahús.

Eþíópíubúar höfðu orðið kristnir strax á 4. öld, næstum
sjö öldum fyrr en Íslendingar sem tóku ekki kristni fyrr en
um 1000.

Fyrir 1880 voru
aðeins örfáar
nýlendur í Afríku
en um 1914 var
öll álfan orðin að
nýlendum, nema
Eþíópía og Líbería.

Evrópu hafði Bismarck frumkvæði að Berlínarráðstefnunni.

Á Berlínarráðstefnunni 1884–'85 urðu menn sammála um leikreglur um það hver hefði rétt til að taka sér nýlendur hvar. Þeir skiptu Afríku á milli sín. Landamæri í Afríku nú á dögum eru víðast þar sem þau voru dregin upp í Berlín.

Þjóðernishyggjan var völdug í Evrópu á þessum tíma. Þjóðernissinnar héldu því fram að fólk sem talaði sama tungumál, hefði sams konar menningu og sameiginlega sögu hefði rétt á að stjórna sér sjálft í sínu eigin landi. En þegar kom að Afríku hugsuðu Evrópumenn ekkert um þetta. Í Afríku voru fleiri hundruð þjóða með ólíka menningu og ólík tungumál. Landamærin sem Evrópumenn teiknuðu í Afríku tóku ekkert tillit til þess. Niðurstaðan varð sú að íbúar einstakra landa voru oft af ólíkum þjóðum með ólík tungumál og menningu. Stundum höfðu þessar þjóðir legið í bardögum hver við aðra kynslóðum saman. Þetta átti eftir að valda miklum erfiðleikum eftir að nýlendurnar urðu sjálfstæð ríki.

Berlínarráðstefnan átti þátt í að hindra styrjöld í Evrópu í bili. En keppnin hélt áfram og ný deiluefni komu upp. Nýlendukapphlaupið stóð alveg til 1914 og var ein af orsökunum til þess að fyrri heimsstyrjöldin braust út það ár.

Norðurlönd í nýlendukapphlaupi

Norðurlandabúar tóku engan þátt í nýlendukapphlaupinu. Eins og áður var nefnt (bls. 90) áttu Danir nokkrar litlar nýlendur frá því fyrir kapphlaupið um Afríku, á Indlandi, á vesturströnd Afríku og í Karíbahafi. En það var allt og sumt.

Í mörgum Afrikulöndum hefur verið ófriður milli ólíkra þjóða eftir að löndin urðu sjálfstæð. Í litlu fjallalandi, Rwanda í miðri Afríku, braust út grimmilegt borgarastríð í upphafi tíunda áratugar síðustu aldar. Þjóðirnar tvær, Hútúar og Tútsar, áttust við og árið 1994 voru um 800.000 manns drepnir, flestir Tútsar. Mörg hundruð þúsund manns flúðu frá Rwanda í borgarastyrjöldinni.

Afríka fyrir nýlendu-kapphlaup

Afríka var stórt og fjölbreytilegt land með margar ólíkar menningarheildir. Á 19. öld, áður en kapphlaupið hófst, höfðu Evrópumenn stofnað verslunarmiðstöðvar og nokkrar nýlendur við ströndina. Arabískir kaupmenn höfðu mikil áhrif í Afríku, sérstaklega norðan- og austantil. Nokkur konungsríki voru í Afríku, til dæmis Buganda í Austur-Afríku, Fanti-konungdæmið í Vestur-Afríku og Matabeleland í suðri, þar sem Lobengula var konungur. Hins vegar bjó um helmingur fólks sunnan Sahara í litlum samfélögum án þess að tilheyra neinu ríki.

Mikill munur var á ólíkum svæðum í álfunni. Í Norður-Afríku ríktu ein trúarbrögð, íslam. Eþíópíumenn voru kristnir en sunnar í álfunni voru ólík þjóðartrúarbrögð algeng. Við ströndina voru verslunarbær þar sem Evrópumenn og Arabar ráku verslun. Inn í landi voru byggðirnar dreifðari

og flestir bjuggu í litlum sveitabörpum og ræktuðu sjálfir það sem þeir lifðu á. Flestir bjuggu í ættarsamfélögum þar sem ættin hafði sameiginlegan eignarrétt á jörð. Samstaða innan ættar var mikilvæg. Ættingjar hjálpuðu hver öðrum og vörðu hver annan gegn óvinum.

Þrælahald var algengara í Afríku en í nokkurri annarri heimsálfu. Í verslunarbænum Kano í Norður-Nígíeríu voru þrælar um helmingur íbúanna. Evrópumenn bönnuðu þrælaverslun í sínum löndum snemma á 19. öld en í Arabalöndum fór þrælaverslun vaxandi.

Afríkumenn áttu að „siðmenntast“

Afríkumenn voru langt á eftir Evrópumönnum í tækni, sérstaklega í löndum fyrir sunnan Sahara. Þar voru engar verksmiðjur og landbúnaður var stundaður á einfaldasta hátt. Viða var ekki heldur neitt ríkisvald til að vernda íbúana. Margir lifðu í stöðugum ótta um að verða rændir eða drepnir af

herskáum ræningjaflokkum. Þeir gátu líka átt á hættu að verða teknir til fanga og seldir sem þrælar. Í sumum löndum var fólki refsað grimmilega fyrir afbrot.

Allt þetta olli því að mörgum Evrópumönnum fannst að það væri Afríkubúum sjálfum fyrir bestu ef Evrópuríki tækju að sér stjórnina yfir þeim. Þá gætu Afríkumenn notið góðs af tækni nútímans og fengið vernd frá sterku ríkisvaldi sem tryggði að fólk nyti laga og reglu. Nýlenduveldin ætluðu að leggja vegi og járnbrautir og þróa löndin. Þeir vildu líka gera Afríkumenn „siðmenntaða“, meðal annars með því að banna þrælaverslun og ofbeldisfulla siði.

Hvað fannst Afríkumönnum?

Öldum saman ríktu Evrópumenn á meginlandi Afríku. Hvíti maðurinn rændi réttinum til að stjórna. [...] Verkefni hans var að „siðmennta“ Afríku, hélt hann fram. Undir því yfirskini rændu Evrópumenn miklum auðæfum frá Afríku og leiddu yfir íbúana ólýsanlegar þjáningar.

Þetta sagði Kwame Nkrumah (1909–'72) árið 1961. Hann hafði barist gegn nýlenduveldinu og verið forsætisráðherra og síðar forseti í Ghana síðan landið varð sjálfstætt árið 1957.

Margir Afríkumenn féllu í bardögum. Árið 1898 var háð mikil orrusta við Omdurman í Súdan milli Breta og 50.000–60.000 Afríkumanna. Bretar drápu um 11.000 manns en misstu sjálfir 368. Viða voru uppreisnir gegn nýlendustjórninni bældar niður af mikilli hörku. Árið 1905 byrjaði uppreisn í Þýsku Austur-Afríku (þar sem

Stórfjölskyldur bjuggu saman á sveitabæjum eins og þessum í Suður-Afríku. Algengast var að jörðin væri sameign ættarinnar.

nú er Tansanía) og var hún kölluð Maí-uppreisnin. Þýski herforinginn, Richter höfuðsmaður sem bældi upp-reisnina niður, brenndi sveitaþorp og rændi mat svo að þúsundir dóu úr hungri og sjúkdómum.

Nokkrar grimmilegustu aðfarirnar gegn afrísku íbúunum voru gerðar í Kongó á tímum Leopolds 2. konungs í Belgíu (konungur 1865–1909). Hann hafði komist yfir Kongó sem einkaeign sína og undir stjórn hans var mikill hluti íbúanna þvingaður til þrælavinnu og látinn sæta hörðum refsingum ef þeir afhentu ekki þær vörur sem Evrópumenn vildu fá frá þeim. Stjórnaraðferð Leopolds var svo grimmileg að það varð alþjóðlegt hneyksli þegar komst upp um hana í Evrópu. Því tók belgíska ríkið við nýlendunni árið 1908 og lagði stjórnarhætti konungs niður.

Í flestum nýlendum var fólk samt meðhöndlað bærilega vel. Fyrir suma leiddi nýlendustjórnin til öruggara og betra lífs. Afríkumaðurinn Rashid bin Hassani (um 1861–1935) orðaði það svona:

Þið spyrjið hvort það hafi verið betra áður en Evrópumenn komu? Ég vil svara með því að segja hvernig ég kom nú frá Moshi til Dar-es-Salaam. Ég kom með staf í hendi en var annars vopnlaus. Ég fór úr húsi mínu óttalaus og á eftir að koma að því ósköðuð þegar ég kem til baka. [...] Ég heyri sumt ungt fólk kvarta undan að verða að borga skatt en ég get sagt að það er betra að borga skatt en að eiga á hættu að enda ævi sína á spjótsoðdi eða vera seldur sem þræll og kvalinn til dauða.

Fyrir nokkra afríska valdamenn, eins og Lobengula konung, merkti

nýlendustjórnin að þeir misstu völd. En aðrir fengu meiri völd þegar þeir gengu í lið með Evrópumönnum gegn gömlum andstæðingum. Það átti meðal annars við stjórnendur í Buganda-konungdæminu og Fanti-konungdæminu. Þetta átti líka við marga héraðshöfðingja sem juku völd sín með því að vinna með nýlendu-stjórnendum.

Varanlegar afleiðingar

Evrópuríkin héldu að mestu leyti stjórn sinni á nýlendunum þangað til í kringum 1960. Þá urðu flestar nýlendur að sjálfstæðum ríkjum. En nýlendustjórnin skildi eftir sig varanleg merki í Afríku.

Í álfunni hafði verið lítið um langvarandi ríki og á stórum svæðum voru engin ríki. Nýlenduvelðið varð til þess að álfunni var skipt upp í um það bil 40 einingar sem urðu síðar sjálfstæð ríki.

Á nýlendutímanum urðu margir Afríkubúar kristnir, einkum í Austur- og Mið-Afríku. Afrískir prédikarar tóku sjálfir við því hlutverki að boða kristni. Íslam breiddist líka út á nýlendutímanum.

Í Kongó voru nýlendubúar kúgaðir harkalega, einkum í þeim hluta landsins þar sem hrágúmmí var framleitt. Þorpunum var skipað að afhenda mönnum Leopolds konungs vissst magn af gúmmí. Ef þeim tókst ekki að leggja nógu mikið fram var þeim refsað af hörku. Í vissum tilfellum gat það jafnvel komið niður á börnum.

Mörg mannlíf töpuðust þegar Evrópumenn lögðu Afríku undir sig. En eftir að nýlendustjórnin var komin á tók við langt friðsamlegt tímabil og íbúum fjölgaði. Það stafaði meðal annars af því að nýlendustjórnendur börðust við sjúkdóma eins og svefnkýki og gulu.

Nýlenduvelðin byggðu upp stjórnkerfi og dómstóla sem hafa orðið til gagns eftir að nýlendurnar urðu sjálfstæðar. Þau lögðu vegi, járnbrautir, hafnir og símalínur. En oft voru vegir og járnbrautir einkum lögð til þess að tryggja nýlenduvelðunum aðflutning á verslunarvörum. Því voru mörg landsvæði mjög afskipt. Nýlenduvelðin reistu skóla og komu því til leiðar að margir nýlendubúar fengu nútímalega menntun. Samt naut aðeins lítill hluti íbúanna góðs af því.

Nýlenduvelðin gerðu mikið til að þróa landbúnað í nýlendunum. Margir afrískir bættu þannig lífshæðir sínar. En nýlendubúar voru oft þvingaðir til að einbeita sér að ákveðnum vörutegundum. Eftir á hefur það skapað vandamál vegna þess að hvert land er háð verðlagi á þeirri einu framleiðsluvöru sem það framleiðir til útflutnings. Þar að auki varð nýlendustjórnin til þess að Afrikulönd fengu ekki færi á að þróa eigin iðnað. Nýlenduvelðin vildu að Afrikumenn neyddust til þess að kaupa iðnaðarvörur frá sér.

Konur við matjurta-
rækt í Kenía.

Afríka fyrr og nú

Afríka fyrr

Á árunum 1882–1960 var mikill óstöðugleiki í Afríku þar sem Evrópumenn sóttust hart eftir því að ná yfirráðum yfir ríkjum í Afríku og kallaðist það nýlendukapphlaupið. Evrópubúar skiptu álfunni á milli sín og réðu þar ríkjum allt þar til nýlendurnar tóku að öðlast sjálfstæði um 1960.

Lesið vel yfir ummæli Cecils Rhodes á bls. 108 og ummæli Kwames Nkrumahs á bls. 124.

- 1 Berið saman ummæli Rhodes og Nkrumahs. Hvaða viðhorf koma þar fram?
- 2 Hvernig fóru Evrópubúar með Afríkubúana og hvað finnst þér um að það hafi þurft að siðmennta þá?
- 3 Hvað segja ummæli Rhodes okkur um tíðarandann?
- 4 Hvaða lönd í Evrópu tóku þátt í nýlendukapphlaupinu í Afríku og hvaða nýlendum réðu þau?
- 5 Hvaða skoðun hefur þú á því sem gerðist á Berlínarráðstefnunni?
- 6 Hver urðu eftirmál nýlendustefnunnar, bæði kostir og gallar? Hvaða jákvæðu áhrif höfðu Evrópubúar í Afríku á nýlendutímanum?

Afríka nú

Sú mynd sem dregin er upp af Afríku í dag er oft frekar dökk og vandamátatengd. En raunveruleikinn er oft annar og heimurinn jafnvel betri en við höldum. Umfjöllun fjölmiðla stjórnar að hluta til þeirri mynd sem við gerum okkur af heiminum og algengt er að stríð, stjórnmál og hamfarir fái meiri umfjöllun en langtímaþróun eins og til dæmis bætt menntun og aukið aðgengi að hreinu vatni.

Í flettibókinni *Verður heimurinn betri?* á vef Námsgagnastofnunar er hægt að nálgast upplýsingar um hvað er að gerast í raun og veru í Afríku. Kynntu þér efnið og leitaðu svara við spurningunum.

- 1 Hver er staðan í Afríku í dag?
- 2 Eru merki um nýlendustjórn og nýlenduhera í Afríku enn í dag?
- 3 Hvernig er aðstaða barna í Afríku?
- 4 Hverjar eru áherslurnar í þróunarsamvinnu við Afríku?
- 5 Er allt slæmt og ekkert gott að gerast í Afríku? Hvað er gott og hvað ekki gott sem þar er að gerast?
- 6 Hvað getið þið eða bekkurinn ykkar gert til að hjálpa fólki í Afríku?

Finnið svarið

- 30 Hvar er Súesskurðurinn?
- 31 Hvers vegna var Súesskurðurinn mikilvægur fyrir Breta?
- 32 Hvaða ríki í Afríku komust hjá því að verða nýlendur?
- 33 Hvað var ákveðið á Berlínar-ráðstefnunni?
- 34 Hvers vegna vildu Evrópumenn „siðmennta“ Afríkubúa?
- 35 Hvernig var farið með íbúa Kongó á stjórnarárum Leopolds konungs?
- 36 Hvenær urðu flestar nýlendur Afríku að sjálfstæðum ríkjum?
- 37 Nefnið nokkrar varanlegar afleiðingar af nýlendumynduninni í Afríku.

Umræðuefni

- 38 Hvaða samband er á milli þjóðernis-hyggju og heimsvaldastefnu?
- 39 Sagnfræðingar eru ósammála um hve mikið gott nýlendumyndunin hafði í för með sér fyrir Afríku. Sumir telja að það hafi einkum verið illt fyrir Afríku að verða að nýlendum. Aðrir leggja áherslu á að nýlendustjórnin leiddi til góðrar þróunar á mörgum sviðum. Hvað haldið þið? Færði heimsvalda-stefnan Afríku eitthvað gott?

Viðfangsefni

- 40 Reiknið út hve lengi nýlendutíminn stóð yfir, um það bil. Þið getið gengið út frá því að mestur hluti álfunnar var gerður að nýlendum á milli 1880 og 1900. Hve langt er nú síðan flest Afríkulönd urðu sjálfstæð? Hve gömul er nú manneskja sem var tvítug þegar Ghana fékk sjálfstæði?
- 41 Hugsið ykkur að þið séuð íslenskir blaðamenn sem eru viðstaddir þegar Súesskurðurinn var opnaður árið

1869. Skriðið fréttagrein þar sem kemur fram hvers vegna skurðurinn var svona mikilvægur.

- 42 Veljið eitt Afríkuland sem hefur verið nýlenda og komist að meiri fróðleik um það. Hvaða þjóðir búa þar? Hvaða tungumál talar fólk? Hvaða trúarbrögð eru algengust? Hvenær og hvernig varð landið nýlenda? Hvaða nýlendu-veldi lagði það undir sig? Hvenær varð landið sjálfstætt? Vinnið tvö eða þrjú saman og búið til á tölvu kynningu á efninu.
- 43 Búið til mynd sem sýnir hvernig Evrópumenn fóru með Afríkubúa á nýlendutímanum. Þið getið annað hvort teiknað sjálf eða klippt og límt saman myndir sem þið finnið á netinu.
- 44 Á bls. 125–126 eru nefndar margar afleiðingar sem nýlendumyndunin hafði fyrir Afríku. Hvaða afleiðingar voru góðar og hverjar illar? Setjið upp tvo dálka á blaði, skrifið góðar afleiðingar í annan en illar í hinn. Berið svo niðurstöður ykkar saman. Eruð þið sammála?

Heimildavinna

- 45 Á bls. 124 og 125 er vitnað til tveggja Afríkumanna sem hafa ólíkt álit á nýlendumynduninni.
 - a Hvað finnst Kwame Nkrumah um nýlendustjórnina?
 - b Hvað finnst Rashid bin Hassani um nýlendustjórnina?
 - c Hvað getur valdið því að þeir hafa svona ólíkar skoðanir?

Var Ísland nýlenda?

Á bls. 20 var orðið nýlenda skýrt þannig að það væri „landsvæði sem ríki ræður yfir utan landamæra sinna.“

Samkvæmt þeirri skilgreiningu einni er tæpast vafi á að Ísland hafi verið nýlenda allt frá því að það gekk inn í ríki Noregskonungs árið 1262 og fram á 20. öld. En sannleikurinn er sá að skilgreiningin er ekki tæmandi. Varla var nokkurn tímann litið á Ísland sem nýlendu (eða *koloni* eins og sagt er á dönsku). Hvers vegna var það og hver var staða Íslands þá talin vera?

Staða Íslands

Árið 1262 samþykktu Íslendingar á Alþingi að gerast þegnar Noregskonungs. Þá var meðal annars ákveðið að landsmenn greiddu Noregskonungi skatt á hverju ári; því var talað um Ísland sem *skattland* konungs. Þá heyrðu undir konung tvö önnur eyöld vestur í Atlantshafi eða handan þess, Færeyjar og Grænland.

Árið 1380 erfði Danakonungur konungdóm í Noregi. Þannig varð til *konungssamband* milli Danmerkur og Noregs og stóð í meira en fjórar aldir. Sameiginlegur konungur landanna hafði jafnan aðsetur í Danmörku. Allan þann tíma hélt Ísland áfram að vera skattland Noregs þó að skatturinn væri greiddur í sjóð konungs sem hafði aðsetur í Danmörku og leit líklega fremur á sig sem konung Dana en Norðmanna. Lengi höfðu Íslendingar nokkra sjálfstjórn. Alþingi kom saman á Þingvöllum á hverju sumri, þótt nokkuð óljóst væri hvaða völd það hefði. Íslendingar höfðu sérstök lög. Flestir embættismenn landsins voru íslenskir, nema þeir allra æðstu. En árið 1662

féllust Íslendingar á að gera konung *einvaldan*, eins og hann hafði orðið heima í Danmörku tveimur árum fyrr. Eftir það var Alþingi ekki annað en dómstóll. Um 1800 var það lagt niður og stofnaður yfirréttur í Reykjavík í stað þess.

Árið 1814 var konungssambandi Danmerkur og Noregs slitið, eins og rakið er fyrr í þessari bók, og Svíakonungur fékk konungsvald í Noregi. En Færeyjar, Ísland og Grænland voru framvegis talin lönd Danakonungs. Á dönsku var oft haft um þau orðið *biland* sem var þýtt sem *hjalenda* á íslensku.

Konungssamband: Samband tveggja ríkja sem hafa sama konung.

Einvaldi: Stjórnkerfi þar sem einn maður hefur öll æðstu völd. Aðrir mega aðeins taka þær ákvarðanir sem einvaldurinn hefur leyft þeim að taka.

Fyrsti þjóðhöfðinginn sem ríkti yfir Norðurlöndum öllum var Margrét drottning Valdimarsdóttir á árunum 1387–1412. Hún átti meðal annars stóran þátt í því að Svíar gengu á tímabili inn í konungssamband með Dönum og Norðmönnum. Í íslenskum annál segir frá andláti drottningar árið 1412: „Hélt hún sinni ríkisstjórn til dauðadags yfir Noreg, Svíaríki og Danmörk. Er það sannlega sagt að hennar líki hefur enginn verið í fyrirsögðum ríkjum til ráða og ríkisstjórnar.“ Ekki varð kona þjóðhöfðingi í Danmörku aftur fyrr en Margrét 2. tók við krúnunni árið 1972.

Framhaldið hefur verið rakið fyrir í bókinni. Upp úr 1830 fer að losna um einveldið í Danmörku. Um áratug síðar er ákveðið að endurreisa Alþingi sem sértakt ráðgjafarþing fyrir Ísland. Það kom fyrst saman í Reykjavík árið 1845.

Árið 1848 var einveldi konungs afnumið í Danmörku. Þá hófst löng deila um hver ætti að vera staða Íslands í ríki Danakonungs. Til bráðabirgða náðist samkomulag um það með stjórnarskrá fyrir Ísland árið 1874. Alþingi Íslendinga fékk þá lög-gjafarvald ásamt konungi. En ráðherra-vald yfir Íslandi var framvegis í hönd-unum á dönskum ráðherra. Framhaldið verður rakið síðar í bókinni.

Hvers vegna ekki nýlenda?

Ólíkt var hvernig menn litu á stöðu Íslands í norsk-dönsku ríkisheildinni. Það var ólíkt bæði eftir því á hvaða tíma það var og eftir því hver leit á. Þar var einkum valið um þrjá kosti:

- 1) Að Ísland væri sérstakt ríki í konungssambandi við Noreg og/eða Danmörku.
- 2) Að Ísland væri einhvers konar viðhengi við Noreg og/eða Danmörku, skattland, hjálenda eða nýlenda, án þess að vera hluti af ríkinu sjálfu.
- 3) Að Ísland væri ríkishluti eða hérað í ríkinu Noregi eða Danmörku.

Eins og áður sagði var nánast aldrei talað um Ísland eða Færeyjar sem nýlendur. Hins vegar var Grænland oft kallað nýlenda Dana. Ástæðan hlýtur einkum að vera sú að nýlendubúar voru af framandi kynstofnum, þeir voru „villimenn“, eins og sagt var á 19. öld. En Ísland og Færeyjar voru byggð fólki af evrópskum uppruna, „siðmenntuðu“ fólki og náskyldu þegnum Noregs og Danmerkur.

Að sumu leyti dáðust Danir að Íslendingum, einkum fyrir fornsagnaritun þeirra og fyrir að hafa varðveitt fornt norrænt mál um aldir. Hins vegar fannst þeim Íslendingar afar frumstæðir. Þegar dönsk leikkona, Oda Nielsen, heimsótti Reykvíkinga árið 1908 birti danskt skopblað þessa teikningu. Ráðherra Íslands, Hannes Hafstein, leikur undir söng hennar á harmoníku, áheyrendur eru fornlega og alþýðlega klæddir og húsin í baksýn eru lágreist.

Oda Nielsen synger for islandske Friskolebørn (Fortættelseskursus)

Finnið svarið

- 46 Hve mörg ár var Ísland í sambandi við Noreg áður en samband þess við Danmörku hófst?
- 47 Hve mörg ár í heild stóð samband Noregs og Íslands?
- 48 Hve mörg ár stóð samband Noregs og Danmerkur?

Umræðuefni

- 49 Hvaða heiti finnst ykkur réttast að hafa um samband Íslands við Noreg og Danmörku? Hvers vegna?

Viðfangsefni

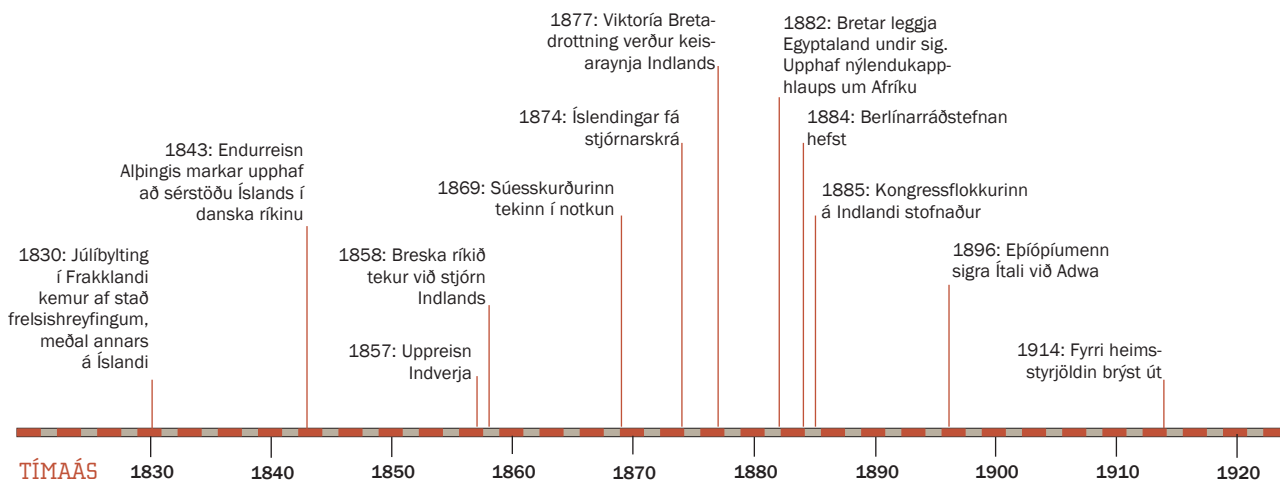
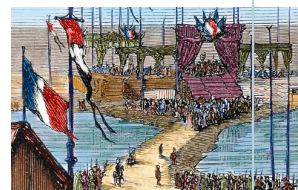
- 50 Teiknið tímaás sem sýnir helstu tímamót í stjórn Íslands eins langt til baka og þið getið. Í kaflanum hér á undan má lesa hvenær það komst í konungssamband við Noreg og helstu áfanga þaðan í frá fram á 19. öld. Komist líka að því hvað var áður en sambandið við Noreg hófst.
- 51 Hvað var líkt og hvað ólíkt með stöðu Íslands og nýlendna í Afríku?

Kjarni

- Á 18. öld náðu breskir verslunarmenn smám saman völdum á Indlandi. Eftir uppreisn Indverja árið 1857 var Indland gert að nýlendu breska ríkisins. Indland varð helsta nýlenda Breta.
- Um 1875 hófst keppni evrópsku stórveldanna um að eignast sem flestar nýlendur í Afríku. Á Berlínarráðstefnunni 1884–'85 skiptu Evrópuríki allri álfunni

upp á milli sín nema Líberíu og Eþíópíu.

- Ísland líktist að því leyti nýlendu öldum saman að það var undir stjórn útlends ríkis, fyrst Noregs, svo sambandsríkisins Noregs-Danmerkur, síðast Danmerkur. En Ísland var varla nokkurn tímann kallað nýlenda af því að það var byggt fólki af evrópskum uppruna.

Þjóðfrelsi og lýðræði

Sumarið 1848 voru haldnir tveir fundir á Íslandi í tilefni af því að Danakonungur hafði lagt einveldi sitt niður og bjóst til að koma á lýðræðisstjórn í konungdæmi sínu. Sá fyrri var haldinn í Reykjavík og sóttu hann 24 menn. Hinn var haldinn á Þingvöllum og þangað komu 19 menn. Allt voru þetta karlmenn, menntamenn og gildir bændur.

96 árum síðar, 17. júní 1944, var haldin þjóðhátíð á Þingvöllum. Þrátt fyrir hellirigningu og hvassviðri er talið að hana hafi sótt 25 þúsund manns eða um einn fimmti hluti þjóðarinnar, að sjálfsögðu af báðum kynjum og öllum stéttum. Þar hélt Alþingi fund og forseti þess lýsti því yfir að stofnað væri lýðveldi á Íslandi. Með því var slitið formlega konungssambandinu sem Íslendingar höfðu gengið inn í árið 1262. Síðan kaus Alþingi Svein Björnsson fyrsta forseta lýðveldisins.

Við höfum þegar farið yfir fyrsta hluta þessarar sögu, fram til 1874, þegar Íslendingar fengu fyrst stjórnarskrá, en hér verður stiklað á helstu atburðum þess sem síðar gerðist.

Hægfara lýðræðisþróun

Mannkynið styðst við tvennskónar stjórnarfar. Annað má kalla *fámennis-stjórn*. Þá velja æðri stjórnendur lægri stjórnendur. Valdið streymir ofan frá og niður. Konungar velja æðstu og valdamestu embættismenn; þeir velja aftur lægri embættismenn og svo framvegis. Hvar byrjar þá þessi keðja? Oft var sagt að konungar þæðu vald sitt frá Guði og þá varð ekki lengra komist í þá áttina. En ef við höldum okkur við okkar heim tóku konungar vald sitt oftast að erfðum; maður varð konungur af því að hann var elsti sonur gamla konungsins.

Hin leiðin er kölluð *lýðræði*. Þá velur almenningur, eða einhver hluti hans, stjórnendur sem velja síðan oft æðri stjórnendur. Valdastefnan er neðan frá og upp. Hjá okkur kjósa kjósendur alþingismenn. Alþingi ræður svo hverjir sitja í ríkisstjórn.

Oft eru þessi valdakerfi bæði virk samtímis í sama samfélaginu og skipta völdunum á milli sín. Samkvæmt stjórnarskránni 1874 var löggjafarþingið, Alþingi, kosið af þeim hluta almennings sem hafði kosningarétt. En ráðherra Íslandsmála var tilnefndur af konungi.

Fyrsti snefill af lýðræði

Þegar sú saga hefst sem er sögð í þessari bók þjuggu Íslendingar við einveldi konungs. Nánast allt ríkisvald var í höndum hans sem æðsta stjórnanda og hann valdi sér svo lægri stjórnendur til að stjórna með sér.

Þess vegna var það mikil nýjung á Íslandi þegar ákveðið var árið 1843 að endurreisa Alþingi sem ráðgjafarþing fyrir þjóðina. Þá voru kosningar lögboðnar í fyrsta sinn á Íslandi eftir að lýðræðisþróun 19. aldar hófst.

Kosningaréttur var að vísu gríðarlega takmarkaður í fyrstu. Aðeins karlmenn máttu kjósa. Aldurstakmark við kosningar var 25 ár. Svo máttu engir kjósa nema þeir ættu jörð til að búa á eða hefðu jörð á leigu til lífstíðar eða ættu hús í verslunarstað. Alls munu milli 2 og 3% þjóðarinnar hafa haft kosningarétt samkvæmt þessum reglum. En rúmum áratug síðar, 1857, var kosningaréttur aukinn svo að hann náði til flestra (karlkyns) bænda, embættismanna, menntamanna og annarra sem greiddu skatt. Hins vegar var innleidd sú regla að þeir sem hefðu þegið framfærslustyrk frá sveitarfélagi sínu mættu ekki kjósa nema þeir hefðu endurgreitt styrkinn. Með þessu móti fengu um 8–10% þjóðarinnar kosningarétt.

Þó að kosningaréttur væri svona takmarkaður var þátttaka í kosningum miklu minni en nú á dögum. Stundum komu jafnvel um eða innan við 20% kostningarbærra manna á kjörfund. Meginástæða þess var sú að hér voru engir stjórnmálaflokkar og þess vegna lítil kosningabarátta.

Þrátt fyrir þessar takmarkanir telst

Þetta snefill af lýðræði af því að valdið kom að neðan; valdaminni menn voru að kjósa valdameiri menn.

Kosningaréttur breiðist út

Landsmenn undu því í næstum hálfa öld, 1857–1903, að búa við kosningarétt sem leyfði aðeins tíunda hluta þjóðarinnar að kjósa til þings. Það var líklega ekki af því að menn væru almennt beinlínis andvígir auknu lýðræði. Ástæðan var frekar sú að áhugi manna snerist allur um að heimta vald úr höndum danskra stjórnvalda, að auka þjóðfrelsi fremur en lýðræði. En á 20. öld var kosningarétturinn aukinn smám saman þangað til hann náði til 69% íbúa árið 1983. Síðan hefur kosningaréttarreglum ekki verið breytt verulega. Þeir einir fá ekki að kjósa sem eru innan við 18 ára gamlir.

Langmesta breytingin á kosningarétti var gerð með tveimur stjórnarskrár-breytingum, 1915 og 1920, en þær innleiddu meðal annars kosningarétt kvenna. Það mál verður rætt hér á eftir með öðrum kvenréttindamálum.

Fulltrúalýðræði og beint lýðræði

Lýðræði er af tveimur gerðum. Annars vegar er *fulltrúalýðræði* þegar almenn-ingur kys fulltrúa til að taka ákvarðanir fyrir sig, til dæmis þingmenn á þing. Í bláupphafi lýðræðispróunar, 1835, útskýrði tímaritið Fjölirnir fyrir lesendum hvað fælist í fulltrúalýðræði:

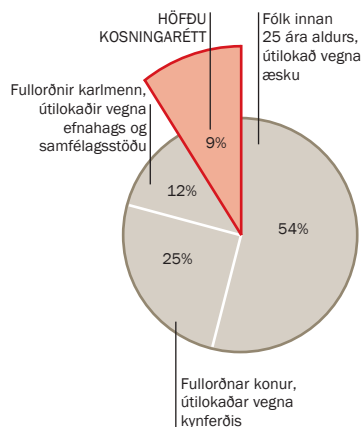
Það á að vernda frelsið og réttindin.

En ráði allir jafnmiklu verður þessu ekki til vegar komið og því hafa þjóðirnar valið úr skauti sínu einstaka menn til framkvæmslu þjóðviljans. En stundum hafa þessir menn misskilið þjóðina svo að þeir af Guðs náð væru orðnir konungar en hinir allir þrælur og farið með þá eftir því.

Voru konur menn?

Í Alþingistilskipuninni 1843 og kosningalögunum 1857 var ekki tekið skýrt fram að kosningaréttur væri einskorðaður við karlmenn. Þar var talað um bændur – en var útilokað að kvenmaður gæti verið bóndi ef hann átti bú og stjórnaði því? Sumum sem sömdu kjörskrár fannst að það væri ekki. Árið 1852 setti presturinn í Miklaholti á Snæfellsnesi á kjörskrá nafn ekkjunnar Sigríðar Þórðardóttur í Dal en skrifaði sýslumanni um leið: „Hvert ekkjan í Dal hefur kosningarétt sem ekkja þykist ég ekki fá algjörlega ráðið.“ Daginn eftir hafði prestur fengið nýja hugmynd; hann skrifaði sýslumanni og stakk upp á að karlkyns „fyrirvinna“ ekkjunnar væri sett á kjörskrá fremur en hún. Hvorugt þeirra var þó á endanlegri kjörskrá sýslunnar sem var látin gilda.

Stundum kemur líka fram vafi um hvort konur eigi að skrifa undir svokallaðar bænarskrár, sem voru áskoranir á Alþingi að samþykka eitthvað. Frá fyrsta starfsári Alþingis, 1845, er nokkuð um það í bænarskrám úr Suður-Pingeyjarsýslu að konur sem stóðu fyrir búi skrifi undir. En bænarskrárnar hafa verið afritaðar til notkunar í þinginu. Þar hefur ritara fundist óviðeigandi að konur skrifuðu undir. Því hefur hann breytt nafni Valgerðar Eiríksdóttur í Garðsvík í V. Eiríksson og nafni Guðrúnar Guðnadóttur í Hringsdal einu sinni í G. Guðnason og einu sinni í Hallur Grímsson, sem virðist alls ekki hafa verið til. Ritarinn hefur verið einhver velviljaður menntamaður í Reykjavík sem hefur viljað forða sveitamönnunum fyrir norðan frá því að upp kæmist um þá einfeltni þeirra að halda að konur mættu skrifa undir bænarskrár til Alþingis.

Kosningaréttur til Alþingis á árunum 1857–1903. Um 8–10% þjóðarinnar máttu kjósa.

Þegar Alþingi kom fyrst saman í Reykjavík, árið 1845, voru fundir þess lokaðir. En fjórum árum síðar var innleidd sú regla að hver sem væri mætti hlusta á umræður. Árið 1881 var Alþingishúsið við Austurvöll tekið í notkun með myndarlega áheyrendapalla sem voru oft þéttsetnir fólki. Teikningin er eftir útlendan ferðamann.

Hins vegar er beint lýðræði þegar almenningur í samfélagi, eða meirihluti hans, tekur sameiginlega ákvörðun um hvað eigi að gera eða láta ógert. Til dæmis er beinu lýðræði beitt í þjóðaratkvæðagreiðslum um ákveðin mál. Fyrsta þjóðaratkvæðagreiðsla Íslendinga var haldin árið 1908, samtímis alþingiskosningum. Hún var um það hvort banna ætti allan innflutning á áfengi til landsins og framleiðslu þess innanlands. Bannið var þá samþykkt með 60% atkvæða og gekk að fullu í gildi 1. janúar 1915. Bannið var líka afnumið með þjóðaratkvæðagreiðslu, árið 1933, með 58% atkvæða.

Finnið svarið

- 1 Skýrið hvað er átt við með orðunum *fámennisstjórn og lýðræði*.
- 2 Hvaða íslensk stofnun var það sem var fyrst valin lýðræðislega á 19. öld?
- 3 Hvenær var ráðgjafarþingið Alþingi stofnað? Notið atriðisorðaskrá bókarinnar til að finna þessar staðreyndir í henni:
 - a Hvaða ár ákvað konungur að stofna ráðgjafarþingið Alþingi?
 - b Hvaða ár var fyrst kosið til þingsins?
 - c Hvaða ár kom þingið saman í fyrsta sinn?

Umræðuefni

- 4 Hvort haldið þið að sé betra fámennisstjórn eða lýðræði? Hvers vegna?
- 5 Finnst ykkur réttlátt að fólk fái ekki að kjósa til Alþingis fyrr en það er orðið

18 ára gamalt? Ef ekki, hvar ætti þá að setja mörkin?

- 6 Væri rétt og skynsamlegt að taka upp áfengisbann á Íslandi núna? Hvers vegna? Hvers vegna ekki?
- 7 Hverjir eru helstu kostir og gallar á beinu lýðræði og fulltrúalýðræði?

Viðfangsefni

- 8 Á 19. öld höfðu um 2–10% þjóðarinnar kosningarétt. Þegar það er borið saman við okkar tíma verður að gæta þess að hvergi nær kosningaréttur 100% íbúa því að ung börn geta ekki kosið. Kynnið ykkur með leit á vef Hagstofu Íslands, hve mikill hluti Íslendinga hefur kosningarétt núna.
- 9 Orðið á skýru og skiljanlegu nútímamáli ummæli Fjölnis um fulltrúalýðræði (bls. 135).

Mannréttindi kvenna

Í gamla samfélaginu í Evrópu, sem er lýst í upphafsköflum þessarar bókar, var talin fjarstæða að allir menn hefðu sömu réttindi gagnvart lögum. Lögstéttir aðgreindust einmitt með því að þær höfðu mismikinn rétt samkvæmt lögum. Venjulegir bændur eða kaupmenn bjuggu ekki við sama rétt og aðalsmenn og klerkar. Þetta var meðal þess sem breyttist með frelsisþróun 19. aldar. Nú varð það meginregla að allir hefðu sama rétt. Í Danmörku voru almenn mannréttindi leidd í lög með stjórnarskránni sem gekk í gildi 1849, til dæmis bann við forréttindum tengdum aðli eða nafnbótum. Íslendingar fengu nokkurn veginn sömu reglu með stjórnarskrá sinni 1874.

Þetta átti þó ekki við eina tegund misréttis, muninn á rétti karla og kvenna. Á upphafsskeiði frelsisþróunar héldu aðeins örfáir forvígismenn mannréttinda í Evrópu því fram að konur ættu að fá sama rétt og karlar. En á síðari stigum urðu kvenréttindi að baráttumáli í öllum frjáls-um samfélögum. Stundum er talið að kvenréttindahreyfing hafi hafist á síðasta áratug 18. aldar með kröfu frönsku konunnar Marie Olympe de Gouges um pólitísk réttindi kvenna. En hún var tekin af

lífi ásamt helstu liðsmönnum sínum og eftir það fór hreyfingin lengi hægt. Hér verður einkum skoðað hvernig kvenréttindi ruddu sér til rúms á Íslandi.

Erfðajafnrétti

Á árunum þegar Alþingi starfaði sem ráðgjafarþing, 1845–'73, var danska stjórnin vön að senda hverju þingi eintak af lögum sem höfðu verið samþykkt í Danmörku síðan síðasta þing var háð og spyrja hver þeirra Alþingi teldi ráðlegt að lögleiða á Íslandi. Konungur gat svo sett þessi lög ef hann vildi, eða látið það ógert, því að hann var enn einvaldur. Árið 1847 bárust Alþingi ný erfðalög. Þar var haldið gamalli reglu, sem gildi bæði í Danmörku og á Íslandi, að synir erfðu helmingi meira en dætur frá foreldrum sínum. En í dönsku lögunum var gerð sú breyting að foreldrum var leyft að auka erfðahlut dætra svo að hann yrði jafnmikill og sona. En Alþingi samþykkti samhljóða að þessu ákvæði yrði breytt þannig að dætur erfðu alltaf jafnmikið og synir. Þá reglu lögleiddi konungur fyrir Ísland árið 1850. Þetta var fyrsta jafnréttisreglan sem gekk í gildi á Íslandi eftir að frelsisþróun 19. aldar hófst.

Þóra Melsteð og Kvennaskólinn

Um miðja 19. öld voru aðeins tveir skólar á Íslandi, Lærði skólinn sem síðar var nefndur Menntaskólinn í Reykjavík og Prestaskólinn. Þeir voru aðeins ætlaðir piltum. Þóra Melsteð (1823–1919) hét kona sem einsetti sér að koma á skóla handa stúlkum. Hún átti danska móður og hafði alist upp að hluta til í Danmörku. Þar hefur hún kynnst stúlnaskólum. Hún safnaði fé til að koma á fót skóla, stofnaði Kvennaskólann í Reykjavík árið 1874 og stýrði honum til 1900. Þar voru kennd venjubundin kvennastörf eins og matreiðsla og saumaskapur en einnig bóklegar greinar, skrift, reikningur, íslenska, danska, saga og fleiri.

Litlu síðar voru stofnaðir fleiri kvennaskólar í öðrum landslutum. Kvennaskólarnir höfðu mikil áhrif í þeirri breytingu á lífsháttum Íslendinga sem hefur orðið síðan á 19. öld. Þeir hafa átt þátt í að kenna landsmönnum að borða með hníf og gaffli, þvo upp og þess háttar. Þeir bjuggu stúlkur líka undir störf sem menntað fólk þurfti til að vinna. Veturinn 1903–'04 störfuðu 54 kvennaskólagengnar konur sem barnakennarar af samtals 415 manns í því starfi.

Lögræði

Þegar þessi saga hefst urðu karlmenn lögráða við 25 ára aldur og máttu þá haga lífi sínu og ráðstafa eignum að vild, ef ekki braut í bága við lög. Konur fengu ekki þetta lögræði. Þær voru áfram undir lögræði fedra sinna eða annars karlkyns ættingja ef feður þeirra voru ekki á lífi. Þegar kona giftist færðist lögræðið síðan til eiginmannsins. Ekkjur voru einu lögráða konurnar.

Tillaga um að breyta þessu kom fyrst fram árið 1859. Þá lagði danska stjórnin fyrir Alþingi þá spurningu hvaða nýleg dönsk lög þingið vildi lögleiða fyrir Ísland. Þar á meðal voru lög um að stúlkur yrðu lögráða (eða myndugar, eins og þá var sagt) við 25 ára aldur eins og karlar. Eftir sem áður var gert ráð fyrir að giftar konur lytu lögræði eiginmanna sinna. Nú hikaði Alþingi vegna þess að sumir þingmenn héldu því fram að ekkjur væru skyld-

ugar að ráðgast við einhvern karlmann áður en þær tækju mikilvægar ákvarðanir. Með lagafrumvarpinu væri því verið að gera gera rétt ógiftra kvenna meiri en ekkna, sem væri ástæðulaust. Því samþykkti þingið að leggja til að dönsku lögin yrðu sett fyrir Ísland með einni breytingu: „Að ógiftar stúlkur sem orðnar eru fullra 25 ára sé skyldar til í öllum vandamálum að taka sér einhvern valinkunnan mann til ráðaneytis eins og á sér stað með ekkjur.“ En dómsmálaráðherra Dana, sem var þá ráðherra Íslandsmála, kannaðist ekki við að ekkjur væru skyldugar til að gera þetta. Því fékk hann konung til að lögleiða dönsku lögin óbreytt fyrir Ísland árið 1861 án þess að Alþingi fengi að skipta sér frekar af málinu.

Lögræði fól meðal annars í sér rétt til að mega giftast án leyfis frá foreldrum eða öðrum lögráðamönnum. Lagalegan rétt til að neita að ganga í hjónaband höfðu íslenskar konur fengið árið 1275, næstum sex öldum áður (þótt auðvitað væri alltaf misbrestur á að sá réttur væri virtur). En réttinn til að ganga í hjónaband hvað sem pabbi og mamma sögðu fengu íslenskar konur árið 1861. Ætli það sé kannski mikilvægasta réttarbot þeirra?

Giftar konur öðluðust ekki lögræði í eitt skipti fyrir öll vegna þess að þær áttu sameiginlegt bú með eiginmönnum sínum og giltu mismunandi reglur um rétt til að taka ákvarðanir um sameign hjóna. En réttast mun að segja að giftar konur hafi fengið lögræði árið 1900 með nýjum lögum um fjármál hjóna.

Íslensk brúður, Magdalena Margrét Möller, verslunarstjóradóttir á Akureyri, búin í skart sitt árið 1862. Ef hún hefði verið orðin 25 ára gömul hefði hún mátt giftast án leyfis föður síns eða annars lögráðanda. En hún var aðeins 17 ára. Hér virðist raunar allt gert í góðu samkomulagi fjölskyldunnar. Það er móðir hennar sem festir fald á höfuð brúðarinnar. Stúlkan til vinstri er Nanna, systir Magdalenu, sem var brúðarmær en yngri systkini horfa á hugfangin.

Fyrsti íslenski kvenréttindasinninn

Magnús Eiríksson (1806–'81) mun vera fyrsti Íslendingurinn sem hreyfði því á prenti að konur ættu að hafa sömu réttindi og karlar. Hann var bóndasonur norðan af Melrakkaslétu og tók embættispróf í guðfræði frá Kaupmannahafnarháskóla árið 1837. Síðan bjó hann alla tíð í Kaupmannahöfn og tók aldrei við embætti. Árið 1850 kom út í Danmörku bók eftir danska konu þar sem meðal annars var fjallað um ófrelsi kvenna. Bókin var gefin út undir dulnefni, Clara Raphael, en bak við það leyndist nafnið Mathilde Fiebiger. Árið eftir gaf Magnús út bók á dönsku til að taka undir sjónarmið konunnar og kallaði bók sína *Breve til Clara Raphael fra Theodor Immanuel*. Þar er því haldið fram að konur ættu að fá að verða læknar, prestar og jafnvel dómaraþví að þær séu í eðli sínu alveg eins gáfaðar og karlmenn.

Konan sem kaus fyrst

Á fyrri hluta 19. aldar var komið á lýðræði í sveitarstjórnnum allra Norðurlandarikjanna, Noregi, Svíþjóð og Danmörku. Íslendingar drógust nokkuð aftur úr á þessu sviði. Í Reykjavíkurkaupstað var þó stofnuð bæjarstjórn með ráðgjafarvaldi árið 1836 og kusu efnaðir karlmenn bæjarins til hennar. Nokkru síðar fékk bæjarstjórn svo meira vald.

Akureyri fékk kaupstaðarréttindi og bæjarstjórn árið 1862. Árið eftir kaus þar ein kona, Vilhelmina Lever verslunareigandi. Hvers vegna komst hún upp með það, löngu áður en kosningaréttur kvenna var leiddur í lög? Jú, í reglugerð um Akureyrarkaupstað segir:

Kosningarétt hafa allir fullmyndugir menn sem ekki eru öðrum háðir sem hjú og hafa verið búfastir í kaupstaðnum síðasta árið þegar þeir að minnsta kosti borga 2 ríkisdali í bæjargjöld á ári.

Kjörstjórnarmenn hafa ekki treyst sér til að neita því að Vilhelmina Lever væri maður. En í rauninni var það ónákvæmni í þýðingu reglugerðarinnar úr dönsku sem hafði opnað þessa smugu. Í danska textanum er talað um „alle fuldmyndige mænd“ og í dönsku er enginn vafi á að orðið mand á aðeins við karlmann.

Vilhelmina kaus aftur til bæjarstjórnar 1866 en ekki oftár. Efnahag hennar hrakaði þegar fram í sótti svo hún hefur líklega misst skylduna til að borga 2 ríkisdali til bæjarins á ári.

Akureyrarkaupstaður á síðari hluta 19. aldar.

Karalalyðræði í sveitarstjórnunum

Árið 1872 voru gefin út ný lög um sveitarstjórn á Íslandi. Með þeim voru stofnaðar hreppsnefndir í hverjum hreppi, skipaðar ýmist fimm eða sjö kjörnum fulltrúum. Kosningarétt fengu bændur, 25 ára og eldri. Hreppsnefndarmenn kusu sér síðan formann sem var kallaður *oddviti*. Hreppsnefndir tóku meðal annars við því hlutverki, sem hreppstjórar og prestar höfðu annast, að stýra fátækraframtækni í hreppnum.

Í sveitarstjórnarlögunum 1872 var ekki minnst á kosningarétt kvenna. En fyrir kom að konur sem stóðu fyrir búi fengu að kjósa til hreppsnefnda. Árið 1874 kusu tvær ekkjur vestur í Öfundarfirði, Ingibjörg Pálsdóttir á Kirkjubóli í Bjarnardal og Steinunn Jónsdóttir á Hesti. Það kann að hafa gerst víðar og oftar en flestir litu svo á að konur hefðu ekki kosningarétt.

Kosningaréttur búandi kvenna

Þorlákur hét maður Guðmundsson (1834–1906), bóndasonur frá Miðfelli í Þingvallasveit, algerlega óskólagenginn og var bóndi alla tíð.

Sighvatur Árnason. Athyglisvert er að fyrstu forvígismenn kvenréttinda á Íslandi voru ómenntaðir sveitamenn, komnir um og yfir miðjan aldur þegar þeir gengu fram fyrir skjöldu á Alþingi til að auka rétt kvenna.

Elinborg Jakobsen, fyrsti kvenstúdentinn á Íslandi, í hópi stúdenta.

Hann var kosinn á Alþingi árið 1874 og sat þar til aldamótanna 1900.

Því er sagt frá Þorláki hér að hann lagði fyrstur manna fram á Alþingi frumvarp til laga um kosningarétt kvenna. Samkvæmt því skyldu ekkjur og aðrar konur sem stóðu fyrir búi eða áttu með sig sjálfar (stunduðu eigin atvinnurekstur væri sagt nú) hafa kosningarétt til sveitarstjórna. Því fylgdi þó ekki kjörgengi í þetta sinn en það kom seinna. Frumvarpið mætti engri andspyrnu á þinginu, var samþykkt samhljóða og hlaut staðfestingu konungs árið eftir, 1881, áratug eftir að búandi karlar höfðu fengið þennan rétt.

Skólagöngutillaga Sighvats Árnasonar

Annar óskólagenginn sveitamaður á Alþingi var Sighvatur Árnason (1823–1911), bóndi í Eyvindarholti í Rangárvallasýslu. Árið 1885, þegar Sighvatur var orðinn 61 árs gamall, flutti hann á Alþingi tillögu um að stúlkum yrði veittur aðgangur að Lærða skólanum í Reykjavík, Prestaskólanum og Læknaskólanum, sem hafði tekið til starfa í Reykjavík árið 1876. Þingið samþykkti þetta í því formi að þingið skoraði á Íslandsráðherra, danskan ráðherra í Kaupmannahöfn, að hlutast til um þetta. Það gerði ráðherra árið eftir en þá hafði verið dregið úr réttinum á þann hátt að konum var ekki leyft að gangast undir embættispróf í guðfræði né halda guðsþjónustur.

Giska má á að frjálsslyndi Sighvats gagnvart konum hafi verið eitthvað meira en ella vegna þess að sama ár hafði hann gengið í hjónaband í annað sinn með konu, Önnu Þorvarðardóttur, sem var 30 árum yngri en hann.

Fyrsta stúlkan sem tók stúdentspróf á Íslandi var af færeyskum uppruna, Elinborg Jakobsen að nafni, sem lauk prófi árið 1897.

Konur læra að nota rétt sinn

Það getur verið erfitt að fá sig til að nýta sér ný réttindi, enda biðu íslenskar konur ekkert í röðum til að fá að kjósa í sveitarstjórnarkosningum. Eftir að lögin um kosningarétt kvenna sem „áttu með sig sjálfar“ gengu í gildi, árið 1882, var fyrst kosið í bæjarstjórn í Reykjavík árið eftir, 1883. Þá var engin kona sett á kjörskrá, líkt og þær hafi gleymst. Ekki er vitað til að nokkur athugasemd hafi verið gerð við það. Árið eftir var kosið í nefnd sem lagði útsvör á bæjarbúa. Þá voru nöfn 29 kvenna sett á kjörskrá en 430 karla. Svo fáar konur í bænum töldust eiga með sig sjálfar. Árið 1888 gerðist það loks að kona kaus í bæjarstjórn. Hún hét Kristín Bjarnadóttir, 75 ára gömul ekkja sem rak kaffistofu í bænum. Bæjarstjórn var ekki endurnýjuð öll í einu lagi þá, eins og nú, og næst var kosið í hana árið 1890. Í það skiptið kaus engin kona. Þannig var áfram næstu árin: tvær, engin, engin, ein, tvær.

Smám saman komu þó konur til leiks. Árið 1908 var kosningaréttur kvenna til sveitarstjórna aukinn mikið og fengu giftar konur þá að kjósa í fyrsta sinn. Þá höfðu konur líka fengið kjörgengi í sveitarstjórnir. Konur stilltu nú upp sérstökum lista og buðu fram til bæjarstjórnar í Reykjavík. Þær voru aðeins fjórar á listanum þótt nú ætti að kjósa 15 fulltrúa í bæjarstjórn. Ætli ekki hafi fundist fleiri konur sem vildu sitja í bæjarstjórninni? En listinn fékk flest atkvæði allra lista við kosn-

Bríet Bjarnhéðinsdóttir

Þeir sem fyrstir töluðu opinberlega fyrir réttindum kvenna á Íslandi voru karlmenn. En fyrsta konan sem tók til máls um þau efni var Bríet Bjarnhéðinsdóttir (1856–1940). Hún var bóndadóttir norðan úr Húnavatnssýslu og gekk einn vetur á kvenna-skóla á Laugalandi í Eyjafirði. Sumarið 1885 birtist í blaðinu *Fjallkonunni* grein með titlinum *Nokkur orð um menntun og réttindi kvenna (Eftir unga stúlku í Reykjavík)*. En Bríet var höfundurinn og er þetta sögð vera fyrsta blaðagreinin eftir íslenska konu. Hún hafði þá dvalist í Reykjavík veturinn áður og árið 1887 fluttist hún suður til Reykjavíkur. 30. desember það ár flutti hún opinberan fyrirlestur í bænum um hag og réttindi kvenna. Það mun vera fyrsti opinberi fyrirlesturinn sem kona flutti á Íslandi. Hún sagði svo frá þeim atburði sjálf:

Það var mikið talað um þetta og eftir einum skólapiltinum, sem síðar varð prestur, heyrði ég sagt: „Nú ætla ég í kvöld að borga 50 aura fyrir að fá að hlæja mig máttlausan að kvenmanni.“

Ég fór titrandi niður í Góðtemplarahús. Þar var þá húsfyllir. Jón Ólafsson ritstjóri tók í hönd mér, leiddi mig upp á leiksviðið og kynnti mig áheyrendum. Ég roðnaði út undir eyru og taldi víst að ég mundi aldrei geta flutt fyrirlesturinn til enda. En svo gekk Jón Ólafsson burtu og ég stóð ein eftir. Allt valt á mér einni og um leið hvarf allt hugleysi. Ég hóf mál mitt á því að tala um vantrú karlmanna á konunni og gerði gys að því. Er ég talaði þau orð starði ég á skólapiltinn en hann varð niðurlátur – og hann hló aldrei.

Fyrirlesturinn hlaut góða dóma í blöðum og var gefinn út á prenti í sérstöku kveri. Haustið eftir giftust Bríet og ritstjóri Fjallkonunnar, Valdimar Ásmundsson, og bjuggu saman meðan hann lifði en hann féll frá árið 1902, aðeins 49 ára gamall.

Árið 1895 stofnaði Bríet Kvennablaðið og gaf það út í 24 ár. Hún var lengi helsti foringi kvenréttindafólks á Íslandi og fyrsti formaður Kvenréttindafélags Íslands.

ingarnar og allar fjórar konurnar voru kosnar í bæjarstjórn. Kosningabátttaka kvenna var enn raunar heldur minni en karla, 49% á móti 63%. Samt má segja að konurnar hafi verið komnar með.

Mill, félagslegt frjálslyndi og kvenréttindahreyfing

Kvenréttindahreyfingin sem óx upp á síðari hluta 19. aldar í Evrópu og meðal fólks af evrópskum uppruna í öðrum heimshlutum var hluti af stefnu sem var kölluð *social liberalism* á ensku, *socialliberalisme* á dönsku. En stjórnmálaflokkar sem aðylltust hana í Danmörku og Noregi voru kenndir við vintristefnu, kallaðir *Venstre*. Á íslensku er líka stundum talað um hreyfingu í anda hennar sem vinstrihreyfingu. Kjarninn í þessari stefnu var að allir ættu að hafa jöfn tækifæri í lífinu og búa við eins mikið frelsi og hægt væri án þess að það skaðaði aðra.

Einn helsti boðberi þessarar stefnu var enski heimspekingurinn John Stuart Mill (1806–'73). Hann skrifaði fjölda bóka en tvær þeirra fjalla um meginatriði félagslegs frjálslyndis og hafa báðar komið út í íslenskum þýðingum. Önnur heitir *On Liberty* á frummálinu en *Um frelsið* eða *Frelsið* í íslenskum þýðingum. Hin heitir *The Subjection of Women* á ensku en *Kúgun kvenna* á íslensku. Sjálfur sagði Mill að í þeirri bók væru mikil áhrif frá konu hans sem hét Harriet Taylor.

Í öllum löndum þar sem kvenréttindahreyfing starfaði var barist fyrir kosningarétti kvenna, einkum til löggjafarþinga. Á undan íslenskum konum fengu konur þennan rétt í nokkrum ríkjum Bandaríkjanna, Nýja-Sjálandi (1893), Ástralíu (1902), Finnlandi (1906), Noregi (1913) og Danmörku (1915). Í Kuwait fengu konur ekki kosningarétt fyrr en 2005.

Árið 2012 var skipt um nöfn á fjórum götum í Reykjavík og þær kenndar við konurnar sem voru fyrstar kosnar í bæjarstjórn: Bríetartún er kennt við Bríeti Bjarnhéðinsdóttur, Katrínartún við Katrínu Magnússon, formann Hins íslenska kvenfélags, Þórunnartún við Þórunni Jónasdóttur landlæknisfrú og Guðrúnartún við Guðrúnu Björnsdóttur mjólk-ursölukonu.

Kvenréttindahreyfing á Íslandi

Varla var hægt að kalla það kvenréttindahreyfingu þó að íslenskir sveitarkarlar vildu leyfa konum sem stýrðu búi eins og bændur að kjósa í hreppsnefnd eða stúlkum að ganga í Lærða skólann. Á síðustu áratugum 19. aldar kom fram aukinn áhugi á kvenréttindum hjá mörgum körlum sem aðhylltust vintristefnu í stjórnmálum. En þau voru aldrei forgangsverkefni þeirra. Lítið bar líka enn á konum.

Í kringum aldamótin 1900 tók aftur á móti að myndast hreyfing sem beitti sér sérstaklega fyrir kvenréttindum og var aðallega mönnuð af konum. Árið 1894 var *Hið íslenska kvenfélag* stofnað í Reykjavík. Tilgangur þess var í upphafi meðal annars að vinna að réttindum kvenna. Síðar gekkst félagið fyrir undirskriftasöfnun kvenna þar sem krafist var jafnréttis í öllum málum og skiptu undirskriftirnar þúsundum. Jafnframt sinnti félagið líknarmálum eins og félög kvenna gerðu víðar. Árið eftir stofnun félagsins komu til Íslands þrjár bandarískar konur á vegum alþjóðlegra bindindissamtaka kvenna, og var þá stofnað í Reykjavík kvenfélag sem var kallað Hvíta bandið og hafði samkvæmt upphaflegum lögum sínum það eina hlutverk „að útrýma nautn áfengra drykkja“. Síðar sneri félagið sér að ýmsum líknarmálum; slíkt starf var víða leið kvenna til að ná samfélagsáhrifum áður en þær fengu pólitísk réttindi.

Önnur hvatning utan frá kom árið 1906. Tveimur árum fyrr höfðu konur frá 20 löndum komið saman í Berlín og stofnað samtök til að berjast fyrir kosningarétti kvenna, *The International Women Suffrage Alliance* (IWSA). Árið 1906 héldu samtökin ársfund sinn í Kaupmannahöfn. Þangað var Bríeti Bjarnhéðinsdóttur boðið þótt ekkert íslenskt félag ætti aðild að samtökunum. Eftir að Bríet kom heim frá fundinum gekkst hún fyrir stofnun *Kvenréttindafélags Íslands*; stofnfundur þess var haldinn 27. janúar 1907. Bríet var kosin formaður þess og gegndi því starfi, að einu ári undan- teknu, til 1926. Félagið starfar enn og hefur unnið mikið starf til að auka réttindi kvenna.

Kosningaréttur til Alþingis

Á áratugunum eftir gildistöku stjórnarskrárinnar 1874 gerði Alþingi hvað eftir annað kröfu um meiri sjálfstjórn og samþykkti í því skyni frumvörp að nýjum stjórnarskrám. En konungur neitaði sifellt að fallast á þær. Í þessum stjórnarskrárfrumvörpum var jafnan ákvæði um að veita mætti konum kosningarétt til Alþingis með lögum, án þess að breyta stjórnarskránni sérstaklega í því skyni.

Árið 1903 var loks samþykkt stjórnarskrá sem vitað var að danska stjórnin myndi samþykkja. Samkvæmt henni komst á heimastjórn árið eftir, ráðherra Íslandsmála varð íslenskur maður á Íslandi. En í þessari stjórnarskrá var ekkert um kosningarétt kvenna. Áhugi karla á málinu virðist hafa dvínað og kannski voru farnar að hvarfla að sumum efasemdir. Myndu konurnar ekki kjósa ómögulega menn á þing?

Árið 1911 var stjórnarskrárfrumvarp enn til umræðu á þinginu. Þar var gert ráð fyrir almennum kosningarétti karla og kvenna. En þar var flutt sú breytingartillaga að aðeins konur, og aðrir nýir kjósendur, sem hefðu náð 40 ára aldri fengju kosningarétt fyrsta árið. Síðan færðust aldursmörkin niður um eitt ár á hverju ári uns náð væri kosningaaldri karl- manna, sem var þá 25 ár.

Breytingartillagan var felld í það sinn en um stjórnarskrána varð enn nokkurra ára þjark milli þingsins og dönsku stjórnarinnar. Þegar hún var loks samþykkt og gekk í gildi, 19. júní 1915, var hún komin með þessa reglu um 40 ára aldursmörk sem færðust niður um eitt ár á hverju ári.

Konur sem urðu 25 ára á árinu 1915 hefðu samkvæmt þessu ákvæði þurft að bíða í um það bil átta ár eftir því að fá kosningarétt. – Það var svolítið misjafnt eftir því hvenær á árinu þær áttu afmæli og hvenær var kosið. – Um 1923 hefðu þær orðið 33 ára gamlar og aldursmörkin verið komin niður í 32 ár. Til þess kom þó ekki. Árið 1920 var enn samþykkt ný stjórnarskrá vegna þess að stofnað hafði verið fullvalda ríki á Íslandi. Í henni var þessi sérstaka aldursregla nýrra kjósenda afnumin. Þar með komst á jafn kosningaréttur karla og kvenna á Íslandi.

Sigbrúður Friðriksdóttir, frú í Reykjavík, var fyrsti forseti Hins íslenska kvenfélags.

Kosningarétti kvenna til Alþingis fylgdi kjör-
gengi en engin kona var kosin á þing fyrir
en 1922. Þá var Ingibjörg H. Bjarnason,
skólastjóri Kvennaskólans í Reykjavík,
kosin af sérstökum kvennalista. Hún sat
á þingi til 1930, ein kvenna allan tímann.
Þátttaka kvenna í stjórnámálum fór þannig
hægt af stað og jókst ekki að marki fyrir en
áratugum síðar.

Heimildir um skoðun

Á Alþingi 1911 voru heitar umræður um frumvarp um að konur fengju jafnrétti við karla til námsstyrkja og allra embætta. Þar voru þessi orð sögð:

- 1 Jón Jónsson frá Múla:
 - a Ég álít að karlmenn séu miklu færari um að gæta opinberra starfa en kvenfólk. Konur eiga að vera mæður barna sinna og gæta húsmóðurstarfa á heimilinu. Til þess [...] eru þær miklu hæfari en karlmenn.
 - b [...] það gæti verið óheppilegt að kona væri dómari og það gæti komið sér illa að dómariinn lægi á sæng þegar hann ætti að sinna dómarastörfum. Sama getur átt sér stað með lækna ef kona væri læknir.
- 2 Bjarni Jónsson frá Vogu sagði:
 - a Þá hefir verið talað um það að ef kona sé dómari þá geti svo farið að hún liggi á sæng þegar hún þarf að gegna embætti sínu, eða kona sem sé læknir geti ekki vitjað sjúkra af því hún liggi á sæng. En þetta er ekkert annað og meira eða óeðlilegra en ef læknir verður veikur [...]
 - b Þá hefir verið talað um að konur væru ekki eins duglegar til ferðalaga og karlmenn. Ég þekki til þess að á Breiðafirði fóru konur í eyjar og í fiskiróðra og voru alveg eins duglegar og karlmenn. Þær eru ekki eins sterkar en seigari og úthaldsbetri.
- 3 Jón Þorkelsson Þjóðskjalavörður sagði:
 - a [...] hefir það verið aðalhlutverk kvenfólksins að ala og ala upp kynslóðirnar og annast hag heimilisins. Þetta stórvirki hefir á konunum hvílt allt til þessa og þetta afrek hafa þær

af hendi leyst. Ef konan nú færi að vasast í mörgu öðru er hætt við að barnauppleidið sæti á hakanum hjá henni.

- b Og uppeldisstörf geta karlmenn ekki leyst af hendi á náðarnærri eins fullkominn hátt né með annarri eins nákvæmni og nærgætni sem konur.
- 4 Hannes Hafstein, fyrrverandi ráðherra, flutningsmaður frumvarpsins, sagði:
[...] viljum við koma í veg fyrir að kona sem sækir um embætti og bæði að andans og líkamans burðum er hæfari en mótkandidatinn sé útilokuð af þeirri ástæðu **einni** að hún er kona. Slíkt er hið hróplegasta ranglæti sem mér finnst heilög skylda að nema úr lögum sem fyrst.

Flokkið þessi ummæli:

- 1 Hverjir þessara þingmanna haldið þið að hafi verið með frumvarpinu um rétt kvenna til embætta og hverjir á móti?
- 2 Hvaða ummæli þingmannanna fallist þið á, teljið rétt og skynsamleg? Hvers vegna?

Tekið skal fram að frumvarpið var samþykkt og konum þannig veittur réttur til að læra til allra embætta og að gegna þeim. Löng bið varð á því að margar konur notuðu þann rétt, en um síðir urðu þessi lög frá 1911 ein mesta réttarbót þeirra.

Ólafía Jóhannsdóttir

Ein leið kvenna til að hafa áhrif í samfélagi sínu áður en þær fengu kosningarétt og kjörgengi var að starfa að líknarmálum og stofna líknarsamtök. Dæmigerð fyrir slíkt var Ólafía Jóhannsdóttir (1868–1924). Aðallega starfaði hún í Ósló í Noregi og lagði sig sérstaklega eftir því að hjálpa vændiskonum sem bjuggu þar við illa ævi. Um það skrifaði hún á norsku bókina *De ulykkeligste sem kom út á íslensku með titlinum Aumastar allra*.

Finnið svarið

- 10 Hve miklu meiri arf fengu synir en dætur eftir foreldra sína fyrir miðja 19. öld?
- 11 Hvernig breyttust erfðareglur sona og dætra árið 1850?
- 12 Hvaða hópur kvenna hafði fullt lögræði fyrir 1861?
- 13 Hvaða konur bættust við í hópi lögráða kvenna árið 1861?
- 14 Nú á dögum gæti þjóðhöfðingi (forseti hjá okkur) ekki sett nein lög nema þau sem Alþingi hefði samþykkt. Hvers vegna gat Danakonungur lögleitt breytingu á lögum fyrir Ísland án samþykkis Alþingis árið 1861?
- 15 Hvað hétu sveitarstjórnir í sveitum samkvæmt sveitarstjórnarlögum 1872 og hvað voru formenn þeirra kallaðir?
- 16 Hvaða ár gerðist það fyrst að konur buðu fram sérstakan lista við bæjarstjórnarkosningar í Reykjavík og hvað fengu þær marga fulltrúa kosna?
- 17 Hvaða ár var Kvenréttindafélag Íslands stofnað?
- 18 Hvaða ár fengu íslenskar konur kosningarétt til Alþingis?
 - a Þær sem voru orðnar 40 ára gamlar?
 - b Þær sem voru orðnar 25 ára gamlar?

Umræðuefni

- 19 Hér er stungið upp á að réttur kvenna til að velja sér eiginmann, sem var hluti af lögræði þeirra, hafi verið mesta rétt-

arbótin sem þær fengu nokkru sinni.

Eða rétturinn til að mennta sig og gegna öllum embættum. Hvað finnst ykkur um þetta? Hvort var mikilvægara? Eða eitthvað annað?

- 20 Athugið hve mörg ár liðu frá því að ráðherra leyfði að stúlkur væru teknar inn í Lærða skólann þangað til sú fyrsta lauk stúdentsprófi þaðan. Hvers vegna haldið þið að tíminn hafi verið svona langur?
- 21 Í rammagreininni á bls. 142 er talað um *stefnu og hreyfingu* í anda hennar. Reynið að skýra þessi hugtök og útskýra muninn á þeim fyrir einhverjum sem er yngri en þið sjálf.

Heimildavinna

- 22 Komist að því hver var Jón Ólafsson ritstjóri sem kynnti Bríeti Bjarnhéðinsdóttur þegar hún hélt fyrirlestur sinn í Góðtemplarahúsinu í Reykjavík 1887.
- 23 Leitið uppi á vefsíðunni timarit.is greinina sem Bríet Bjarnhéðinsdóttir skrifaði í Fjallkonuna 22. júní 1885. Skrifið hálfrar blaðsíðu yfirlit yfir það sem stendur þar. Veljið í það nokkur atriði í greininni sem ykkur finnast merkust og mikilvægust.
- 24 Finnið heimildir um Góðtemplarahúsið í Reykjavík, þar sem Bríet hélt fyrirlestur sinn, hvar það stóð, hvenær það var byggt og hvenær rífið.

Leiðin til lýðveldis

Þegar skilið var við söguna af stöðu Íslands í Danaveldi fyrr í bókinni höfðu Íslendingar fengið sérstaka stjórnarskrá um stjórn eigin mála árið 1874. Með henni varð Alþingi að lög-gjafarþingi. En annað helsta kappsmál Íslendinga náði ekki fram að ganga þá, að fá íslenskan ráðherra til að stjórna Íslandsmálum. Það gerði framvegis einn af ráðherrum dönsku ríkisstjórn-arinnar. Hann var að visu kallaður Íslandsmálaráðherra en hann var líka dómsmálaráðherra Dana og hafði alltaf meiri áhuga á þeim málaflokki.

Endurskoðun stjórnar-skrárinnar

Fljótlega eftir 1874 fór Alþingi að gera kröfu um sérstakan íslenskan ráðherra á Íslandi. En ráðherra var ráðgjafi kon-ungs; hvernig var hægt að koma því fyrir að ráðgjafi Danakonungs hefði aðsetur annars staðar en í höfuðstaðn-um Kaupmannahöfn? Ekki var einu sinni símasamband á milli landanna. Til þess var tekin upp hugmynd sem hafði orðið til fyrir 1874, að konungur skipaði landstjóra á Íslandi og land-stjóri tæki sér ráðherra, einn eða fleiri. Með þessu fyrirkomulagi þótti tvennt vinnast:

- 1) Ráðherravaldið myndi flytjast til Íslands, væntanlega í hendur íslenskra manna.
- 2) Ráðherra Íslands sæti ekki í ríkis-ráði Dana sem var tákn þess að Ísland væri ekki hluti danska ríkis-ans þó að það hefði sama konung.

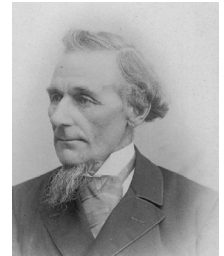
Fyrir þessari hugmynd var barist í tvo áratugi og var kallað endurskoðun stjórnarskrárinnar. Alþingi samþykkti

oftar en einu sinni frumvörp að stjórn-arsskrá með ákvæðum um landstjóra og allt að þrjá ráðherra hans. Þeir áttu að mynda *landsráð* sem væri hliðstætt við *ríkisráð* Dana. Stjórnarskrárfrumvörpin voru send Íslandsráðherra í Kaup-mannahöfn, eins og önnur lagafrum-vörp. Hann ráðlagði konungi að neita að staðfesta þau og konungur fór að ráði hans. Þá var íhaldssöm stjórn við völd í Danmörku og hún vildi ekki hrófla við sambandi Íslands við ríkið.

Leiðtogi þessarar baráttu á Íslandi var Benedikt Sveinsson sýslumaður. Hún naut sýnilega stuðnings yfirgnæf-andi meirihluta Íslendinga.

Benedikt Sveinsson (1827–'99) var sýslu-maður Þingeyinga með aðsetur á Húsavík. Hann þótti mikill ræðuskör-ungur og margir töldu hann arftaka Jóns Sigurðssonar sem leiðtoga í sjálfstæðisbaráttu Íslendinga. Um hástemmda mælsku hans má nefna dæmi frá Alþingi 1894 þar sem hann ræddi um viðleitni Íslendinga til að öðlast aukið sjálf-stæði:

Þessi viðleitni er andardráttur hins íslenska þjóðernis, viðleitni íslensku þjóðarinnar til að fá að anda frjálst, viðleitni hennar að gjöra það mögulegt að íslenskir kraftar, andlegir og líkamlegir, geti proskast frjáls-lega. Þessi viðleitni, þessar tilraunir eru frá vorri hálfu svo nauðsynlegar að þær eru fortakslaust tilveruskilyrði fyrir hina íslensku þjóð.

NÆRMYND

Valtýskan

Undir aldamótin 1900 gerðust Íslendingar leiðir á stappinu um endurskoðun stjórnarskrárinnar. Íslenskur alþingismaður sem var búsettur í Kaupmannahöfn, Valtýr Guðmundsson (1860–1928), komst að því með samtölum við danska ráðamenn að hægt væri að ná samkomulagi við dönsku stjórnina um mála- miðlun. Ísland fengi ráðherra sem sæti fundi Alþingis en hefði að öðru leyti aðsetur í Kaupmannahöfn og ætti sæti í danska ríkisráðinu. Þegar þetta var kom Alþingi enn aðeins saman annað hvert ár og sat í kringum tvo mánuði svo að þetta var framkvæmanlegt. Með því átti einkum það að vinnast að Íslendingar fengju ráðherra sem hefði málefni Íslands að helsta viðfangsefni sínu og væri væntanlega Íslendingur úr því að hann átti að geta tekið þátt í umræðum á Alþingi.

Pessi stefna var kennd við höfund sinn og kölluð valtýska, fylgismenn hennar valtýingar. Hún fékk fylgi um það bil helmings alþingismanna.

Heimastjórn og þingræði

Á Alþingi 1901 var stjórnarskrárfrumvarp valtýinga loks samþykkt. En um leið barst sú frétt frá Kaupmannahöfn að vinstrimenn hefðu myndað ríkisstjórn eftir mikinn sigur í þingkosningum. Brátt kom í ljós að nýja stjórnin var tilbúin að koma lengra til móts við Íslendinga og fallast á að Íslandsráðherra hefði aðsetur sitt í Reykjavík. Stjórnarskrá með ákvæðum um það var samþykkt á Alþingi 1903 og árið eftir, 1. febrúar 1904, tók ráðuneyti Íslands til starfa í Reykjavík með einum ráðherra. Þetta fyrirkomulag var kallað heimastjórn. Eftir sem áður taldist Íslandsráðherra eiga sæti í

væru fyrir kjósendur eina. Í útfararræðu hennar sagði prestur:

Það hefði engum forseta á fundi kjósenda hér í bæ haldist það uppi að neita henni um orðið þó að beint væri svo boðað og auglýst að kjósendur einir mættu þar koma og tala. Hún var undanþegin harðstjórn tískunnar – hún ein.

danska ríkisráðinu. Ísland var því enn hluti af danska ríkinu.

Heimastjórninni fylgdi eitt stærsta skrefið á lýðræðisbraut Íslendinga: tekið var upp þingræði. Áður hafði konungur tilnefnt ráðherra og ráðherra þannig tekið vald sitt að ofan að hætti fámennisstjórnar. Nú var það viðurkennt, að fyrirmynd Dana, að ráðherra ætti að njóta trausts og stuðnings meirihluta Alþingis. Þingið hafði alltaf tekið vald sitt að neðan að hætti lýðræðisstjórnar svo að nú varð ráðherravaldið lýðræðislegt líka.

Hver átti þá að verða ráðherra Íslands? Meirihluti alþingismanna var í flokki sem hafði orðið til í andstöðu við valtýinga og var kallaður Heimastjórnarflokkur. Samkvæmt þingræðisreglu hlaut hann að leggja til ráðherra. Það varð úr að einn af þingmönnum hans, Hannes Hafstein, lögfræðingur og skáld, varð fyrsti íslenski ráðherrann.

Þorbjörg Sveinsdóttir

Þekkt kona í Reykjavík á árunum í kringum 1900 var Þorbjörg Sveinsdóttir (1828–1903) ljósmóðir, systir Benedikts Sveinssonar. Hún hafði mikinn áhuga á stjórnámum og einkum endurskoðun stjórnarskrárinnar en líka á kvenréttindum og stofnun háskóla á Íslandi. Í húsi hennar, Tobbukoti við Skólavörðustíg, var löngum komið saman og rætt um pólitík. Sagt var að Þorbjörg hefði fengið að tala á stjórnarálafundum áður en konur fengu kosningarétt þótt auglýst hefði verið að fundirnir

Valtýr Guðmundsson (1860–1928) var lengi háskóla- kennari í íslensku í Kaupmannahöfn en kom til Íslands annað hvert sumar til að sitja á Alþingi.

Hannes Hafstein (1861–1922) hafði verið sýslumaður Ísfirðinga áður en hann varð ráðherra Íslands 1904. Hann gegndi starfinu til 1909 og aftur 1912–'14.

Pingræði

Pingræði (d. *parlamentarisme*) er sú regla að ríkisstjórn þurfi að hafa stuðning meirihluta þeirra sem sitja á löggjafarþinginu. Það er upprunið á Bretlandi á 18. öld þegar það varð venja að konungur tilnefndi ráðherra sína úr þeim flokki sem átti flesta fulltrúa í neðri deild þingsins. Pingræði breiddist svo smám saman út um Evrópu. Það var viðurkennt í Noregi 1884, í Danmörku 1901 og á Íslandi 1904. Í mörgum lýðræðisríkjum er þó ekki pingræði. Þekktust þeirra eru Bandaríki Norður-Ameríku þar sem forseti velur ráðherra, oftast úr eigin flokki, hvort sem þeir eru í meirihluta á þinginu eða ekki.

Uppkastið 1908

Þegar Íslendingar höfðu fengið sinn eigin innlenda ráðherra fannst mörgum rétt að halda áfram að bæta stöðu landsins gagnvart Danmörku. Um samband landanna giltu enn stöðulögin frá 1871 og þótti nú kominn tími til að fá eitthvað betra í staðinn fyrir þau. Árið 1908 komst 20 manna samninganefnd Dana og Íslendinga að samkomulagi um málið og lagði fram það sem var kallað *Uppkast að lögum um ríkisréttar-samband Danmerkur og Íslands*. Allir nefndarmenn samþykktu það nema einn fulltrúi Íslendinga, Skúli Thoroddsen lögfræðingur og ritstjóri.

Mesta ágreiningsefnið var hvernig staða landsins í veldi Danakonungs var skilgreind. Í Uppkastinu stóð í 1. grein: *Ísland er frjálst og sjálfstætt land er eigi verður af hendi látið.*

Í breytingartillögu Skúla stóð:

Ísland er frjálst og fullveðja ríki.

Ágreiningurinn var þannig einkum um það hvort Íslendingar ættu enn að fallast á að ekki væri viðurkennt að Ísland væri sérstakt ríki.

Til þess að lögin gengju í gildi þurftu löggjafarþing Dana og Íslendinga að samþykkja þau. Áður en þau voru lögð fyrir Alþingi var efnt til þingkosninga. Þá komust andstæðingar uppkastsins í meirihluta á þingi, svo að vonlaust var að það yrði samþykkt.

Fullveldi 1918

Áður en komist var að samkomulagi um stöðu Íslands skall fyrri heimsstyrjöldin á í Evrópu, árið 1914. Þegar leið að lokum hennar, 1918, varð æ algengari í heiminum sú skoðun að þjóðir ættu að fá að velja sjálfar hvort þær mynduðu sérstök ríki eða ekki.

Þessi skoðun hafði þau áhrif að sumarið 1918 sömdu Danir og Íslendingar um að Ísland yrði sjálfstætt ríki eða það sem er kallað á lagamáli *fullvalda* ríki. Samt hélt Danakonungur áfram að vera konungur landsins. Þetta skipulag gekk í gildi 1. desember 1918. Þannig varð Ísland sérstakt konungsríki í *konungssambandi* við Danmörku.

Sérstakan íslenskan fána fékk Ísland árið 1915 og mátti þó ekki nota hann á skipum utan íslenskrar landhelgi fyrr en eftir 1. desember 1918. Íslendingar höfðu í fyrstu ætlað sér að fá fána sem væri hvítur kross á bláum fleti en það þótti of líkt gríska konungsfánum og jafnvel fána Svíþjóðar. Því var settur rauður kross ofan í hvíta krossinn.

Stjórnarráðshúsið við Lækjartorg í Reykjavík var byggt sem fangelsi á síðari hluta 18. aldar. Snemma á 19. öld var það gert að aðsetri æðsta fulltrúa konungs á landinu, stiftamtmanns og síðar landshöfðingja. Þegar Íslandsráðherra fluttist frá Kaupmannahöfn til Reykjavíkur, með heimastjórninni 1904, fékk ráðherra aðsetur í húsinu. Þar er enn skrifstofa forsætisráðherra.

Árið 1918 var viðburðaríkt á Íslandi. Það fór af stað með mestu frosthörkum sem fólk hafði nokkru sinni reynt. Um haustið gekk mannskæð inflúensa um stóra hluta landsins, kölluð spánska veikin. Í Reykjavík létust um 250 manns og annars staðar á landinu 230. Katla gaus miklu eldgosi um haustið og lagði nokkra bæi í eyði en olli ekki manntjóni. Í lok alls þessa tóku Íslendingar við sjálfstæði. Á póstkortinu er gosmökkur Kötlu sýndur í fjarska handan Eyjafjallajökuls.

Lýðveldi 1944

Í samningi Dana og Íslendinga 1918 var ákvæði um að honum mætti segja upp eftir árslok 1943. Þegar kom að þeim tíma geisaði aftur heimsstyrjöld. Þjóðverjar höfðu hernumið Danmörku og Bretar, sem börðust á móti þeim, höfðu hernumið Ísland. Engin leið var því að koma á samningaviðræðum milli þjóðanna. Það varð þá úr að Íslendingar sögðu samningnum upp einhliða. Jafnframt var konungssambandinu sagt upp og stofnað á Íslandi lýðveldi með þjóðkjörinn forseta sem þjóðhöfðingja.

Til þess að stofna lýðveldið var valinn fæðingardagur Jóns Sigurðssonar, 17. júní, árið 1944. Þá var haldin mikil þjóðhátíð á Þingvöllum og sótti hana um fimmti hluti þjóðarinnar. Þar lýsti forseti Alþingis því yfir að Ísland væri orðið lýðveldi. Áður hafði verið lögleitt að í þetta eina skipti mætti Alþingi kjósa forsetann og kaus það Sveinn Björnsson fyrsta forseta lýðveldisins.

Sveinn Björnsson undirritar eið sem forseti lýðveldisins á Þingvöllum 17. júní 1944.

Ólíkar skoðanir á sambands- slitum

Í samningi Dana og Íslendinga 1918 hafði verið gert ráð fyrir að ekki yrði hægt að segja honum upp fyrr en reyndar hefðu verið í þrjú ár samningaviðræður um að endurskoða hann. Þegar kom að því gátu Danir sýnilega ekki samið um efnið sem frjáls þjóð því að þeir voru undir hernámi Þjóðverja. Mikill ágreiningur var um það á Íslandi hvernig rétt væri að snúa sér í málinu. Um það komu upp þrjár skoðanir:

- 1 Að slíta bæri sambandinu sem fyrst, bíða ekki einu sinni eftir að þriggja ára fresturinn liði, því að Danir væru sýnilega ófærir um að semja um málið. Þeir sem þetta vildu voru kallaðir *hraðskilnaðarmenn*. Þeir hafa viljað forðast að Ísland lenti með Danmörku ef samið yrði um að hún yrði á áhrifasvæði Þjóðverja eftir stríðið.
- 2 Að ekki væri drengilegt að slíta sambandinu fyrr en stríðinu væri lokið og Danir orðnir frjálsir á ný. Þetta var skoðun *lögskilnaðarmanna*.

- 3) Niðurstaðan varð málamiðlun. Beðið var meðan þriggja ára fresturinn leið á enda, fram yfir árslok 1943. Þá var sambandinu slitið og lýðveldi stofnað þó að Danir hefðu ekki fengið tækifæri til að semja um málið.

Áður en lauk sameinaðist næstum öll þjóðin um þessa síðasttöldu leið.

Í maí 1944 var haldin þjóðaratkvæðagreiðsla á Íslandi um uppsögn samningsins frá 1918 og stjórnarskrá lýðveldisins. Þátttaka var meiri en nokkru sinni áður í kosningum, yfir 98% kjósenda komu á kjörstað. Yfir 97% þeirra greiddu atkvæði með uppsögn samningsins og 95% samþykktu stjórnarskrána.

Svarið því með stuttum ritgerðum hvaða leið var rétt að fara. Og takið eftir því að orðið rétt getur haft ólíkar merkingar. Það getur merkt

- a „ráðlegt, skynsamlegt“ eða
- b „réttlátt, sanngjarnt“.

Svarið því í ritgerðum ykkar hvort leiðin sem þið veljið var rétt í merkingu a) eða b) eða báðum.

Finnið svarið

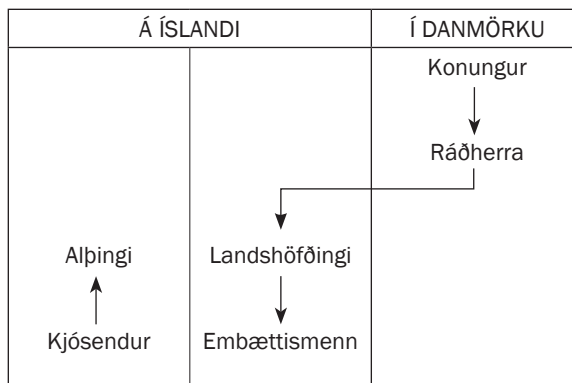
- 25 Fyrir hvaða breytingum var barist með endurskoðun stjórnarskrárinnar undir forystu Benedikts Sveinssonar?
- 26 Hverju vildu menn fá framgengt með valtýskunni?
- 27 Útskýrið muninn á kröfum valtýinga og heimastjórnarmanna.
- 28 Útskýrið hvað er lýðræðislegra við þingræðisstjórn en þá stjórn sem var í Danmörku, og á Íslandi, áður en þingræði komst á.
- 29 Um hvað var einkum deilt í baráttunni með og á móti Uppkastinu 1908?
- 30 Hvaða ár varð Ísland sjálfstætt, fullvalda ríki?
- 31 Hve mörg ár var Ísland konungsríki?
- 32 Hve mörg ár hefur Ísland nú verið lýðveldi?

Umræðuefni

- 33 Líklega finnst ykkur ræðubútur Benedikts Sveinssonar í nærmyndinni á bls. 146 nokkuð hástemmdur. Lýsið tilfinningum hans með ykkar orðum.

Viðfangsefni

- 34 Stjórnkerfi Íslands eins og það var eftir 1874 má draga upp svona:

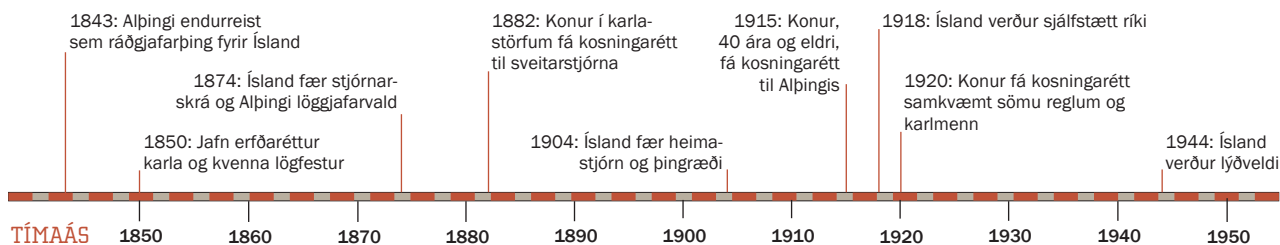

Dragið nú upp á svipaðan hátt:

- a Stjórnkerfi Íslands eins og Benedikt Sveinsson og aðrir endurskoðunarmenn vildu hafa það.
- b Stjórnkerfið eins og það varð með heimastjórninni 1904.
Vinnið saman tvö eða þrjú og berið svo niðurstöður ykkar saman. Ræðið mismuninn á þeim og reynið að komast að réttri niðurstöðu.

Kjarni og tímaás

- * Á 19. öld og fyrri hluta 20. aldar þróaðist Ísland úr hluta af einveldisríki Danakonungs í sjálfstætt lýðræðisríki og lýðveldi.
- * Fyrsta skrefið var stigið árið 1843 þegar ákveðið var að endurreisa Alþingi sem ráðgjafarþing fyrir Ísland. Aðeins örfáir, og eingöngu karlmenn, fengu þá kosningarétt til þingsins.
- * Með stöðulögum 1871 og stjórnarskrá 1874 var staða Íslands innan ríkisins lögfest og Alþingi varð löggjafarþing fyrir Ísland.
- * Konur sem stóðu fyrir búi eða öðrum atvinnurekstri fengu kosningarétt til sveitarstjórna 1882.
- * Árið 1904 fékk Ísland heimastjórn þegar ráðherra Íslandsmála varð íslenskur maður með aðsetur í Reykjavík. Um leið var þingræði viðurkennt á Íslandi.
- * Konur fengu kosningarétt til Alþingis í tveimur áföngum, árið 1915 þær sem voru orðnar 40 ára gamlar og 1920 með sömu aldurstakmörkum og karlar. Um leið fengu þeir karlar kosningarétt sem höfðu ekki fengið hann áður.
- * Árið 1918 varð Ísland sjálfstætt, fullvalda ríki í sambandi við Danmörku um einn og sama konung. Árið 1944 var konungssambandi við Dani sagt upp og stofnað lýðveldi með þjóðkjörnum forseta.

Atriðisorðaskrá

Adams, Abigail 23, 26
Adams, John 22, 23
aðall 6, 12, 13, 16, 25, 28, 30, 31, 67
Aldan, skipstjórafélag 71
Alþingi 20, 72, 90–100, 102, 103, 129–138, 140, 143–152
Alþýðuflokkurinn 73
Alþýðusamband Íslands 73–75
Ameríkuferðir 54, 55
Ameríska stjórnarbyltingin 19
amtmaður 5
Anna Þorvarðardóttir 140
appelsínugula byltingin 12
Arndt, Ernst Moriz 79

ánauðarbændur 6
Ármann á Alþingi 91, 102
Árni Gíslason 61
Ásgeir Ásgeirsson 70

Baldvin Einarsson 91, 102
baráttudagur verkalyðsins 73
Bardenfleth, Carl Emil 92
barnadauði 5, 54
barnavinna 65
Bastillan 28, 29
Báran, sjómannafélag 71, 75
Bárubúð 71, 75
beint lýðræði 135, 136
Belgíska Kongó 110, 122
Benedikt Sveinsson 146, 147, 151
Berlínarráðstefnan 112, 123, 127, 128, 131
Bismarck, Otto von 85–87, 89, 105, 107, 123
Bjarni Jónsson frá Vogu 144
Bjarni Thorarensen 101
Bríet Bjarnhéðinsdóttir 67, 74, 141–143, 145
Brynjólfr Pétursson 92
bylting 10, 12, 13
byrði hvíta mannsins 108, 109
Bóðvar Guðmundsson 80

Cavour, Camillo Beso di 82, 83, 89
Chilton, Mary 20, 26
Churchill, Winston 118
Code Napoleon 35, 38
Coot 61, 75
Cudell-bíll 62

Dagsbrún 72, 73, 75
Danner, Louise 94
Darwin, Charles 108
Dickens, Charles 50, 53
dómsvald 15, 31, 100
Dunant, Henry 83

Efpling, stéttarfélag 73
efnahagsstétt 12, 57, 63
Egyptaland 113, 121, 122, 131
Eimskipafélag Íslands 62
Einar Sigurðsson 101
embættismenn 5, 6, 8, 41, 42, 68, 90–92

Equiano, Olaudah 24
erfðastétt 114, 116, 117, 120
Eugénie keisaraynja 121
Eþíópía 122, 131

fámennisstjórn 134, 136, 147
Ferrey, Jules 108
Fichte, Johann Gottlieb 78
Finsen, Olufa 98
fjarskipti 12, 49
fjórða stétt 28
Fjölnir 92
Fjölnismenn 92–94, 102
framkvæmdarvald 15, 31, 97, 100
Framsókn, verkakvennafélag 72, 73, 75
Franklin, Benjamin 22
Frans 1. 83
franska stjórnarbyltingin 11, 27–31, 43
frelsisstríð 21, 27, 29, 33
Friðrik 6. 91
Friðrik 7. 93, 94
frumbyggjar Ameríku 21, 23
fulltrúalýðræði 135, 136
fullveldi 15, 17, 25, 33, 119, 148
fyrsta stétt 13, 28

Gandhi, Mahatma 117, 118, 120
Garibaldi, Guiseppe 82–84, 88, 89, 94, 103
Georg 3. 19
Goðafoss 62
Gouges, Marie Olympe de 31, 137
Grimm, Jacob 79
Grimm, Wilhelm 79
Grimmsævintýri 79
Grímur Thomsen 100
Guðrún Björnsdóttir 142
Guðrún Eggertsdóttir 5
Guðrún Guðnadóttir 135
gufuskip 49, 51–53, 62, 111
gufuvél 46, 48–53, 61
Guillotín, Joseph 32
Gullfoss 62
Gunnlaugur Blöndal 96
Gyða Thorlacius 42, 59

Hallur Grímsson 135
Hannes Hafstein 130, 144, 147
Hannes Þorsteinsson 65–67
Hassani, Rashid bin 125, 128
Hákon 6. 8
heimastjórn 143, 147, 148, 151, 152
heimsvaldastefna 106, 107, 111, 112, 128
heimsveldi 107, 113, 120
Helga Jónsdóttir 59
Hið íslenska kvenfélag 142
Hilmar Steindór Finsen 98, 99
Hitler, Adolf 80
hjálenda 8, 39, 129, 130
Hjörleifur Hróðmarsson 99
Hlíf, verkamannafélag 72

Hoffmann von Fellersleben, August H. 80
Holstein 86, 89, 90, 103
Holstein, Frederik Alfred 91, 102
hraðskilnaðarmenn 150
Hreiðarsína Hreiðarsdóttir 73
Hrútey á Mývatni 69
Hvíta bandið 142

iðnbylting 46, 48, 51–53, 57, 61, 64, 74, 75, 107, 108
indjánar 21, 23, 26
Ingibjörg Einarisdóttir 95, 98
Ingibjörg H. Bjarnason 144
Ingibjörg Pálsdóttir 140
Ingimundur Einarsson 72
Ingólfur Arnarson 99
Ingveldur Jónsdóttir 56, 63

jafnrétti 31, 34
Jakobsen, Elinborg 140, 141
járnkanslarinn 85
Jefferson, Thomas 22
Jóhanna Egilsdóttir 72
Jón Árnason 101
Jón Jónsson frá Múla 144
Jón Ólafsson 145
Jón Sigurðsson 93–96, 98, 102, 146, 149
Jón Thoroddsen 101
Jón Þorkelsson 144
Jónas Hallgrímsson 92, 93, 101
Jónína Jónatansdóttir 70–72
Jónshús 95
Jørgensen, Jørgen 40–43

Katla 149
Katrín Magnússon 142
Kirstín Pétursdóttir 110
kjarasamtök 69, 71
kjörgengi 92, 140, 141, 144, 145
Kongó 122, 125, 128
Kongressflokkurinn 118, 120, 131
Konráð Gíslason 92
konungssamband 8, 40, 42, 93, 129, 131, 132, 148, 149, 152
kosningaréttur 19, 22, 23, 31, 32, 67, 68, 83, 85, 91, 92, 134–136, 139–145, 147
Kristalhöllin 50
Kristín Bjarnadóttir 141
Kristín Stefánsdóttir 5, 8
Kristján 7. 7
Kristján 8. 91, 93
Kristján 9. 99, 100
kristniboð 110
Krímsríðið 88
kvennaganga 30, 31
Kvenréttindafélag Íslands 141, 143, 145
kvenréttindi 135, 137, 139–142, 147

La Fayette, Marie Joseph 29
landfógeti 5
Leopold 2. 125, 128
Líbería 122, 131
Lobengula konungur 106, 111, 123, 125
Locke, John 15–17
Lúðvík 14. 7, 8

Lúðvík 16. 11, 14, 17, 27, 28, 31, 32, 34
lýðræði 19, 23, 25, 32, 85, 91, 93, 94, 118, 132–136, 139, 140, 147
lýðveldi 22, 32, 34, 39, 43, 132, 146, 149–152
lögjafarvald 15, 31, 96–98, 100, 130, 152
lögjafarþing 15, 93, 97–98, 103, 134, 142, 146, 148, 152
lögskilnaðarmenn 150
lögstéttasamfélagið 12, 17, 18, 30, 33, 35, 43

Magdalena Margrét Möller 138
Magnús Eiríksson 139
Magnús Sigurðsson 62
mannréttindi 23, 30, 32, 34, 67, 68, 137
manntal 9, 54
Margrét 1. 8, 129
Marie-Antoinette 14, 17, 27, 32
Marx, Karl 67, 74
Matabeleland 106, 123
Mayflower 19, 20, 26, 43
Melkorka Mýrkjartansdóttir 24
Menelik annar 122
Mill, John Stuart 142
Montesquieu, Charles de 15–17
Montgolfier-bræður 14, 17
Morse, Samuel 49, 53

Napóleon Bonaparte 35–43, 78–80, 82, 87
náttúruval 108
Nehru, Jawaharlal 117–120,
Nielsen, Oda 130
Nightingale, Florence 88
Nkrumah, Kwame 124, 127, 128
Nýi heimurinn 55
Nýja-Ísland 56, 57
nýlenda 19–22, 25, 90, 102, 106–108, 110–113, 120–131

Omdurman 124
Orwell, George 116, 120

Ólafía Jóhannsdóttir 145
Ólafur Einarsson 5
Ólafur Ólafsson 110
Ólöf Sigurðardóttir 101

Páll Þórðarson Melsteð 92
Phelps, Samuel 40, 41
Pio, Louis 68, 75
plantekra 46
Pontiac 23
Prússland 33, 79, 80, 85, 86

Ragnhildur Stefánsdóttir 55
Rauði krossinn 83
rauðstakkar 83, 84
ráðherravald 97, 98, 100, 103, 130, 146, 147
Rhodes, Cecil 106, 108, 111, 112, 127
ritsími 49, 52, 53, 62, 119
ríkisarfi 39, 40, 42
ríkisráð 93, 146, 147
Robespierre, Maximilien 33
Rocket, the 48

Sameinuðu þjóðirnar 30
samgöngur 48, 49, 62, 98, 119

sexæringar 60, 61
 Shahr, Shulamith 28, 34
 Sighvatur Árnason 140
 Sigríður Þórðardóttir 135
 Sigurður Guðnason 95, 102
 Sigurður Sigurðsson 72
 Sigurfari 60
 Sigþrúður Friðriksdóttir 143
 sjálfstæðisyfirlýsing 22, 23, 25, 30, 34, 43
 Sjö ára stríðið 20, 21, 23, 25
 skipaskurðir 48–50, 121
 Skúli Thoroddsen 148
 skúta 60
 skútuöld 60
 Slésvík 86, 89–91, 130
 spánska veikin 149
 Spinning, Jenny 46, 52
 spunavél 46, 48, 52
 Stanley 61, 75
 starfsstétt 49, 52, 64, 67, 71, 74
 Steinunn Jónsdóttir 140
 Stephenson, George 48, 53
 St-Helena 37, 38
 stiftamtmaður 5, 40, 92, 98, 148
 stjórnarskrá 22, 23, 25, 28, 32, 35, 40, 41, 43, 85, 91, 93, 98–103,
 130–135, 137, 143, 146, 147, 150–152
 stjórnlagabíng 27, 40, 85, 93, 94, 96
 stöðulög 98, 103, 148, 152
 Súesskurðurinn 121, 128, 131
 Sveinn Björnsson 132, 149
 sýslumenn 5, 57, 135
 sæstrengur 62
 Sölvhóll 59

talsími 62
 Taylor, Harriet 142
 teboðið í Boston 21, 25, 26, 43
 Thomsen, Ditlev 62
 Thrane, Marcus 68, 75
 Tómas Sæmundsson 92
 Trampe greifi 96
 trúboð 110, 114
 Tutu, Desmond 110, 111
 Tyrkjaveldi 80

Uppkastið 148, 151
 upplýsingarheimspeki 15–18, 22, 27, 33, 34, 43

Úkraína 12
 Útgerðarmannafélagið við Faxaflóa 71, 75

valdaskiptingarreglan 16, 17
 Valdimar Ásmundsson 141
 Valgerður Eiríksdóttir 135
 Valtýr Guðmundsson 147
 Veraswami lækni 17
 verbúð 7
 verkalýðsfélög 67, 68, 72–75
 verkfall 67
 Versalir 14, 27, 28, 30, 31, 87
 verstöð 7, 57
 Vestur- Íslendingar 55, 56, 62
 Vesturfarar 56, 57

Vesturheimur 54, 55
 vélbyss 108, 109
 Viktor Emmanuel 84
 Viktoria Bretadrottning 106, 115, 131
 Vilhelmina Lever 139
 Vilhjálmur 1. 85–87, 103
 vistarband 5, 6, 8, 57
 Vínarráðstefnan 80
 Voltaire, 16, 17

Washington, George 21, 22
 Waterloo 37, 43
 Watt, James 48, 52, 53
 Wollstonecraft, Mary 34

Young, Arthur 14

Zimbabwe 106

Zwecker, J.B. 101

þilskip 60, 70, 71
 þingræði 147, 148, 150, 151
 þingvellir 90–94, 100, 129, 132, 149
 þjóðernishyggi 80, 81, 90, 92, 101, 102, 117, 123, 128
 þjóðerniskennd 77, 99
 þjóðernisrómantik 76, 78–82, 84, 100, 103
 þjóðríki 76, 78, 81, 84
 þjóðsögur 101
 Þorbjörg Sveinsdóttir 147
 Þorlákur Guðmundsson 140
 Þóra Melsteð 137
 Þórdís Egilsdóttir 58
 Þórður Thorlacius 42, 59
 Þórunn Jónasdóttir 142
 þriðja stétt 13, 14, 16, 17, 27–29, 31
 Þróunarsamvinnustofnun 127
 þrælahald 24, 26, 124
 Þuríður Einarsdóttir formaður 7

önnur stétt 13, 14, 17, 27

Tilvitnanir

Um heimildir norsku frumgerðarinnar tilfæra höfundar að jafnaði ekki annað en rit sem tekið er upp úr orðrétt eða nákvæmlega þýtt. Íslandssögu bókarinnar er að mestu leyti að finna í algengum yfirlitsritum, einkum Sögu Íslands VIII–X (Bókmenntafélag 2006–'09). Framhaldsskólanámsbók Braga Guðmundssonar og Gunnar Karlssonar, Uppruni nútímans. Kennslubók í Íslandssögu eftir 1830 (Mál og menning 1988) er líka talsvert notuð.

Gamla samfélagið

Bls. 5: Tölur til grundvallar myndriti um atvinnuskiptingu Íslendinga 1801 eru sóttar í Hagskinnu í ritstjórn Guðmundar Jónssonar og Magnúsar S. Magnússonar (Hagstofa Íslands 1997), 211 (tafla 3.4).

Bylting!

Bls. 14: Klausa úr ferðadagbók Arthurs Young er í norsku frumútgáfunni sótt í Innblikk. Historie 8 (Aschehoug 1997).
Bls. 17: Klausa úr ferðadagbók Arthurs Young er í Historien i Nærlys. Epokesamling (Aschehoug 1977).
Bls. 37: Lýsingar samtímamanna á Napóleon eru sóttar í Verdenshistorien for de unge eftir Nordahl Rolfsen (1904) og Underveis eftir Harald Skjønberg (Gyldendal 1997).
Bls. 42: Tilvitnanir til sjálfsævisögu Gyðu Thorlacius eru sóttar í bókina Endurminningar frú Gyðu Thorlacius frá dvöl hennar á Íslandi 1801–1815. Sigurjón Jónsson læknir sneri á íslensku (Ísafoldarpenntsmiðja, 1947), 74–75.

Fólksfjölgun og tækni

Bls. 45: Bréfkaflinn er birtur í Aschehougs Verdenshistorie XI eftir Lars-Arne Norborg
Bls. 55: Fólksfjöldatölur Íslendinga 1800–1930 eru teknar úr Hagskinnu (1997), 56–60 (tafla 2.2), 86–87 (tafla 2.6) og 90 (tafla 2.7). Í töflu 2.1 á bls. 49 eru örlítið frábrugðnar mannfjöldatölur samkvæmt manntölum. Munurinn mun stafa að einhverju leyti af því að miðað er við annan tíma ársins, annars af ólíkum talningaraðferðum. En hann er ekki svo mikill að skipti máli.
Bls. 56: Tilvitnanir í bréf Ingvaldar Jónsdóttur eru teknar úr Bréfum Vestur-Íslendinga II sem Böðvar Guðmundsson bjó til prentunar (Mál og menning 2002), 346 og 356.
Bls. 59: Frásögnin af kálrækt Gyðu Thorlacius er í Endurminningum hennar (1947), 17–18.
Bls. 60: Tölur um fiskafla á Íslandsmiðum eftir Þjóðerni veiðiskipa 1906 eru sóttar í Hagskinnu (1997), 354 (tafla 5.19).
Bls. 61: Tölur um vöxtinn í íslenskum atvinnuvegum á fyrstu þremur áratugum 20. aldar eru sóttar í Hagskinnu (1997), 211–12 (töflur 3.4 og 3.5), 282 (tafla 4.13) og 320 (tafla 5.8).
Bls. 62: Söguna sem er sögð í nærmynd um orð gamla bóndans um hjólbörurnar, sagði Björn Þorsteinsson sagnfræðingur á samkomu í Vestmannaeyjum, og er hún prentuð í tímaritinu Eyjaskinnu I (1982), 13.
Bls. 65: Lýsing Norðmannsins á skólagöngu sinni með vinnu er í bókinni Nordmenn før oss eftir Edvard Bull (Oslo 1978).
Bls. 66: Tilvitnun til Hannesar Þorsteinssonar er í bók hans, Endurminningar og hugleiðingar um hitt og þetta, er á dagana hefur drifið, ritaðar af honum sjálfum 1926–1928 (Almenna bókafélagið 1962), 4–5.

Bls. 67: Ummæli Bríetar Bjarnhéðinsdóttur eru tekin úr bók Vilhjálms S. Vilhjálmssonar, Grær undan holtri hendi. Tuttugu og átta viðtöl og frásagnir (Setberg 1964), 25–26.
Bls. 70: Fróðleikur um tekjur og gjöld verkafólks í Reykjavík 1913 er í Ingólfi 16. september 1913. Umfjöllunin um hann eftir Jónas Jónsson frá Hríflu birtist í Skínfaxa 1914, síðar í greinasafni Jónasar Jónssonar, Vordögum. Komandi árum III (Samband ungra Framsóknarmanna 1939), 221–22.
Bls. 72: Frásögn Jóhönnu Egilsdóttur af manninum sem kom til að safna liði við stofnun Dagsbrúnar er í samtalsbók hennar og Gylfa Gröndal, Níutíu og níu ár. Jóhanna Egilsdóttir segir frá (Setberg 1980), 45–46.
Bls. 73: Frásögn Hreiðarsínu Hreiðarsdóttur af saltfiskverkun innanhúss birtist í riti sem heitir Verkakvinnafélagið Framsókn 50 ára. 1914–1964 (án útgefanda 1964), 15.

Þjóðríki verða til

Bls. 78: Tilvitnanir til Johanns Gottliebs Fichte eru sóttar í rit hans, Tal til tyska nationen (Stockholm 1914) og þýddar á norsku af höfundum norsku frumútgáfunnar.
Bls. 80: Þýskalandsljód Augusts H. Hoffmanns von Fallersleben hefur Böðvar Guðmundsson þýtt fyrir þessa útgáfu og sótt frumtextann á veraldarvefinn.
Bls. 85: Tilvitnun í Bismarck er tekin úr Innblikk. Historie 8 eftir Erik Lund (Aschehoug 1997).
Bls. 91: Tilvitnanir til Holsteins lénsgreifa og Baldvins Einarssonar eru sóttar í Ármann á Alþingi IV (1832), 32 og 26.
Bls. 92: Greinin „Um alþingi“ birtist í Fjölni VII (1844), 110–36. Hún er talin vera eftir Brynjólf Pétursson.
Bls. 93: Úr kvæði Jónasar, Alþing hið nýja, er hér tekið upp eftir Ritverkum Jónasar Hallgrímssonar I (Svart á hvítu 1989), 113–14.
Bls. 95: Bréf Sigurðar Guðnasonar frá Ljósavatni til Jóns Sigurðssonar er í bók Gunnars Karlssonar, Frelsisbaráttu Suður-Pingeyinga og Jóni á Gautlöndum (Bókmenntafélag 1977), 31.
Bls. 99: Tilvitnun í Landnámaabók er tekin úr Íslenskum fornritum I (Forritafélag 1968), 42 (Sturlubók, 8. kap.; Hauksbók, 8. kap.). Stafsetning er færð til nútímahorfs.
Bls. 101: Ættjarðarljóðin eru flest sótt í ljóðasafnið Íslands þúsund ár II–III (Helgafell 1947) en sumt í aðrar bækur: Einar Sigurðsson: Íslands þúsund ár. Kvæðasafn 1300–1600 (1947), 216. Bjarni Thorarensen: Íslands þúsund ár. Kvæðasafn 1600–1800 (1947), 205. Jónas Hallgrímsson: Jónas Hallgrímsson: Ritverk I (1989), 108. Jón Thoroddsen: Íslands þúsund ár. Kvæðasafn. 19. öld (1947), 59–60. Grímur Thomsen: Íslands þúsund ár. Kvæðasafn. 19. öld (1947), 63–64. Steingrímur Thorsteinsson: Íslands þúsund ár. Kvæðasafn. 19. öld (1947), 135. Ólöf Sigurðardóttir: Ólöf Sigurðardóttir: Ritsafn (Helgafell 1945), 82.

Evrópumenn leggja heiminn undir sig

- Bls. 106: Orð Lobengula konungs í Matabelelandi eru sótt í bókina Veier til vár tid. Verdenshistorie etter 1850 eftir Egil Ertresvåg (Universitetsforlaget 1994).
- Bls. 107: Tilvitnun til Bismarcks er úr Spor i tid. Kilder og oppgaver etter 1850.
- Bls. 108: Tilvitnun til Cecil Rhodes er úr Historie 2. Verden og Norge etter 1850. Arbeidsbok eftir Fossum, Myhrvold og Ugland (Cappelen 2002).
- Bls. 110: Tilvitnun til Desmonds Tutu er sótt í Historie 2. Verden og Norge etter 1850 eftir Libæk, Stenersen, Sveen, Aastad (Cappelen 2002).
- Bls. 115: Klausu úr breskri skýrslu um uppreisn Indverja, tilvitnun í Idéportal eftir Ellen Arnesen, Ståle Dyrvik, May-Britt Ohman Nielsen, Pia Skøien (Det norske samlaget 2004).
- Bls. 117: Tilvitnun til Burmese Days eftir George Orwell er sótt í Aschehougs Verdenshistorie XII eftir Jarle Simensen (2001).
- Bls. 117: Klausu úr Veraldarsögu Nehrus, tilvitnun í Aschehougs Verdenshistorie XII eftir Jarle Simensen (2001).
- Bls. 119: Tilvitnanir til ræðu Churchills 1935 og ummæli úr An Autobiography eftir Nehru eru báðar á netsíðu Cappelens.
- Bls. 124: Orð höfð eftir Kwame Nkrumah eru í bók hans, I Speak of Freedom. A Statement of African Ideology (William Heinemann 1961).
- Bls. 125: Tilvitnun til Rashids bin Hassani er sótt í Aschehougs Verdenshistorie XII eftir Jarle Simensen (2001).
- Bls. 129: Tilvitnun í íslenskan annál er í Nýja annál 1412, prentuð í Annálum 1400–1800 I:1 (Bókmenntafélag 1922), 18.

Þjóðfrelsi og lýðræði

- Bls. 135: Frásögn af Sigríði Þórðardóttur í Dal er sótt í Sögu Íslands IX (2008), 322.
- Bls. 135: Heimild að nákvæmum tölum í myndriti um hlutfall kosningarrétthafa 1857–1903 er í námsbókinni Nýir tímar. Saga Íslands og umheimsins frá lokum 18. aldar til árpúsundamóta eftir Gunnar Karlsson og Sigurð Ragnarsson (Mál og menning 2006), 101. Viljandi er hér örlítið breytt út af því sem þar stendur til að fara nær því sem var almennast á tímabilinu.
- Bls. 136: Tilvitnun í Fjölni er í I. árgangi (1835), 9, og mun vera eftir Tómas Sæmundsson
- Bls. 136: Atkvæðatölur í þjóðaratkvæðagreiðslum um áfengisbann eru í Hagskinnu (1997), 889 (töflu 19.10).
- Bls. 141: Frá reynslu sinni af að halda fyrirlestur í Reykjavík 1887 sagði Bríet Vilhjálmi S. Vilhjálmsyni sem birti viðtalið í bók sinni, Grær undan holtri hendi (1964), 27.
- Bls. 144: Sérviðið er tekið úr umræðum sem birtust í Alþingistíðindum 1911 B.II ([Alþingi] 1911), 1324–'36. Hér er tekið upp eftir Sjálfstæði Íslendinga III. Kennslutillögum eftir Gunnar Karlsson (Námsgagnastofnun 1988), 28–30.
- Bls. 146: Klausan sem er höfð eftir Benedikt Sveinssyni í Nærmynd um hann er frumprentuð í Alþingistíðindum 1894 B ([Alþingi] 18894), 81.
- Bls. 147: Presturinn sem jarðaði Þorbjörgu Sveinsdóttur var Þórhallur Bjarnarson síðar biskup. Ummæli hans í nærmyndinni eru tekin úr námsbók Braga Guðmundssonar og Gunnars Karlssonar, Uppruni nútímans (1988), 180.

Myndalisti

kápa	Þjóðminjasafn Íslands	65	Nordicphotos/Getty
2	Norsk Jernbanemuseum	66	Þjóðminjasafn Íslands
4	Þjóðminjasafn Íslands	67 e	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Ljósmyndari óþekktur
6	Wikimedia Commons	67	Wikipedia
7 e	Þjóðminjasafn Íslands	68 e	National Library of Norway
7 n	Wikimedia Commons	68 m	Wikipedia
10-11	Bridgeman Art Library	68 n	Landsbókasafn/teiknari Ross Brown
12	flilcr/ira_ottawa	69	Jóhann Óli Hilmarsson
13	Wikipedia	70 e	Þjóðminjasafn Íslands
14	Wikimedia Commons	70 n	Landsbókasafn/teiknari Ross Brown
15	Wikipedia	71	tekið af tímarit.is
19	Wikipedia	72 e.h	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Ljósmyndari óþekktur
20	The Boston Public Library	72 e.v	Þjóðminjasafn Íslands
21 e	Bridgeman Art Library	72 n.v	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Sigurhans E. Vignir
21 n	WGBH Media Library & Archives	73 e	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Magnús Ólafsson
22	Wikipedia	73 n.h	ASÍ myndasafn/merki
23	Wikimedia Commons	73 n.v	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Karl Christian Nielsen.
24	Wikimedia Commons	76-77	MBL/Kristinn Ingvarsson
27	Wikipedia	78	Wikipedia
28	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Magnús Ólafsson	79	Wikipedia
29	Wikimedia commons	83	Wikimedia commons
30	Wikimedia Commons	84 e	Nordicphotos/Getty
31	Bridgeman Art Library	84 n	Bridgeman Art Library
32	Tomas Guardia Bencomo/Dreamstime.com	85 e	Nordicphotos/Getty
34	Wikipedia	85 n	Wikimedia commons
35	Wikimedia Commons	86	Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz
36	Wikipedia	87 e	www.guntherprienmilitaria.com
39	Wikimedia commons	87 n	Wikimedia commons
41 e	Þjóðminjasafn Íslands	88	Wikipedia commons
41 m.	Benedikt Hermannsson	91	Þjóðminjasafn Íslands
41 n	Þjóðminjasafn Íslands	93	Wikipedia
42	Úr bókinni <i>Endurminningar Frú Gyðu Thorlacius</i>	94 e	Wikipedia/teiknari Þórarinn B. Þorláksson
44-45	Norsk Jernbanemuseum.	94 m	Þjóðskjalasafn Íslands
46	Bridgeman Art Library	94 n	Wikipedia
48 e	Wikimedia commons	95 e	Þjóðminjasafn Íslands
48 n	Nordicphotos/Getty	95 n	Námshagstofnun/SW
49	Nordicphotos/Getty	96	Skrifstofa Alþingis
50	Wikimedia commons	98	Þjóðminjasafn Íslands
51	Torfinn Jásund	99	Þjóðminjasafn Íslands
54	Landsbókasafn/teiknari Ross Brown	100	Þjóðminjasafn Íslands
57	Úr bókinni <i>Saga Íslendinga í Vesturheimi II bindi</i>	101 e	Úr bókinni <i>Gamlar þjóðlífsmyndir, 1984</i>
58 e	Ljósmyndasafn Íslands/Magnús Ólafsson	101 n	Wikipedia
58 n	Þjóðminjasafn Íslands	104-105	Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz
59 e	Úr bókinni <i>Endurminningar Frú Gyðu Thorlacius</i>	106	Nordicphotos/Getty
59 n	Þjóðminjasafn Íslands	108 e	Nordicphotos/Getty
60 e	Þjóðminjasafn Íslands	108 n	Darleen Araujo
60 n	Byggðasafnið Gördum	109 e	Nordicphotos/Getty
61 e	Hlynur Ólafsson	109 n	Mary Evans
61 n	Byggðasafn Vestfjarða/Sigurður Guðjónsson málari	110 v	Wikipedia
62 e	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Magnús Ólafsson	110 h	Nordicphotos/Getty
62 m	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Sigfús Eymundsson	113	Wikipedia
62 n	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Tampest Anderson	114	Mapandart.com
64	Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Magnús Ólafsson	115	Bridgeman Art Library

116 e Bridgeman Art Library
 116 n Bridgeman Art Library
 118 Nordicphotos/Getty
 121 Bridgeman Art Library
 122 Mary Evans
 123 Nordicphotos/Getty
 124 Maya Bunschoten/Dreamstime.com
 125 Bildarchiv Preußischer Kulturbesitz
 126 Wikimedia commons/McKay Savage
 129 Wikipedia
 130 Gyldendal
 133 e Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Sigurhans E. Vignir
 133 m Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Sigurhans E. Vignir
 133 n Ljósmyndasafn Reykjavíkur/Gunnar Rúnar Ólafsson
 136 Þjóðminjasafn Íslands
 137 Þjóðminjasafn Íslands
 138 Þjóðminjasafn Íslands
 139 e Þjóðminjasafn Íslands
 139 n Minjasafn Akureyrar
 140 e althingi.is
 140 n Þjóðminjasafn Íslands
 141 Ljósmyndasafn Reykjavíkur/ljósmyndari óþekktur
 142 e Wikipedia
 142 n Námsgagnastofnun/SW
 143 Þjóðminjasafn Íslands
 144 althingi.is
 145 Þjóðminjasafn Íslands
 146 althingi.is
 147 e Þjóðminjasafn Íslands
 147 m althingi.is
 147 n althingi.is
 148 v Námsgagnastofnun/SSJ
 148 h Hannesarholt/Margrét Gunnarsdóttir
 149 e Landsbókasafn
 149 n Þjóðminjasafn Íslands

LÝÐRÆÐI OG TÆKNI

ISBN 978-9979-0-2062-2

© 2006 H. Aschehaug & Co (W. Nygaard). Heiti á frummálinu: Matriks 8 Historie.

Samfundsfag for ungdomstrinnet

©2006 höfundar: Synnøve Veinan Hellerud, Sigrid Moen

©2006 teikningar: Tor Edvin Strøm; bls 3, 8, 13, 14, 16, 28, 32, 35, 47, 82

©2013 teikningar: Karl Jóhann Jónsson; 97, 134

©2006 kort og gröf: John Arne Eidsmo; 33, 36, 86, 107, 113, 121, 122

©2006 kort: Jean-Pierre Biard; 40, 56, 80, 90

©2014 íslensk þýðing og staðfærsla: Gunnar Karlsson

Ritstjórn í norskri útgáfu: Anne Mette Engvik

Myndaritstjórn í norskri útgáfu: Tone Svinningen

Ritstjóri íslensku útgáfunnar: Sigrún Sóley Jökulsdóttir

1. útgáfa 2014

Menntamálastofnun

Kópavogi

Eftirtaldir lásu yfir handrit að hluta eða í heild og veittu góð ráð við gerð bókarinnar:

Kristín Ástgeirsdóttir sagnfræðingur og jafnréttisstýra, Birna Björnsdóttir og Svavar Pétursson
grunnskólakennarar.

Prófarkalestur: Ingólfur Steinsson

Skrá yfir rétthafa ljósmynda er á bls. 158 og 159

Bók þessa má eigi afrita með neinum hætti, svo sem ljósmyndun, prentun, hljóðritun
eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild án skriflegs leyfis höfunda, þýðanda
og útgefanda.

Hönnun og umbrot á norskri útgáfu: Tine Texmon, Capella Media AS

Umbrot: Námsgagnastofnun

Prentun: Ísafoldarprentsmiðja ehf. – Umhverfissvottuð prentsmiðja

TIL NEMANDA

Þessi bók er eign skólans þíns og þú hefur hana að láni. Bækur eru dýrar og því mikilvægt að farið sé vel með þær. Gættu þess vel að skrifa ekki í þessa bók.

Gættu þess vel að skrifa ekki í þessa bók.

Svaraðu öllum skriflegum verkefnum í vinnubók.

[illegible]

- 1) Nafn nemanda skal greinilega skrifað í línurnar hér að ofan.
- 2) Ástandi bókar við útlán og skil skal lýst þannig:
N: ný bók, G: gott, S: sæmilegt, L: lélegt.

LÝÐRÆÐI OG TÆKNI

Lýðræði og tækni. Saga 19. aldar er undanfari tveggja námsbóka um sögu 20. aldar sem komu út hjá Námsgagnastofnun árið 2011. Allar eru bækurnar að stofni til þýðingar á norskum námsbókum úr bókaflokki sem er kallaður *Matriks*. Í þessari bók er fjallað um sögu 19. aldar með dælitlum aðdraganda og sögulokum fram á 20. öld. Sagt er frá stjórnarbyltingum Bandaríkjamanna og Frakka, iðnbyltingu, fólksfjölgun, þéttbýlismyndun, framleiðsluaukningu, verkalýðsbaráttu, þjóðernishyggju og þjóðríkjamyndun, heimsvaldastefnu og nýlendupólitik. Rakið er hvernig Íslendingar tóku þátt í þessari þróun, stundum á sérstæðan hátt, fram til stofnunar lýðveldis árið 1944. Gunnar Karlsson þýddi bókina og skrifaði kafla um Íslandssögu í staðinn fyrir sögu Norðmanna í frumútgáfunni.

Texti bókarinnar er með fjölbreyttu sniði. Hver kafla skiptist í tvo hluta, a og b. Í a-hluta er styttri texti og fleiri myndir en í b-hluta er farið dýpra í efnið. Í rammaklausum (einkenndar sem nærmyndir og sérsvið) eru reifuð einstök atriði sem kasta ljósi á efni kaflans. Í lok hvers kafla er fjöldi verkefna sem reyna jöfnum höndum á þekkingu, skilning, rökhugsun og hugkvæmni.

